

JAARBOEK 1984/85

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Afbeelding op de voorzijde van het omslag:

Berkelpoort uit de 14de/15de eeuw. In de 14de en 15de eeuw werd Zutphen in zijn geheel ommuurd. De waterpoort over de Berkel maakte daar deel van uit.

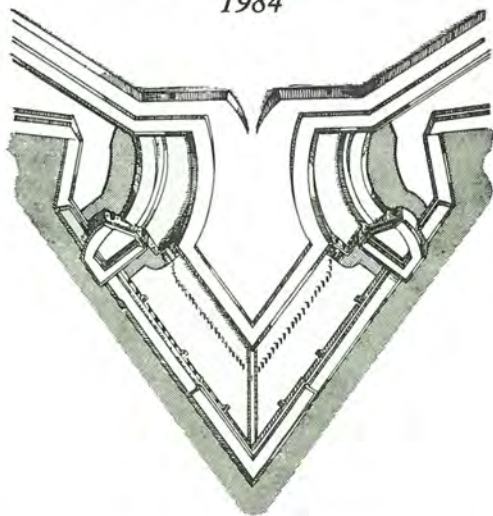
Afbeelding op de achterzijde van het omslag:

*Het zilveren stadszegel van Zutphen, bestaande uit een groot zegelstempel en het kleinere contrazegel. Daterend uit 1350. Randschrift van het grote zegelstempel: *Sigillum Civitatis et Burgensium Zutphaniensium* (Zegel der stad en burgerij van Zutphen). Randschrift van het contrazegel: *Secretum Civitatis Sutphaniensis* (Geheimzegel der stad Zutphen).*

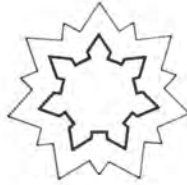

JAARBOEK 1984/85

*waarin opgenomen jaarverslag
1984*

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

opgericht 18 april 1932

Mede-oprichtster van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (N.C.M.)

De stichting heeft ten doel de instandhouding te bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde vestingwerken en andere militaire objecten, gelegen in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval mits met een Nederlands verleden, als gedenktekenen van geschiedenis en kunst en als natuurmonumenten. Zij tracht zodoende bij te dragen tot het bewaren van zinrijke overblijfselen en eerbiedwaardige tradities uit ons nationale verleden en tevens in het Nederlandse volk de zin voor kunst en natuurschoon te ontwikkelen en te bevorderen. (Art. 2 der statuten)

Beschermheer:

ZIJNE KONINKLIJKE HOOGHEID PRINS BERNHARD DER NEDERLANDEN

Ere-voorzitters – Ereleden:

GENERAAL C. J. SNIJDERS, Oud-O.L.Z., voorzitter 1932-1935,
erevoorzitter 1935-1939 (†)

W. H. COOL, voorzitter 1947-1957, erevoorzitter 1957-1958 (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN, voorzitter 1957-1967, adviseur 1967-1975,
erevoorzitter 1967-1975 (†)

W. F. K. ENGELBRECHT, voorzitter 1967-1982, erevoorzitter 1982

W. H. SCHUKKING, secretaris 1934-1956, erelid 1956-1967 (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM, penningmeester 1932-1971, erelid 1971-1975 (†)

C. A. DE BRUIJN, secretaris 1956-1970, archivaris 1970-1975, erelid 1970-1975 (†)

J. J. DE WOLF, ondervoorzitter 1959-1964, hoofdbestuurslid tot 1978, erelid 1978

MR. J. BELONJE, correspondent 1946-1970, hoofdbestuurslid 1960-1970,
lid SC 1960-1980, erelid 1981

1974

MR. J. BELONJE

C. A. DE BRUIJN (†)

W. MARIS J. AZN. (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN (†)

Onderscheiden met 'de Coehoornmortier'

1977

W. F. K. ENGELBRECHT

DR. IR. H. A. VAN OERLE

E. D. VAN WINGAARDEN (†)

1980

P. J. BRAND

B. A. VERRIPS

1976

J. L. H. A. ANTONI (†)

MR. P. J. VAN DER MARK

L. J. MORREAU

DR. H. M. LE PAGE

IR. CH. C. VAN DER VLIS (†)

J. J. DE WOLF

1978

A. H. MOHR

DR. G. OVERDIEP

IR. G. A. OVERDIJK (†)

1979

H. A. TREU

1982 – Jubileumjaar

Z. K. H. PRINS BERNHARD
DER NEDERLANDEN,
BESCHERMHEER

J. SNEEP

IR. H. J. WALKATE

E. VAN WALREE

DR. J. S. VAN WIERINGEN

Vestingstedendag Nieuwpoort, 19 mei 1984. Zie artikel op blz. 84. (Foto H. A. Treu)

Op 19 juni 1984 nam Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Bernhard der Nederlanden in het Paleis Soestdijk het eerste exemplaar van het boek 'The Dutch forts of Sri Lanka' in ontvangst van de schrijver W. A. Nelson (links op de foto). Op de achtergrond van links naar rechts Dr. J. Vixseboxse, voorzitter van de Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee (C.N.O.) en J. Sneep, voorzitter Stichting Menno van Coehoorn. Zie artikel op blz. 49. (Foto Herman van Dam, Soestdijk)

VOORWOORD

Bij de herziening van onze Statuten in 1979 hebben we in artikel 2 gesteld, dat onze Stichting zich bezig houdt met voormalige verdedigingswerken 'gelegen in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval met een Nederlands verleden'. Dat besluit stoelde op de wetenschap, dat onze geschiedenis niet ophield bij onze grenzen van 1839 en de geschiedenis van onze burens evenmin bij hun grenzen met Nederland. Of, anders gezegd: de vestingbouwkundige ontwikkelingen in Nederland zijn altijd sterk beïnvloed door ontwikkelingen elders, terwijl anderzijds Nederlandse ingenieurs door de eeuwen heen actief zijn geweest in de gehele wereld.

Wij hebben daarvan kunnen getuigen bij onze jubileumtentoonstelling in 1982 en in ons jubileumboek 'Vesting'. U heeft dat ook gewaar kunnen worden bij het lezen van onze jaarboeken.

Dan hebben we in de loop der jaren mogen memoreren (en meemaken) de oprichting van zusterorganisaties: in 1964 de Simon Stevinstichting in België, in 1976 de Fortress Study Group in Groot Brittannië en in 1981 de Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung in de Duitse Bondsrepubliek.

Deputaties van onze Stichting nemen doorgaans deel aan de jaarlijkse bijeenkomsten van de zusterorganisaties.

Gedurende de laatste jaren zijn voorts goede betrekkingen opgebouwd met collega's in onder meer Zwitserland, Polen, Denemarken en Frankrijk.

De overkoepelende Europese monumentenorganisatie 'EUROPA NOSTRA' die in 1963 werd opgericht, kent sinds 1978 jaarlijkse onderscheidingen toe aan instellingen, die zich zeer verdienstelijk hebben gemaakt op het gebied van de monumentenbescherming. Sindsdien werd een 'Award' toegekend aan: Heusden in 1978 en 'Diplomas of Merit' aan Willemstad in 1979, Brielle in 1980, Klundert in 1981 en Bourtange in 1984, onder meer voor de wijze waarop in deze vestingsteden de verdedigingswerken waren gerestaureerd en werden onderhouden.

Onze jaarlijkse excursie richtte zich in 1984 op de vesting Namen, een object dat een belangrijke plaats in onze krijgs- en vestingbouwkundige geschiedenis inneemt. Een in alle opzichten positieve ervaring!

Ik denk, dat het goed is deze ontwikkelingen te memoreren in het jaarboek, dat tien jaren na het Europese Monumentenjaar M'75 verschijnt. Ook de inhoud van dit jaarboek laat zien dat M'75 doorwerkt.

Voorzitter

INLEIDING EN ALGEMEEN OVERZICHT VAN DE SECRETARIS

Bij het presenteren van dit Jaarboek 1984/85 lijkt het wenselijk iets te zeggen over de vorm, de omvang en de inhoud.

Beginnen wij met het laatste dan zal het opvallen, dat méér dan in voorgaande jaren het accent valt op bijdragen die een internationaal karakter hebben en die bovendien een groot deel van dit jaarboek vullen. Gezien de reeds in het voorwoord van de voorzitter gesignaleerde uitbreiding van onze betrekkingen met het buitenland, is dat niet verwonderlijk, wél misschien de lengte van de geboden artikelen, maar daarvoor is ook een goede reden.

Als eerste auteur van buiten onze grenzen hebben wij de eer te introduceren *Professor Dr. Janusz Bogdanowski* van de Universiteit van Krakau, Polen. Wij ontmoetten hem bij het 21e Congrès Scientifique van het Internationale Kastelen Instituut, op 24 september 1984 in het Kasteel Rosendael, de zetel van het Instituut. Daar bleek ons zijn grote kennis van de vestingbouw volgens het Oudnederlandse stelsel in zijn land. Later ontmoetten wij hem weer in Homburg (Saar), bij het congres van de Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung en werden er afspraken gemaakt om elkaar over en weer bijdragen te leveren voor publicatie. En de bijdrage van Professor Bogdanowski kunnen wij onze lezers dan hierbij aanbieden, in het besef dat het geen gemakkelijk onderwerp is, doch belangwekkend en het bestuderen waard, omdat wij zo weinig weten van dat land. Onze bijdrage is thans in het bezit van Professor Bogdanowski. Dit gaat over vier eeuwen vestingbouw in Nederland.

Dr. J. Hartog, emeritus-archivaris van de Nederlandse Antillen, woonachtig in Salzburg, stemde ermee in dat wij het fortificatorische gedeelte van zijn inmiddels in het Engels verschenen boek over Fort Zoutman op Aruba overnemen, nadat hij enige aanvullingen heeft aangebracht. Nu Aruba zo vaak in het nieuws is en het fort inmiddels een museale bestemming heeft gekregen, waarbij H.K.H. Prinses Margriet de openingsplechtigheid van het Arubaans Museum heeft verricht, is dit artikel naar onze mening zeer actueel. Dr. Hartog zijn wij erkentelijk voor zijn medewerking.

Drs. C. M. J. M. van den Heuvel, die wij kennen als de auteur van het eerste artikel in ons Jubileumboek 'Vesting' is thans bibliothecaris van het Nederlands Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut in Florence. Sedert 1972, toen wij een jubileummapje over Francesco de Marchi hebben gepubliceerd, leefde bij ons het verlangen om te eniger tijd in het bezit te komen van afbeeldingen van de fraai gekleurde tekeningen van een veertigtal hoofdzakelijk Nederlandse en Zuid-Nederlandse vestingen in de 16de eeuw, toegeschreven aan De Marchi. Deze collectie is in het bezit van de Biblioteca Nazionale die ook in Florence zetelt.

Zo dicht bij het vuur gezeten, was Drs. Van den Heuvel zo welwillend voor ons de collectie te gaan inzien en reproducties te bestellen.

Deze hebben wij inmiddels ontvangen in de vorm van dia's in kleur. Daarenboven leverde de heer Van den Heuvel ons een artikel over o.a. De Marchi, dat naar wij verwachten aandacht zal trekken. Hij was tevens bereid om voor de tijd dat hij de functie in Florence bekleedt als onze contactpersoon in Italië te fungeren. Voor dat alles betuigen wij de heer Van den Heuvel gaarne onze dank.

Hartwig Neumann te Jülich heeft geen introductie meer nodig. Hij leverde voor dit jaarboek een bijdrage betreffende Specklins werk over de vesting Antwerpen. Dit artikel is in het Duits opgenomen op verzoek van de auteur, hetgeen wij hebben gebillijkt in de overtuiging dat een vertaling aan de waarde van het artikel tekort zou doen. Er zijn wél een aantal Nederlandse verklaringen aan toegevoegd. Zoals wij van de heer Neumann gewend zijn is ook dit artikel een product van zorgvuldige voorbereiding. Overigens zullen wij zijn naam in dit boek nog vaker tegenkomen en wel bij het artikel over 'Architekt und Ingenieur'.

Van internationale allure zijn natuurlijk ook de verslagen van de buitenlandse congressen en excursies die door de auteurs namens onze Stichting werden bijgewoond: Wolfenbüttel, Namen, Ieper, Edinburg en Homburg (Saar). Daar worden goede contacten gelegd en versterkt.

Wij hebben gemeend aan de vier bovengenoemde auteurs geen straffe beperking ten aanzien van hun bijdrage te moeten opleggen, waarmede de omvang van dit jaarboek grotendeels is verklaard en naar wij menen gerechtvaardigd.

Nu de vorm, die afwijkt van vorige jaarboeken door het meerkleuren-omslag. Met Jaarboek 1975 werd begonnen aan een nieuwe serie, die wordt gedrukt bij *De Walburg Pers* in Zutphen. De vakkundige begeleiding door *De Walburg Pers* is het aanzien van ons jaarboek zeer ten goede gekomen. Het exemplaar dat thans voor u ligt is het tiende in deze serie WP-drukken, hetgeen voor de directie aanleiding is geweest om voor dit tiende exemplaar een 'full-colour cover' aan te bieden, een gebaar dat onze bijzonder aangename relatie met dit bedrijf tekent en dat wij zeer waarderen.

Het jaar 1985 is tevens het tiende jaar sedert Monumentenjaar M75 en men mag met een zekere tevredenheid constateren dat in het afgelopen decennium een grote vooruitgang werd geboekt voor wat betreft de algemene belangstelling voor het Monument en voor ons Milieu. Er blijkt werkelijk een toekomst te zijn voor ons verleden!

Ook dit had een motief kunnen zijn voor een bijzondere uitgave maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen, dat het een coïncidentie is en geen punt van overweging heeft uitgemaakt.

Na dit jaarboek keren we dus terug naar de gebruikelijke vorm.

Onze contacten met de overheid en overheidsinstanties en met verwante organisaties worden steeds hechter. Wij noemen er enkele: het *Ministerie van Welzijnszorg, Volksgezondheid en Cultuur* dat enige malen onze publicaties financieel steunde, de *Rijksdienst voor de Monumentenzorg* waarmee wij o.a. op het gebied van inventarisatie en classificatie van vestingwerken duurzaam samenwerken, het *Algemeen Rijksarchief* dat steeds bereid is alle steun te verlenen bij onderzoek, alsook een aantal *Rijksarchieven in de provincies* die voor ons hun deuren openstellen. Als meest recente voorbeeld noemen wij het Rijksarchief in Zwolle, waar zojuist onze Correspondentenstudiedag – 30 maart 1985 – werd gehouden in een bijzonder prettige sfeer.

In tal van gemeenten is in de laatste tien jaar het besef gegroeid dat hun eigen historie waard is te worden gekend, hetgeen een gunstige uitwerking heeft op het beleid der gemeentebesturen ten aanzien van de vestingwerken. Het zijn ook vaak de lokale historische verenigingen die de gemeentebesturen stimuleren. Een goede zaak!

De Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (NCM) werkt voortreffelijk. Vers in het geheugen ligt de jongste van de jaarlijks georganiseerde Monumenten-studiedagen, ditmaal geopend in de prachtig gerestaureerde Sint Janskathedraal in 's-Hertogenbosch.

De directie van het Cultuurfonds van de Bank voor Nederlandse Gemeenten besloot onlangs tot het verlenen van subsidie voor nog te verschijnen delen van onze Historische Atlas van Vestingwerken in Nederland. Ons bestuur is bijzonder ingenomen met dit blijk van waardering voor onze belangrijkste publicatie van de zijde van een zo prominente instelling als dit Cultuurfonds.

Onze Stichting heeft een goed jaar achter de rug met veel activiteit. De in ons vorig jaarboek aangekondigde instelling van een tweede ereblijk tot beloning van verdiensten (Jaarboek 1983/84, blz. 6 en 120) is thans een feit geworden. De *Menno van Coehoornpenning* is gereed; het besluit tot instelling en de afbeelding van de penning vindt men elders in dit jaarboek.

Organisatie

I. BESTUUR

Wegens benoeming tot burgemeester elders heeft de heer *J. R. Andel* voor de zetel van Willemstad bedankt. Loco-burgemeester *J. K. Munters* heeft de plaats ingenomen.

De heer *J. Hooffman*, die de Bond Heemschut in ons bestuur vertegenwoordigt, heeft de wens te kennen gegeven zijn mandaat ter beschikking te stellen. Ook de heren *R. J. Benthem* en *H. E. Phaff*, die hun bestuurszetel op persoonlijke titel vervulden, hebben verzocht van hun taak te worden ontheven.

Het bestuur is zijn afgetreden leden zeer erkentelijk voor de diensten die zij sedert vele jaren onze Stichting bewezen.

2. MEDEWERKERS VAN HET DAGELIJKS BESTUUR

Wij deden niet tevergeefs een beroep op *mevrouw W. G. Moen* om de zorg voor onze bibliotheek op zich te nemen waardoor het dagelijks bestuur van een zorg werd ontheven.

3. CORRESPONDENTEN

Wegens drukke werkzaamheden moest onze correspondent *Drs. G. B. Jansen*, die ook een veelgevraagde spreker was voor lezingen, zijn taak beëindigen. Het bestuur heeft volledig begrip voor zijn beweegredenen en zegt hem dank voor hetgeen hij in het belang van de Stichting heeft gedaan.

In een 'ter nagedachtenis' willen wij nogmaals eer bewijzen aan de heer *J. W. M. Slokkers*, in leven correspondent voor Zeeland III en Noord-Brabant II. Wij vragen daarvoor gaarne Uw aandacht.

Voor het vervullen van nieuwe correspondentieschappen Leiden e.o. en Hoek van Holland e.o. hebben wij respectievelijk de heren *Drs. H. E. LaGro* en *J. M. van der Graaf* bereid gevonden.

4. COMMISSIELEDEN

Als lid van de Monumenten-Adviescommissie trad de heer *C. F. de Meyere* toe.

Als lid van de Kas-contrôlecommissie trad de heer *F. B. E. E. von Derschau* af. Tot opvolger werd benoemd de heer *P. B. Bouman*.

Onder de contacten in het buitenland treft men thans voor Italië aan: *Drs. C. M. J. M. van den Heuvel* te Florence.

Bij onze contacten met de zuster-instellingen in het buitenland blijkt ons herhaaldelijk dat er bewondering is voor de efficiënte organisatie van de Stichting Menno van Coehoorn met haar indrukwekkend aantal actieve medewerkers, verspreid over het gehele land. Het lijkt ons derhalve op zijn plaats om dat blijk van waardering, want zo mag men het wel noemen, aan onze medewerkers over te brengen.

Wij willen dit overzicht niet besluiten zonder te hebben getuigd van onze erkentelijkheid voor een 'stille medewerker', wiens naam niet voorkomt in de lijst van medewerkers. Het is de heer *Th. Bien*, accountant, die telkenjare onze penningmeester zijn vakkundige medewerking verleent bij het opstellen van de jaarstukken.

En ten slotte rest ons, U – begunstigers en donateurs – dank te brengen voor de steun en de belangstelling die wij uwentwege bij ons werk hebben mogen ervaren.

Voor het dagelijks bestuur,
H. A. Treu, secretaris

*Bastions, torens, poorten, muren
eens de wortels onzer steden
tonen met hetgeen nog rest
een beeld van het leven in 't verleden*

WOUTER WYTYNCK

Stad

Een verheffing in de bodem van een laag gelegen vochtig terrein was het begin. Het gaf een heer aanleiding om er zijn burg te bouwen, een versterkt huis van waaruit het ommeland kon worden gecontroleerd en bestuurd. De nederzetting trok mensen aan, groeide uit tot stad en de erkenning ervan maakte de bewoners tot vrije mensen. Het adagium 'stads lucht maakt vrij' staat ons nog altijd bij.

Die vrijheid moest bewaakt en verdedigd worden. Bastions, muren en poorten werden aangelegd en de beslotenheid van de stad kon tezelfdertijd een garantie zijn voor vrijheid. Al werd die vaak bestreden.

Veel stadsmuren, torens, poorten en bastions zijn in de voorbije eeuw gesloopt. Deels uit noodzakelijkheid, deels ook uit onverstand en misplaatste zuinigheid. In veel gevallen verdween de mantel, die de stad eeuwenlang bekleed, gesierd en beveiligd had.

Naakt lagen de steden aan de rivieren; lang heeft het geduurd alvorens men er aan gewend was.

Zutphen

Neem Zutphen. Minstens duizend jaar oud. In 1990 achthonderd jaar stadsrecht. Ommuurd in de 14de eeuw; lid van het Hanzeverbond; een torenrijke stad met kerken en kloosters. Met oorlogen in 1473 en 1572 waarin het rampjaar Zutphen dubbel treft: de plundering en brandstichting door een Staatse bende, gevolgd door een nog groter bloedbad veroorzaakt door Alva's troepen. Andermaal in 1583 als de Staatse bezetting de stad teistert en Zutphen opnieuw door de Spanjaarden wordt ingenomen. In 1586 hebben muren en poorten het opnieuw zwaar te verduren wanneer Leicester de stad inneemt. De bouwwerken die het ondergaan hebben, zijn grotendeels verdwenen. Wat er nog rest wordt behoedzaam bewaard.

De Walburg Pers

Hier kruist de weg van de Stichting Menno van Coehoorn het pad van De Walburg Pers.

Het doel van de Stichting: de instandhouding van vestingwerken als gedenktekens van geschiedenis en kunst.

De taak van De Walburg Pers: het beschrijven van het verleden. Het Nederlands verleden, een geschiedenis die ons allen aangaat. Een andere taak: het uitgeven van publicaties die de instandhouding van monumenten beogen. Omdat huizen, kastelen, kerken, muren en torens beter dan woorden vermogen, ons dagelijks getuige laten zijn van onze geschiedenis.

Circa vijfhonderd titels heeft De Walburg Pers aan beide taken gewijd. Het grootste deel ervan verscheen tijdens de periode waarin De Walburg Pers het Jaarboek van de Stichting Menno van Coehoorn heeft mogen drukken. Nu al weer voor de tiende maal.

Laten we bij het 25ste Jaarboek er opnieuw bij stilstaan. Dat is in het jaar 2000! In de hoop dat de Stichting even florerend zal zijn als nu het geval is. In de hoop ook dat de monumenten wier behoud de Stichting nastreeft er ook dan getuige van mogen zijn.

C. F. J. Schriks,
directeur De Walburg Pers

TER NAGEDACHTENIS AAN JOANNES WILHELMUS MARIA SLOKKERS

Voor de zijnen en voor vrienden en collega's Wil Slokkers, zesendertig jaar oud, overlijdt op 7 juni 1984 te Vlissingen.

Zijn eigen afscheidswaarden 'zovele dierbare dingen, zoveel geliefde mensen te moeten loslaten, hoe hij ook vocht en streed, zich toch steeds meer verliezer te moeten voelen', kwamen in het overlijdensbericht tot ons als een smartekreet en openbaarde ons een lijdensgang, heldhaftig afgelegd, waarvan wij geen vermoeden hadden of konden hebben want hij had erover gezwezen.

Nog kort voor zijn heengaan bereikte ons een briefje, niet zo belangrijk eigenlijk maar achteraf gezien een indrukwekkend, ja zelfs ontroerend getuigenis van plichtsbetrachting tot het alleruiterste. Wetend dat zijn lot was bepaald en zijn dagen geteld, heeft hij zijn afscheid zorgvuldig voorbereid.

Na de uitvaartplechtigheid waren honderd en meer mensen geschaard om zijn onder bloemen bedolven baar. Vrouw en kinderen, familie en vrienden, collega's en staf van N.V. Haven van Vlissingen, waar Wil Slokkers werkte en van welke ondernemingsraad hij de secretaris was. Ook waren daar afgevaardigden van maatschappelijke en kerkelijke organisaties en van onze Stichting, waaraan hij zijn tijd had gegeven. Veeel tijd met veeel toewijding want zo was hij en zo schetst hem een intieme vriend. 'Een bewogen mens met idealen en niet tevreden met halve oplossingen.'

Aldus hadden ook wij hem leren kennen: warm lopend en initiatief nemend voor het beschermen van militair-historisch cultuurgoed en daarin bedachtzaam en vasthoudend; in zijn wijze van aanpak tactvol en bekwaam. Een bewonderaar van vooral Vauban; vele van de door deze aangelegde werken heeft hij bezocht na minutieuze voorbereiding.

Wij zullen ons deze medewerker, correspondent voor Walcheren en voor zijn geboortestad Steenbergem met warme sympathie en groot respect blijven herinneren. Zijn moedige vrouw Yvonne en zijn beide jonge zoons Dylan en Sebastiaan wensen wij de kracht toe dit verlies te boven te komen. Hij ruste in vrede.

H. A. Treu

(Foto Vincent Treu)

DE 'MENNO VAN COEHOORNPENNING'

Het hoofdbestuur heeft in zijn vergadering van 16 mei 1984, gehouden te Muiden, zijn goedkeuring gehecht aan een voorstel van het dagelijks bestuur tot het instellen van een

penning van verdienste: de Menno van Coehoornpenning

Deze penning zal, volgens regels welke door het bestuur zijn vastgesteld kunnen worden toegekend aan personen, die zich ten opzichte van de Stichting Menno van Coehoorn, dan wel ten aanzien van de door haar nagestreefde doelstellingen in belangrijke mate verdienstelijk hebben gemaakt, een en ander in ruime zin opgevat en ter beoordeling van het bestuur.

De penning – diameter 70 mm – is uitgevoerd volgens ontwerpen van Ing. A. J. Tempelman en naar voorbeeld van de historische penning anno 1702 van Georg Hautsch, door Koninklijke Begeer B.V. te Voorschoten. (Zie Jaarboek 1983/84, blz. 120.)

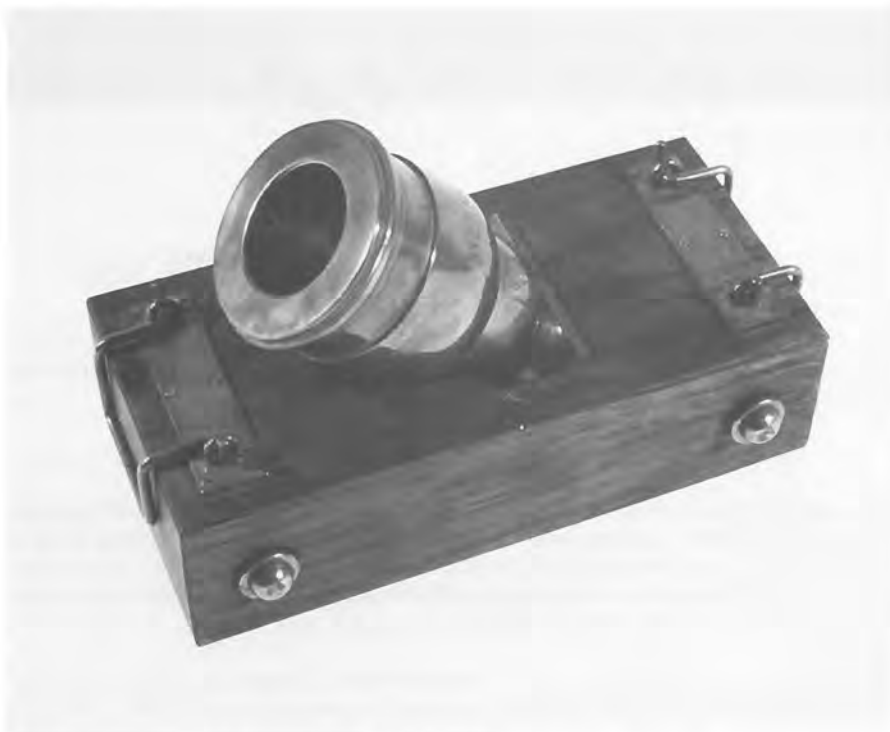
De Menno van Coehoornpenning zal voor de eerste maal *posthuum* worden toegekend aan:

JOANNES WILHELMUS MARIA SLOKKERS

in leven correspondent van de Stichting Menno van Coehoorn voor Walcheren en Steenberg en medewerker van de studie-commissie.

De onderscheiding zal worden aangeboden aan mevrouw Yvonne Slokkers en haar beide zoons Dylan en Sebastiaan.

De voorzitter

De Coehoornmortier als onderscheiding ingesteld in 1974. (Foto Vincent Treu)

AANTEKENINGEN OVER POOLSE GESCHIEDENIS

bij het artikel van Prof. Dr. J. Bogdanowski, van de Universiteit van Krakau,
over de Oudnederlandse versterkingsmethode in Polen
in de XVIe/XVIIe eeuw

door H. A. Treu

Polen's landsgrenzen zijn sedert haar eerste vorming als natie, ongeveer 1000 jaar geleden, herhaaldelijk in beweging geweest (zie kaart op blz. 24/25). De kiem van de Poolse staat, het gebied van de volksstam der Polanen, lag in de Xe eeuw in het noordwesten van het huidige Polen, met name in het gebied dat Poznań (Posen) en Gniezno (Gnesen) als centra had. De eerste Poolse dynastie (Piasten) handhaafde zich in de mannelijke lijn tot 1370 en werd opgevolgd door de dynastie Anjou (1370-86) die werd opgevolgd door die der *Jagiellonen* onder wier bewind Polen tot haar grootste omvang en het hoogtepunt van haar macht geraakt (tweede helft XVe eeuw). De Jagiellonen-dynastie stierf in 1572 uit.

Na de Jagiellonen werd het konings-keuzestelsel ingevoerd. Enkelen dier keuze-koningen worden in het artikel vermeld: Władisław IV Wasa (1632-48) en Jan III Sobieski (1674-96).

Tussen het begin als staat in de Xe eeuw en het tot macht gekomen Poolse koninkrijk van de XVe eeuw liggen eeuwen van strijd, grensoorlogen, veroveringen afgewisseld door terugval, bedreiging met ondergang als gevolg van versplintering door feodale twisten en door invallen van Tartaren, Russen en Litouwers, terwijl ook de Duitse Orde het land ernstig bedreigde.

Het oorspronkelijke gebied in het noordwesten, 'Groot-Polen', werd door Bolesław III (1107-38) verenigd met 'Klein-Polen' (het gebied van de boven-Weichsel en Krakau, Zuid-Polen dus). Het zwaartepunt kwam in Klein-Polen te liggen en de hoofdstad werd Krakau in plaats van Poznań. De laatste der Piasten, Kazimierz III, de Grote (1333-1370), bracht het land tot grote bloei ook op cultureel gebied. Krakau kreeg in 1364 een Studium Generale dat in 1400, onder de volgende dynastie, tot universiteit werd verheven.

Belangrijk was dat dit Polen, door een vorstenhuwelijk (koningin Jadwiga (Anjou) en grootvorst Jagiełło van Litouen), met Litouen werd verenigd (1386, zie boven) en daardoor een gebied bestreek dat viermaal zo groot was. Het ging o.a. ook de Oekraïne, Podolië en delen van Rusland omvatten, terwijl Bessarabië, Zevenburgen, Moldavië en Walachije als vazalstaten onder Poolse macht kwamen. Bij de tweede Vrede van Thorn (Toruń) in 1466 kreeg het delen van West-Pruisen toebedeeld. Over het gebied der Duitse Orde moest Polen's leenhogheid worden erkend. Tot in de Oostzeelanden reikte de macht. Evenzo breidde de Poolse invloed zich uit over Bohemen en Hongarije doordat Kazimierz IV zijn zoon als koning van Hongarije (Ladislaus II) wist te doen erkennen. Vanzelfsprekend was de ontwikkeling tot grootmacht geen vreedzaam proces.

Jan III Sobieski verslaat de Turkse legers in de slag voor Wenen in 1683 en maakt een einde aan de Turkse expansie in Europa. (Annoniem schilderij; detail)

Onder de dynastie der Jagiellonen maakte Polen zoals gezegd een bloeitijdperk door. Gunstig voor de economie was het vrijkomen van een weg naar de Zwarte Zee. Ongunstig voor de stabiliteit was het verenigen van zoveel verschillende volken met eigen culturen en geloofsrichting in één staatsverband (vergelijk de latere Donau-monarchie).

Door binnenlandse strijd om de macht tussen de onderling naijverige adellijke geslachten in deze 'adelsrepubliek met een koning' heeft het kieskoningschap (na 1572), waarbij uiteraard de koningsmacht zeer betrekkelijk was en centraal gezag een fictie, tot verzwakking geleid. Tegelijk groeide de macht en betekenis van de buurstaten, vooral Rusland en Pruisen. Daardoor werd Polen op den duur het slachtoffer van opdeling tussen de omringende mogendheden (Pruisen, Oostenrijk, Rusland). In Meyers Konversations-Lexikon anno 1896 wordt Polen dan ook vermeld als 'ein ehemaliger europäischer Staat'.

In 1918, na WO I, werd evenwel opnieuw een Poolse Republiek geproclameerd, die tijdens WO II onder de voet wordt gelopen, doch die na WO II herrijst met wéér andere grenzen, nu westwaarts verschoven.

(Hist. W.P. Encyclopedie; Meyers Konversations-Lexikon, R. R. Palmer - A History of the Modern World; Polen - Ein geschichtliches Panorama, Verlag Interpress, Warschau 1983; The Times Atlas of the World; F. W. Putzger, Historischer Schulatlas.)

DE SCHOOL DER OUDNEDERLANDSE VERSTERKINGSKUNST IN KLEIN-POLEN

(Die Altniederländische Befestigungsschule in Małopolska - Klein-Polen)

door Prof. Dr. Janusz Bogdanowski

(Vertaling: H. A. Treu/A. H. Mohr¹)

'Wanneer een ingenieur een nieuwe vesting moet bouwen zal hij haar bij voorkeur een gelijkmatige vorm geven; ze is dan beter te verdedigen want alles wat gelijkmatig en welgevormd is, evenredig in verhoudingen, moet ook van nature goed en sterk zijn. En gelijkmatig zijn: de vierhoek, de vijfhoek . . . enzovoort.' Deze constatering van Naroński, want van hem is deze uitspraak, demonstreert duidelijk het geloof in de integratie van geometrische schoonheid en doelmatigheid, welk samengaan in Polen het wezenskenmerk is geworden van het Oudnederlandse vestingstelsel (zie blz. 33. - Vert.).

Oost-Europa, 1660.

In de XVIIe eeuw was het namelijk dit stelsel dat begon de versterkingen geheel in meetkundige regels en mathematische formules samen te vatten en zich sedert het begin der eeuw over geheel Europa te verbreiden als exponent van de belangrijkste vooruitgang in de 'architectura militaris'.

Dit vestingstelsel ontstond in de Nederlanden gedurende de oorlog tegen Spanje in de jaren 1568 tot 1648.

In zekere zin waren het de door graaf Hendrik III in de jaren 1531-1536 in Breda gebouwde versterkingen, in de vorm van snel aangelegde aarden wallen, die de inspiratie tot dit versterkingsstelsel leverden.

De bovenvermelde periode van een vrijheidsoorlog tegen een sterkere vijand, was bevorderlijk voor een snelle, massale aanleg van versterkingen die een effectieve weerstand tegen de vijand mogelijk zou maken. De vroegere middeleeuwse versterkingen of de latere Italiaanse, in aanleg duur en tijdrovend, waren voor dat doel niet geschikt.

De Nederlanders maakten bij het bouwen van hun nieuwe versterkingen gebruik van de natuurlijke terrein-eigenschappen in hun land en van hun bedrevenheid in het bouwen van dijken en het graven van kanalen. Als gevolg daarvan ondergaat het gebastioneerde stelsel een aanmerkelijke evolutie, daar de hoge stenen muren en de droge grachten veranderen in lage aarden wallen, natte grachten en bolwerken zonder oreillons. Door het toepassen van onderwallen, z.g. fausse-brayes, wordt de uitwerking van handvuurwapens versterkt. Waaruit dan de stelregel volgt: de musketten doen meer schade dan de kanonnen.

Zulke versterkingen van lichte constructie kunnen dus betrekkelijk snel en goedkoop worden gebouwd. De praktijk bevestigde al spoedig de woorden van Freytag dat 'één man in de vesting evenveel waard is als tien mannen in het veld'.

De principes van het Oudnederlandse vestingstelsel verbreiden zich zeer snel in Europa.

Voor de in de praktijk verkregen grondslagen is echter behoefte aan een theoretische basis. Men ziet hier dan ook niet meer de soldaten en mannen van de praktijk maar de geleerden, wiskundigen en landmeters aan het werk. Dat blijkt uit hun handgeschreven aantekeningen en studiën en uit hun in druk verschenen werken.

I. De theoretische werken

Simon Stevin (1548-1620), in Frankrijk bekend als Simon de Bruges, een wiskundige, was wel de eerste die zich moeite gaf alle grondregels van het nieuwe versterkingsstelsel samen te vatten. Aan het einde der XVIe eeuw schrijft hij zijn 'Sterctenbouwing' waarin hij een begin maakt met het codificeren van de regels, hetgeen later als 'het nieuwe versterkingsstelsel' wordt aangeduid.

In zijn latere werken, 'Castrametatio' en 'Nieuwe Maniere van Sterctebouw door Spilsluysen' buigt hij zich over de typische aarde-waterversterkingen die zo karakteristiek zijn voor het nieuwe systeem, ofschoon Stevin in de vormgeving in het algemeen niet afwijkt van het Italiaanse stelsel.

In zijn 'Observationes' richt Johan de Middelste van Nassau (1561-1623) zich meer op de veldversterkingen; hij begint daarna aan een serie studiën over de Nederlandse versterkingen. De belangstelling daarvoor is zo groot dat zijn studiën en aantekeningen over dit thema deel gaan uitmaken der 'ritterlichen Erziehung'.²

De manuscripten over de Nederlandse versterkingen vormden in die tijd de grootste verzameling van beschouwingen over krijgskunde in het algemeen. Aan publicaties is er geen gebrek. Men kan hier noemen Gutshoven, Torstein en Faulhaber. Het werk van Samuel Marolois (1572-1627) onder de titel 'Fortification ou architecture militaire', dat door meerdere uitgaven in de jaren 1614-1662 bekend is, onderscheidt zich van vele andere werken.

In zijn constructies gaat de auteur uit van de binnenpolygoon en voor de vestingdelen past hij een (bouw)module³ toe. Op ruime schaal voert hij de typische Nederlandse onderwal in. Het werk van Alexander van Groote⁴ is enigszins anders gericht en het benadert zelfs de conceptie van het polygonale stelsel (zie blz. 33. - Vert.).

Na een aantal werken van iets geringere betekenis, van Hendrik Hondius (1573-1650) en Andreas Metius, verschijnt het belangrijkste werk dat als het ware de kroon zet op het totaal der verhandelingen over het Nederlandse versterkingsstelsel, in Europese omvang.

De samensteller van dit werk is Adam Freytag uit Toruń of Thorn (1602-1664). Hij draagt zijn werk op aan de Poolse koning Władisław IV. Uit Freytags graf-schrift blijkt wel de grote betekenis van zijn werk: 'Filius non reliquit / librum reliquit / cui titulus Architectura militaris' (een zoon liet hij niet na / hij liet een boek na / waarvan de titel Architectura militaris is).

Zijn 'Architectura militaris' oogst een buitengewone populariteit en niet alleen in Polen. Het aantal drukken levert daarvan het bewijs. In Leiden verschijnen de uitgaven in de Duitse taal in de jaren 1630, 1631, 1635 en 1642 evenals in Amsterdam in de jaren 1654 en 1655. De Franse uitgaven verschijnen in Parijs in 1688 en in Leiden in 1635 en in 1732. De Fransen in die tijd noemen hem 'le célèbre Fritach', de Duitsers 'de voornaamste uitvinder van de Hollandse manier'. Ofschoon Freytags werk helaas niet in de Poolse taal is verschenen, is de 'Architectura militaris' bij ons toch goed bekend. Wanneer men thans dit werk beoordeelt ziet men dat Freytag weliswaar niet de 'uitvinder' van de Nederlandse versterkingskunst is, maar zonder twijfel wél een van haar beroemdste theoretici en verbreiders.

Zijn uiteenzetting is helder, bondig en tegelijk uitvoerig en steunt op solide mathematische en geometrische grondslagen.

Freytags invloed op de toenmalige versterkingskunst was zo belangrijk, dat men in het Oudnederlandse versterkingsstelsel wel van 'Freytags manier' spreekt.

Jan Naronowicz Naroński evenals Krzysztof Mieroszewski, die als zijn aanhangers worden beschouwd, hebben de 'Architectura militaris' naar voren gebracht en toegelicht. Zij hebben het historische gedeelte uitgedragen en er nieuwe gedachten aan toegevoegd, in het bijzonder op het gebied van de veldversterkingen.

In Polen beperkt de belangstelling voor het Nederlandse versterkingsstelsel zich niet tot Freytag alleen. Bevorderlijk voor deze belangstelling was niet slechts het hoge niveau waarop de Poolse krijgskunst stond. De persoonlijke steun van de Prins (en latere Koning Władysław IV) maar ook de eenvoud bij het toepassen van een fortificatiekunst die in geometrische regels was samengevat, maakten dit stelsel populair.

De mathematische wetenschap stond destijds in Polen op een hoog peil, zowel in theoretisch als in praktisch opzicht.

De geleerden van de XVIIe eeuw zoals Tomasz Kłos of Stanisław Grzebski, samenstellers van leerboeken, hebben in hoge mate bijgedragen tot de populariteit van mathematica en geometrie. Gesteund door hogescholen maakt deze wetenschap in de XVIIe eeuw een verdere ontwikkeling door. Er zijn op het terrein van de geometrie enige geleerden werkzaam wier betekenis boven het gemiddelde uitsteekt, zoals: Stanisław Solksi, Antoni Pańkowski, Adam A. Kochański en de beroemdste onder hen was Jan Brożek. Het is geen wonder dat in zulke gunstige omstandigheden de fortificatiekunst, gebaseerd op solide mathematische grondslagen, zich verder ontwikkelt.

Er zijn in deze tijd een aantal militaire ingenieurs, zowel Poolse als buitenlandse werkzaam in ons land. De literatuur over versterkingskunst in de Poolse taal is echter beperkt.

In 1604 schrijft Hetman Jan Zamojski zijn 'Dialectica Ciceronis', waarin hij de belegeringsmethoden beschrijft. In het jaar 1617 bewerkt Tomasz Zamojski 'Tractatus artis militaris', dat helaas niet in druk verscheen. In dit werk beschrijft hij de versterkingen van Dürer en Errard (1554-1610); in het bijzonder evenwel geeft hij aan wat er over het Nederlandse versterkingsstelsel bekend is.

Tot het populariseren van de fortificatiekunst hebben ook ks. Błażej⁵, Węlicki en Maciej Głoskowski – student aan de Militaire School van Leiden – bijgedragen. Krzysztof Mieroszewski (ca. 1600-1679), secretaris van vier Poolse koningen, maakt ook zelf vestingplannen, neemt deel aan de oorlog van 1655-'59 (tegen Karel X van Zweden) en schrijft een werk onder de titel 'Geometria', dat van bijzondere betekenis is voor de vestingbouw. Bovendien bereidt hij met steun van Koning Jan III Sobieski (1624-1696; koning sedert 1674) de stichting voor van de 'Ridderacademie' aan de Jagiellonische universiteit. Over verdediging en verovering van steden spreekt zich ook Szymón Starowolski uit in 'Institutorum rei militaris'.

Tot deze groep van verbreiders van de versterkingskunst moet men o.a. ook rekenen ks.⁵ Wojcieck Bystrzanowski, die nog in 1743 'Informacja matematyczna' uitgeeft, dat in zoverre aandacht verdient als samenvatting van de resultaten van het Oudnederlandse versterkingsstelsel welk werk in belangrijke mate op Freytag steunt. De uiteenzetting is gedegen en getuigt van een grote literatuurkennis.

Het is zelfs mogelijk om aan de hand van een schetsmatig overzicht van auteurs tot bepaalde gevolgtrekkingen te komen. Het blijkt dan dat in de meeste gevallen professoren in de wiskunde, die vaak doctores in de medicijnen waren (bijvoorbeeld Freytag) of priesters (zoals Węlicki, Bystrzanowski) zich met de

problemen der versterkingskunst bezig hebben gehouden. Dat vloeit daaruit voort, dat de Nederlandse vesting een praktische toepassing was van de landmeetkunde en dus een perfecte beheersing van die wetenschap vereiste.

De 'academische leerstoel' was daarbij een bijzondere steun. Ten eerste uit de aard der zaak vanwege het hoge wetenschappelijke peil en ten tweede met het oog op het verschijnen van dissertaties op het gebied van de fortificatiekunst, die destijds in de mode waren.

Daar de scholen in deze tijd overgaan in de handen der Jezuïeten is het geen wonder dat zich later ook priesters met de fortificaties bezig hielden.

II. Verband tussen theorie en praktijk

Geen periode in de vestingbouw vertoonde ooit zulk een samenhang tussen theorie en praktijk.

Er zijn zelfs voorbeelden aan te wijzen dat men theoretische beschouwingen aanvaardde alsof het ging om in de praktijk beproefde aanwijzingen, die men zorgvuldig in acht nam.

Dientengevolge weken de in deze tijd gebouwde vestingen in vorm weinig af van de theoretische modellen.

Daardoor ook zijn de Poolse vestingen in de XVIIe eeuw in vorm weinig gedifferentieerd en zijn ze gebaseerd op vaste, naar toenmalige opvatting, 'perfecte' modellen. Deze staan in duidelijk verband met de onderscheiden functies van fortificaties.

Versterkingen van kastelen zijn bijvoorbeeld gebaseerd op de vierhoek of de vijfhoek. Zelden ziet men de rechthoek inplaats van de zeshoek of veelhoek toegepast. De veldversterkingen zijn getailleerd, onregelmatig of in rechte linies aangelegd (zie blz. 33. - Vert.).

De meest toegepaste vorm was de vierhoek. De voorkeur voor deze vorm was ongetwijfeld een gevolg van de eenvoud in constructie, hij was de minst kostbare in uitvoering (met het kleinste aantal bastions dat door de theoretici werd aanvaard). En tenslotte was de geometrische schoonheid van de vierhoek, dat wil zeggen de reeds eerder vermelde volkomenheid in vormgeving, ook een motief.

Ook de vijfhoek was algemeen in gebruik. De voorkeur voor deze vorm eindigt evenwel in het midden van de XVIIe eeuw. Stellig waren praktische redenen de oorzaak daarvan, daar deze veelhoek de omvang van de vesting niet veel vergroot, terwijl hij betrekkelijk moeilijk was te tekenen en af te steken in het veld. Deze vijfhoeksvorm was echter een typische uiting van het maniërisme in de versterkingskunst, verbonden met het gehele ideologische achterland der symboliek van de aan Mars gewijde figuur.

Gelijkmatige veelhoekige versterkingen die meer dan 5 zijden hadden, vonden eerder toepassing bij de versterkingen van steden. Karakteristiek was daarbij dat het vooral vaak de terreinomstandigheden waren, die het onmogelijk maakten een grote gelijkmatige veelhoekige vorm toe te passen. Daarom zijn ze in de praktijk hetzij afgevlakt zoals de veelhoek met 13 zijden van Elblag, dan wel ten dele afgesneden (meestal door een rivier) zoals het geval is in de

12-zijdige veelhoek van Toruń, waarvan na de afsnijding acht regelmatig samengestelde zijden behouden bleven.

Het aantal zijden van veelhoekige vestingen is in steden aanzienlijk en ligt tussen 6 in Sieniawa (theoretisch) [3B + 10A]* en 24 in Gdańsk (ook theoretisch) [4H + 8]. Zoals hierboven reeds is aangegeven, werden regelmatige veelhoekige versterkingen in beginsel uiterst rigoreus toegepast, ja zelfs in gevallen dat er grote moeilijkheden aan waren verbonden. Deze regel wordt bevestigd in de onregelmatige versterkingen. In elk van deze bespeurt men een tendens om vast te houden aan een vorm die het regelmatige model nabij komt. Zo werd bijvoorbeeld de rechthoek in plaats van de vierhoek toegepast in Pilica [2C] en Danków; of werden bij grotere werken verschillende vormen met elkaar verbonden. Dat was bijvoorbeeld het geval in Stanisławow, waar de zeshoek van de stad werd gecombineerd met de trapeze van het slot [4H]. Tenslotte paste men in engten – versmalde plaatsen – traversen toe in de vorm van hoorn- of kroonwerken. Daarom kan men in bijna elke onregelmatige vesting de ene of andere regelmatige versterkingsvorm ontdekken. (* Zie afb. blz. 34-47)

III. De versterkingen in Polen

Ongeveer in 1620 treft men in 'Klein-Polen' [8A] de eerste werken aan die men reeds zonder voorbehoud tot het Oudnederlandse versterkingsstelsel kan rekenen. Men ziet het bijna gelijktijdig ook in Noord-Polen (Gdańsk, 1622 [4H] en Łowicz, 1620 [2E]). De ontwikkeling van dit systeem doet zich enige jaren later ook in Zuid-Polen voor. Het nieuwe systeem wekt bijzondere belangstelling. Daarvan getuigen de theoretische werken van Tomasz Zamojski, van Naroński alsook anonieme werken en in het bijzonder blijkt het uit de werken van Freytag. Vooral Władysław IV (1595-1648) bevordert de verdere ontwikkeling; hij laat ingenieurs uit de Nederlanden komen (Getkant⁶, Tylman van Gameren⁷, Beauplan⁸) en begunstigt het studeren van Poolse ingenieurs in het buitenland (Grodzicki, Arciszewski). Ook zelf interesseert de koning zich voor de verdedigingskunst en hij bouwt verschillende staatsvestingen (Władysławowo [2F], Kazimierzowo, Częstochowa [9] en Kudak [8A]) volgens de regels van het Oudnederlandse stelsel. Hij koestert ook plannen tot het stichten van een 'Ridder-academie'. Bij een algemene geesteshouding die van een zo grote veerkracht getuigt, ontstaat in de jaren tussen 1620 en 1650 een groot aantal versterkingen volgens het Oudnederlandse stelsel. Men kan daarbij duidelijk vijf hoofdvormen onderscheiden: kleine vestingen die karakteristiek zijn voor Polen, grote stadsversterkingen, versterkte legerplaatsen die nu in groten getale worden aangelegd en grensvestingen die wegen en rivierovergangen beveiligen, en voorts zijn er de belegeringswerken.⁹

1. De kleine maar goed te verdedigen vesting is een der voornaamste varianten in de stadsversterkingen, zowel gezien uit het oogpunt van voortzetting van de Poolse traditie, als vanwege het buitengewoon grote aantal van zulke vestingen. Zij komen voor in drie hoofdtypen: de vierhoek, in de vijfhoekige vorm en met onregelmatig tracé.

1.1. *De vierhoeksvorm* wordt aangetroffen in een reeks vestingen, waarvan de belangrijkste zijn: Złoczów (1634) [2B], het omgebouwde Kudak (1638) [8], Czestochowa (1655) [9] of het, in het weinig voorkomende rechthoekige tracé aangelegde Pilica (midden XVIIe eeuw) [2C]. Uit de tweede helft dezer eeuw kunnen worden genoemd: het verdedigingswerk van Krzepice (1655), Słuck (1658) [3D], Sieniawa (1676) [3B] en Wiśniowiec (tweede helft XVIIe eeuw). Deze latere vestingen nemen overigens het karakter aan van middelgrote werken van strategische betekenis. Anderzijds ziet men ook een soort van 'half-weerbare' versterkingen, waarvan Podhorce (1635) [2G] en Przeczław (1690) kunnen worden genoemd.

Onder de vierhoekige verdedigingswerken vallen ook kleine schanswerken zoals Pińczów (hl. Anna, eerste helft XVIIe eeuw) of Żurawiczki (tweede helft XVIIe eeuw). Ook in Silezië en Pommeren komt deze laatste soort veel voor. Żurawica (tweede helft XVIIe eeuw) is daarvan een voorbeeld. Ze worden echter zelden in grotere aanleg aangetroffen en er bestaat dan een duidelijk verband met de Dertigjarige oorlog, bijvoorbeeld Siedlisko (1624) en Uraz (1631). Voor zover thans uit de literatuur bekend is, benaderen het eerste schanswerk van Kudak (1620, dat overigens ook een getenailleerd fort had) maar in ieder geval Rzeszów [9] het vierkant als grondvorm.

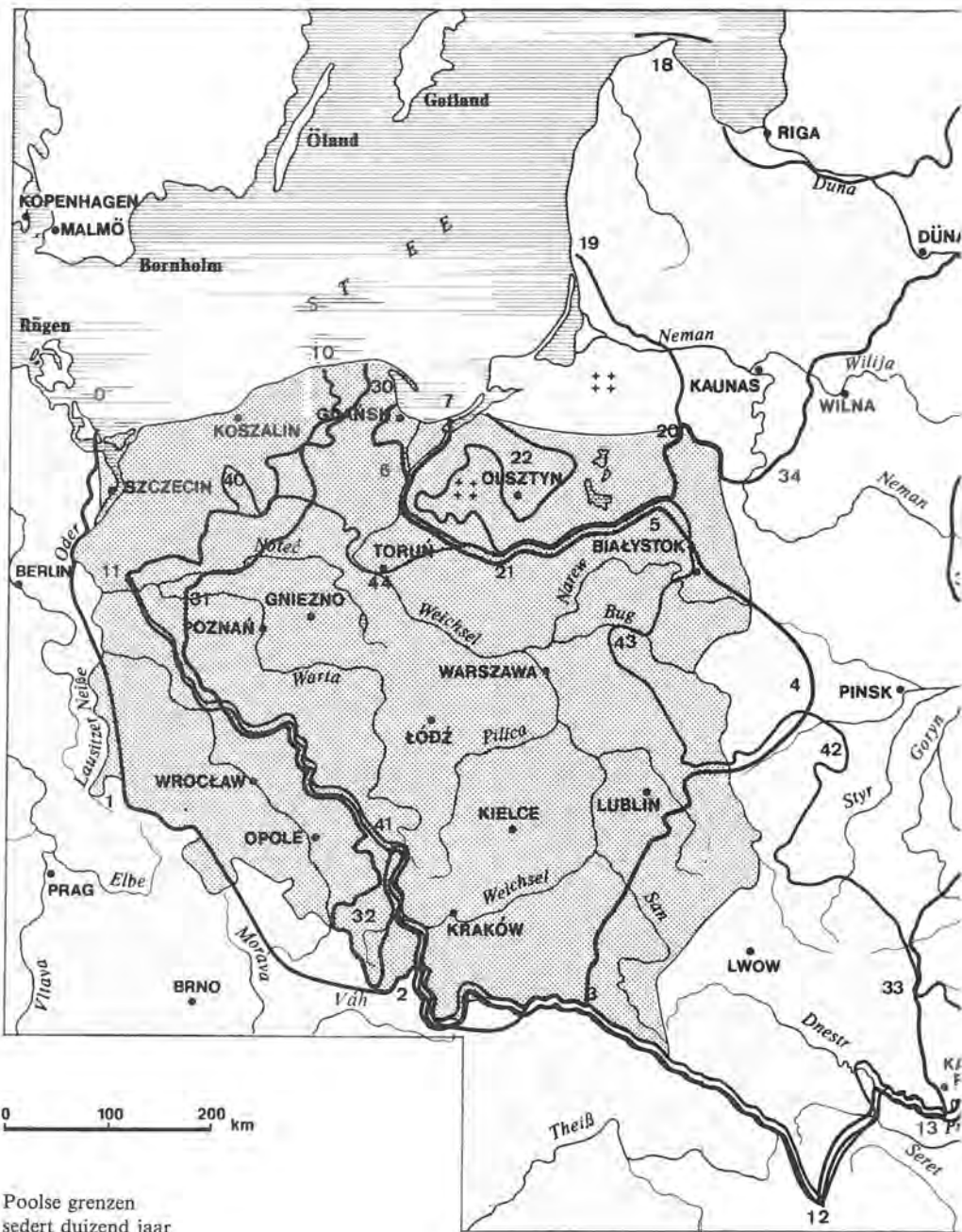
1.2. *De vijfhoeksvorm* vindt aanvankelijk veel toepassing in Italië en in de Nederlanden. In Polen werd hij nog op het einde van de XVIe eeuw verbreid. Men vindt hem in Dresdenko (eerste helft XVIIe eeuw), in Kłodzko (1625) en in Piława (1634). In de vorm zoals hij wordt aangetroffen in Klein-Polen: in Wiśnicz (1613-1621) [2D], in Krzyżtopór (1621-1644), in Łańcut (1629) [6 + 10A], in Brody (1633) [3C] en in Brén (midden XVIIe eeuw) zou men bijna van 'schoolvoorbeelden' kunnen spreken. In de tweede helft dezer eeuw past men deze vorm minder vaak toe. Hij vertoont de tendens tot een zekere mate van vervorming, die met de terreingesteldheid verband houdt, bijvoorbeeld Biała, Żwaniec en Laszki. Ook in de eerste helft der eeuw ziet men dat al in Łowicz [2E].

1.3. *Onregelmatige vormen* met volledige aanpassing aan het terrein worden vooral aangetroffen bij de verdedigingswerken der grotere steden. In de regel zijn dat steden die voor de staat van grote betekenis zijn, zoals Władysławowo (1637) [2F], Danków (1632) en Zbaraż (1649).

Dan zijn er ook nog werken die trekken van het Nieuwnederlandse of van het Franse stelsel vertonen zoals Brzeżany, Okopy św Trójcy i Marii Panny¹⁰ (zie blz. 33. - Vert.).

2. Grote steden. Hier zijn duidelijk drie hoofdvormen te onderscheiden.

2.1. *De citadel* is in Polen in het algemeen overheersend, hetgeen in het bijzonder het geval is in de oude Poolse steden in het westen, zoals Grodziec (1623) en Brodnica (1655). In het oosten van Polen zijn de citadels in werkelijkheid vestingen. Deze worden hetzij nieuw gebouwd of ze hebben invloed op de vorm

LEGENDA
KAART POOLSE GRENZEN

Grenzen ca. 1000:
 0-1-2-3-4-5-6-7.

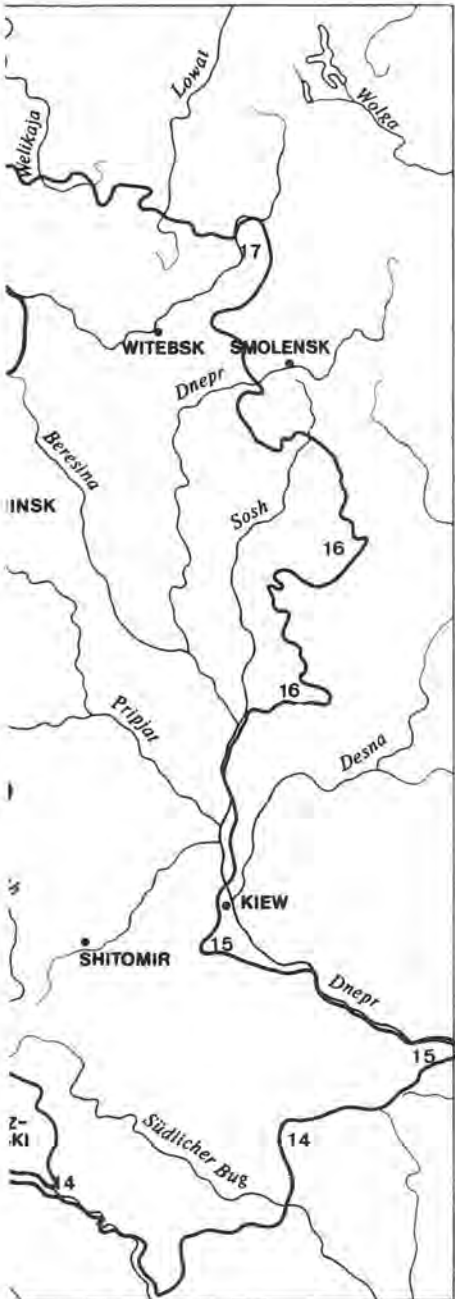
Grenzen ca. 1370:
 40-11-41-2-3-12-13-14-33-42-43-5-21-44
 (afgesloten van de Oostzee).

Grenzen vóór 1772:
 10-11-41-2-3-12-13-14-15-16-17-18-19-20-5-21-22
 † ‡ = Oost-Pruissen.

Grenzen vóór W.O. II:
 30 (Poolse Corridor)-31-41-32-2-3-12-13-33-34-
 20-5-21-6-30.

Grenzen thans:

 vallen globaal samen met
 grenzen ca. 1000.

van de vesting tot nu toe. In hun geometrisch grondplan zijn het fraaie werken: Brody (tweede kwart XVIIe eeuw) [3C], Sluck (1658) [3D], Stanisławów (1620) [4G]. Minder effectvol maar toch voldoende beantwoordend aan de eisen, zijn de werken van Zbaraż (vóór 1640) [5E], Jarosław (midden XVIIe eeuw) [10A], Brzeżany (1672) en in elk geval Sieniawa (1676?) [3B].

2.2. *Nieuwe bastiongordels* ziet men in de grote steden, die de oertypes zijn van de staatsvestingen van de nieuwe tijd¹¹ zoals Gdańsk (1622) [4H + 8], Elbląg (1626), Toruń (1620), Wrocław (Breslau) (1634), Szczecin (Stettin) (eerste helft XVIIe eeuw).

Het gebastioneerde stelsel heeft in Polen honderden versterkingen met bolwerken – in velerlei vormen – nagelaten. Ook leverde het een eigen vakliteratuur op die, ofschoon de werken niet alle in druk zijn verschenen (Naroński, Mieroszewski), een krachtig bewijs levert voor de bestaande belangstelling en de behoefte. Er sproot tenslotte een vestingtype uit voort dat door geometrisch-mathematische regels wordt geschraagd, zoals in het Oudnederlandse versterkingsstelsel. Dat is de vesting zonder onbestreken ruimten en bestand tegen vuuruitwerking. Theoretisch is ze dus perfect. De praktijk wees echter uit, reeds halverwege de XVIIe eeuw, welke gebreken juist aan die perfectie kleefden – zoals de starheid in de toepassing bij veelhoeken en het samentrekken op de bastions van de nabij-verdediging en de verdediging-op-afstand. Vandaar dan ook de ontwikkeling van buitenwerken, vandaar óók de steeds doeltreffender belegeringen, hetgeen tenslotte nieuwe ontwerpen voor verdere ontwikkelingen opleverde, welke het eerst in het Nieuwnederlandse stelsel verschijnen.

In het algemeen hebben onze gebastioneerde versterkingen dit ‘meanderen’ in de fortificatiekunst kunnen bijhouden. Ofschoon . . . , in de loop van de XVIIe eeuw wordt het steeds moeilijker, niet om versterkingen te bouwen maar om ze in een goede conditie te houden, een en ander als gevolg van krijgsgeweld. Intussen versterkt deze gegevenheid de behoefte aan grotere staatsvestingen. Het tijdperk van het versterkte slot wordt geschiedenis. De vesting en de veldversterking vormen de grondslagen voor de oorlogshandelingen.

2.3. Tenslotte vormen de vestingsteden, die slechts ten dele zijn vernieuwd een aparte groep, zoals Braniewo (1626) [3A], Puck (1624), Karlino (eerste helft XVIIe eeuw), Poznań (als voren) [8] en Głogów (als voren), Kraków (ca. 1670) [8], Przemyśl (1678) [10A] en Lwów (eerste helft XVIIe eeuw) [8 + 10B]. In die steden werden de oudere wallen versterkt met bolwerken, maar in hun totaal vormden ze dus geen nieuwe aanleg.

3. De veldversterkingen vormen in Polen in de XVIIe eeuw een bijzondere groep in de verdedigingskunst. In oude plans en kaarten heben ze hun sporen nagelaten.

De noodzaak van aanpassing aan het terrein tesamen met een grote vrijheid in de vormkeuze, heeft de fortificatiekunst nieuwe perspectieven verschaft, in het bijzonder door het veelvuldig toepassen van flèches en getenaillerde constructies (beleg van Toruń), van veldschansen en van zelfstandige werken zoals bij de belegering van Lachowice (1660).

IV. Ontwikkelingen in verschillende Poolse gebiedsdelen in de XVIe/XVIIe eeuw

Alvorens onze beschouwingen over de versterkingskunst in Małopolska – Klein-Polen – te vervolgen, willen wij allerlei ontwikkelingen in diverse, onderling verschillende, delen van het Poolse Rijk nagaan.

1. Algemeen. Aan de grenzen van het rijk neemt men duidelijk een structuur van nieuwgebouwde vestingen waar, in het bijzonder van vestingen volgens het nieuwe stelsel. Dit hield op enigerlei wijze verband met de richtingen van waaruit bedreiging voorkwam.

Polen, 1547.

Ook in het midden van de staat worden steeds nieuwe vestingen gebouwd, om te beginnen (koninklijke) residentie-sloten (Sobków, Łowicz [2E], Krzyżtopór). Dan volgen steden zoals Rawicz, Warszawa [4E + 8] (Warschau), Kraków [8]. Daarnaast worden zelfs in oorlogsgebieden en langs de grenzen, in verschillende perioden en in verschillende omvang, linies aangelegd en versterkte gebieden ingericht.

Van het westen uit wordt ten tijde van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648), die op korte afstand wordt gevoerd, de rij Jura-burchten weer tot leven gewekt en daarna de keten van nieuwe gebastioneerde vestingen naar Oudnederlands model: van Pilica [2C], Danków, Częstochowa, allengs noordwaarts doorgetrokken naar Krzepice en zuidwaarts naar Łodygowice. Ook in het oosten – maar daar reeds sedert de XVIe eeuw – ziet men een keten van vestingen met Rożnów, Wiśnicz [2D], Biecz, Krosno en Dukla als afgrendeling van deze aftakking. Aanmerkelijk eerder werden sleutelpunten van Groot-Polen versterkt: de vestingen van Międzyrzecz, Zbąszyń, Łezno en Złotów.

2. Het koninklijke Pruisen. De oorlogen met Zweden hebben in het gehele gebied op grote schaal geleid tot het uitbouwen van vestingen die overigens niet alle van evenveel betekenis zijn: van de kustvestingen, dus van de vesting Gdańsk [8A] af, die altijd de sterkste was, en de bijna niet minder sterke vestingen Elbląg en Malbork tot verschillende aangepaste vestingen langs oude legerroutes, zoals Człuchów, Braniewo [3A], Bydgoszcz en de wederom machtige vesting Toruń.

3. Het Oost-Poolse grensgebied. Een gebied van de grootste, tijdelijke, afwisselende omvang. Langs de voormalige grenzen van Klein-Polen ziet men reeds van Lublin en Zamość [9] af tot Przemyśl [10A] een keten van versterkingen. Van daaruit verlopen diepe geledingen langs de van oudsher gebruikte marswegen zoals Przemyśl, Jarosław [10A], Łańcut [6 + 10A], Rzeszów [9 + 10A] of ook langs de oerdalen als van Jarosław naar Leżajsk [10A].

4. Verder oostwaarts (de Oekraïne). Een groot gebied met een groot aantal regelmatig verspreide vestingen, ontstaan in de XVIe/XVIIe eeuw, waarvan het skelet werd gevormd, enerzijds door de grotere vestingen Lwów [8 + 10B], Kamieniec, Brody [3C + 10B], Międzyrzecz bij Ostrog en anderzijds door de grendelvestingen, hetzij aan natuurlijke waterwegen, zoals Kudak [8A], of aan gedeelten van de Tartarenwegen: de zwarte Kuczmanweg en het Walachijse deel dier wegen welke met een rij van sloten, steden en kloosters waren versterkt, zoals Szarogród, Bar [10B] of Zbaraż [5E] op de Kuczmanweg.

5. Litouwen. Ook in het gebied van Litouwen ontstond een soortgelijk verdedigingssysteem van hoofdvestingen als Wilno [8A], Grodno en Brześć en een reeks van nieuwe versterkte sloten, voornamelijk omtrent de eeuwwisseling van de XVIe/XVIIe eeuw zoals Birże, Tykocin, Słuck [3D], Nieśwież, om van de oude grensburchten maar niet te spreken.

6. Hertogdom Pruisen, West-Pommeren, Lubusland¹² en Silezië. Gebieden die na verloop van tijd bij de nieuwgevormde Pruisische Staat werden ingelijfd. Het waren in het begin slechts enkele grotere steden die poogden hun versterkings gordels te verdedigen. De XVIIe eeuw pas geeft een sterkere groei van machtiger vestingen te zien. Zo ontwikkelt Kostrzyń zich tot een grote vesting en evenzo de vestingen Drawsko, Nowogard, Warpno, Wolin; deze laatste evenwel kort van duur.

Het sterkst worden de vestingen in Silezië uitgebouwd. Wrocław [8] en Nysa waren in de XVIIe eeuw reeds indrukwekkende vestingen. Niettemin waren er ook middelgrote vestingen zoals Brzeg, Głogów, Legnica, Swidnica en toenmaals nog kleine versterkingen zoals Kłodzko en Namysłów.

Wanneer men de schets [8] met ingetekende versterkingen van de XVIe/XVIIe eeuw beziet kan men opmerken dat de versterkte lijnes, gebiedsstroken met versterkingen en vestingketens (in dichtheid - Vert.) weinig van elkaar verschillen. Slechts het noordoosten, het westen en in het bijzonder de gebieden oostelijk van de Dniepr, 'de Dzikie Pola' (de zuidelijke Oekraïne), hebben aanmerkelijk minder versterkingen.

In soort zijn deze versterkingen evenwel verschillend. In het noorden en in Silezië zijn grotere vestingen Gdansk (Danzig), Elbląg, Szczecin (Stettin), Wrocław (Breslau), Nysa (Neisse) [zie 8] duidelijk in de meerderheid en op het einde van de XVIIe eeuw worden er zelfs kleine vestingen opgeheven: Nowogard, Warpno, Wolin. In andere streken zijn kleine vestingen en sloten in de meerderheid, ofschoon het aantal grotere vestingen is toegenomen (Zamość [9 + 10A], Brody [3C + 10B], Słuck [3D], Stanisławów [4G], terwijl tal van oude vestingen (Kraków, Łwów, Warszawa of Warschau [4E], Poznań of Posen) [zie ook 8] worden gemoderniseerd, ofschoon niet altijd ten volle.

Hoewel de omvang en de weerkracht van de kleine vestingen aanmerkelijk groter werden is er toch een duidelijk onderscheid wanneer men Wiśnicz [2D] en Rzeszów [9 + 10A] stelt tegenover Wiśniowiec of Okopy św Trójcy.¹⁰

V. Poolse krijgdoctrine - Poolse vesting

Is het gerechtvaardigd te zeggen dat Polen te weinig vestingen had? Een bewering die ook nu nog wel wordt gehoord.

In zekere zin wél, omdat er te weinig vestingen waren die met de West-Europese vestingen konden worden vergeleken (t.a.v. model en omvang - Vert.). Toch was er geen aanleiding om van een drastische wanverhouding te spreken; maar de toestand waarin de werken verkeerden was stellig belangrijk slechter, hetgeen aan de onophoudelijke oorlogen was te wijten.

Anderzijds kan men de bewering ook als ongegrond beschouwen omdat een bepaalde krijgdoctrine een daarmede in overeenstemming zijnde vestingstype vergt. De Poolse versterkingen waren juist goed aan de Poolse krijgdoctrine aangepast, welke doctrine is geboren door de geweldige uitgestrektheid van het strijdtoneel.

In de loop van de XVIIe eeuw is de conceptie van het oorlog voeren – in West-

Europa – gericht op het vermijden van beslissende veldslagen. Men geeft er de voorkeur aan vestingen te bezetten of te veroveren in combinatie met manoeuvre-marsen en tegenmarsen in de dichtbevolkte gebieden. Dat vertoont in feite trekken van passiviteit.

De Poolse doctrine daarentegen, stuurt gedurende de gehele Hetman-periode (XVIe/XVIIe eeuw) aan op beslissende slagen in het open veld, aangeleund weliswaar aan de versterkingen. Dat zijn dus enerzijds de strategische vestingen, voorzien van staats-arsenalen en anderzijds de eerder kleine, over het gehele gebied verspreide vestingen, die beveiliging kunnen bieden tegen overvallen (Kudak [8] is daarvan een klassiek voorbeeld) en die steunpunten vormen of zelfs een schuilplaats kunnen bieden in een bewegingsoorlog (Zbaraż [5E], wederom een klassiek voorbeeld). De versterkte sloten spelen een eigen rol op dit toneel. Gedurende de veldtocht naar Podhajce [10B + 10C] (1667) bij voorbeeld, maakte Sobieski gebruik van de vestingketen in Oost-Polen.

Voorts veranderen de veldversterkingen, die altijd van grote betekenis waren en aanvankelijk als legerplaats dienst deden (Obertyn) van karakter en worden gevechtsbases (Podhajce en Żurawno [10D]) waarbij de veldschansen een omringing vormen bij de zich afwikkelende strijd.

Het is niet uitgesloten dat Vauban, juist op die gronden, studie maakte van zulk een actief gebruik en een zo intensief benutten van veldversterkingen.

VI. De kleine vesting - een 'Poolse manier'

Men heeft in het voorgaande hoofdstuk gezien dat de Poolse wijze van strijden, op grond van een eigen doctrine, verschilde van de oorlogvoering in het westen. Deze eigen strategische conceptie en de eigen Poolse geaardheid bij het beslissen van de strijd verklaren dan ook het verschil in verdedigingsvorm. Dat komt voor Polen tot uitdrukking in de volgende kenmerken:

- Een kleine, vier- of vijfhoekige, vesting die aan het gevechtsterrein is aangepast; reeds omtrent de XVIe/XVIIe eeuwwisseling waren dat gebastioneerde vestingen, in beginsel volgens de regels van het Oudnederlandse stelsel, echter met beperkte buitenwerken, hoofdzakelijk ravelijnen.
- Kleine vestingen, aangeleund aan grotere vestingen die van strategisch belang waren en beschikten over arsenalen; zij zijn verspreid in stroken, zelden in de vorm van vestingketens maar ook wel aangepast aan het terrein.
- Het derde karakteristiek is het principe om een maximum gebruik te maken van de veldwerken, zowel tot het beveiligen van (mars)wegen en rivierovergangen als om een beslissing te verkrijgen in de strijd.

Dit alles bij elkaar veroorlooft ons om te spreken van een 'Poolse manier in de fortificatiekunst' in dit tijdperk, waarvan de voornaamste kracht was gelegen in de actieve verdediging. Het synoniem voor 'Poolse manier' is dus 'de

*kleine vesting*⁷ met de veldwerken, die volgens het Nederlandse stelsel zijn gebouwd. In de eigentijdse dissertaties over de 'architectura militaris' wordt zij op overeenkomstige wijze beschreven. Zowel Naroński als Mieroszewski hebben juist deze elementen in hun werken op de voorgrond geplaatst.

Een eigen aspect van de Poolse fortificatiekunst toont Mieroszewski in zijn afzonderlijk tractaat over het Poolse legerkamp en over de door hem in de praktijk gepropageerde tenaille-constructie, die in de tweede helft van de XVIIe eeuw vaak in veldversterkingen en vestingen voorkomen.

Het Poolse versterkingssysteem maakte in die tijd een integrerend deel uit van de actief gevoerde en doorgaans succesvol beëindigde belangrijke veldslagen. De belangrijke krijgsverrichtingen¹³ bij Obertyn, Zbaraż, Beresteczko, Podhajce en Żurawno vormden een onafgebroken reeks waarin de verdedigingskunst tot verdere ontwikkeling kwam en waarin de versterkingen een eigen en bijzondere rol speelden.

Het lijkt niet gewaagd te stellen dat men pas op het einde van de XVIIIe eeuw, op het Amerikaanse continent en gedurende de Napoleontische oorlogen, na een welhaast honderdjarige periode van strijd om de gesloten vesting terugkeerde tot de bewegingsoorlog, die weliswaar werd gevoerd aangeleund aan de versterkingen, maar met een beslissingsslag in het open veld als einddoel.

BIJLAGE

Lijst van Poolse plaatsen met Poolse en Duitse namen

<i>Pools</i>	<i>Duits</i>	<i>Pools</i>	<i>Duits</i>
Braniewo	Braunsberg	Nowogard	Naugard
Brzeg	Brieg	Nysa	Neisse
Brodnica	Strasburg	Oława	Ohlau
Bydgoszcz	Bromberg	Piława	Pillau
Człuchów	Schlochau	Poznań	Posen
Drawsko	Dramburg	Puck	Putzig
Drezdenko	Driesen	Świdnica	Schweidnitz
Elbląg	Elbing	Szczecin	Stettin
Głogów	Glogau	Toruń	Thorn
Karlino	Körlin	Uraz	Auras
Kłodzko	Glatz	Warpno	Altwarz
Kostrzyń	Küstrin	Władysławowo	Grossendorf
Legnica	Liegnitz	Wolin	Wollin
Leszno	Lissa	Wrocław	Breslau
Międzyrzecz	Meseritz	Zbąszyń	Bentschen
Namysłów	Namslau	Złotów	Flatow

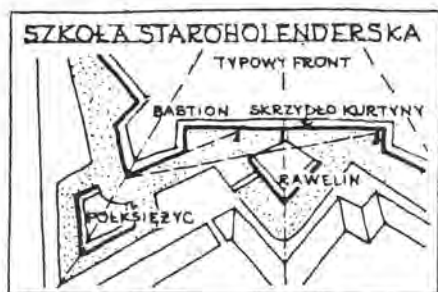
LITERATUUR

(Keuze)

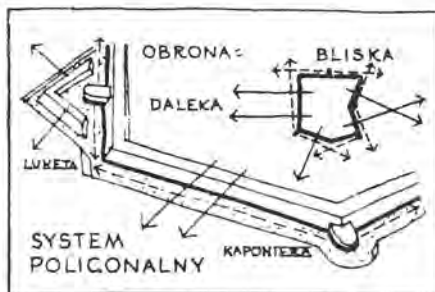
- Biesiekierski K., Zarys historii fortyfikacji w Polsce... 'Saper i Inżynier Wojskowy'. 1924. Nr. 9-10.
- Bogdanowski J., Fortyfikacje łańcuckie... Łańcut 1976.
- Bystrzanowski W., Informacja matematyczna. Kraków 1743.
- Freytag A., Architectura militaris... Leiden 1631.
- Gruszecki A., Zamki bastionowe w Małopolsce. Warszawa 1962.
- Hondius H., Onderrichtinge van de generale Regelen der Fortificatie. Den Haag 1625.
- Jähns M., Geschichte der Kriegswissenschaften. Leipzig 1890.
- Król A., Budownictwo wojskowe. Warszawa 1936.
- Milobędzki A., Architektura Polska XVII w. Warszawa 1980.
- Naronowicz-Narowski J., Budownictwo wojenne. Warszawa 1957.
- Nowak T., Z dziejów techniki wojennej w dawnej Polsce. Warszawa 1965.
- Schukking W. H., De oude Vestingwerken van Nederland. Amsterdam 1947.
- Stankiewicz J., Fortyfikacje Gdańska i okolicy... 'Studia i Materiały do Historii Wojskowości' t. XX 1976.
- Starowski S., Institutorum rei militaris. Cracovia 1640 (Amsterdam 1641, Florentia 1646).
- Sturm L., Architectura militaris... Nürnberg 1702.
- Wimmer J., Wojskowość polska w latach 1648-1699. Zarys dziejów wojskowości polskiej do 1864. Warszawa 1966.
- Woźniak R., Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich w I poł. XVII w. Warszawa 1974.

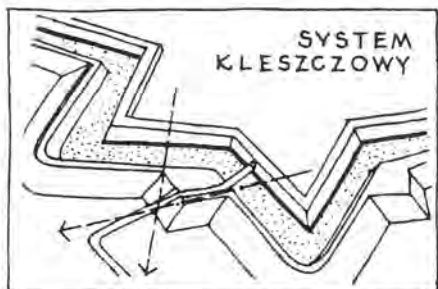
Pools wapen uit de tijd van Jan III Sobieski.

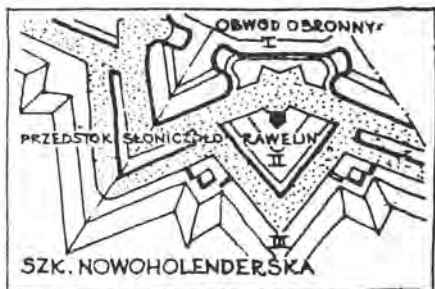
Oudnederlands stelsel

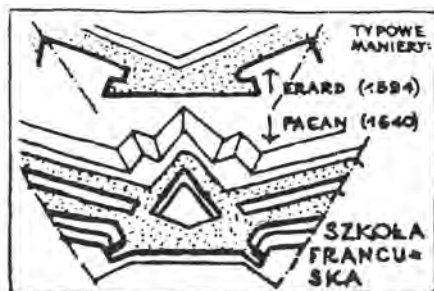
Polygonaal stelsel

Getenailleerd stelsel

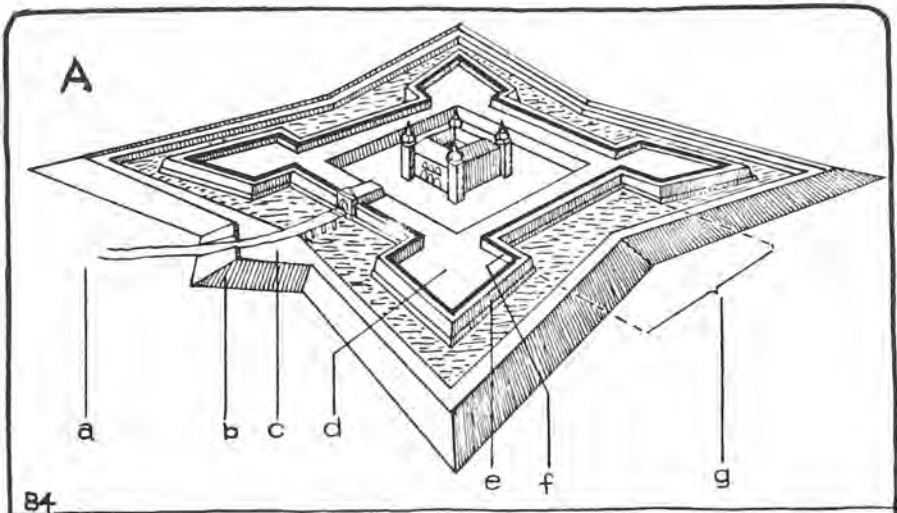

Nieuwnederlands stelsel

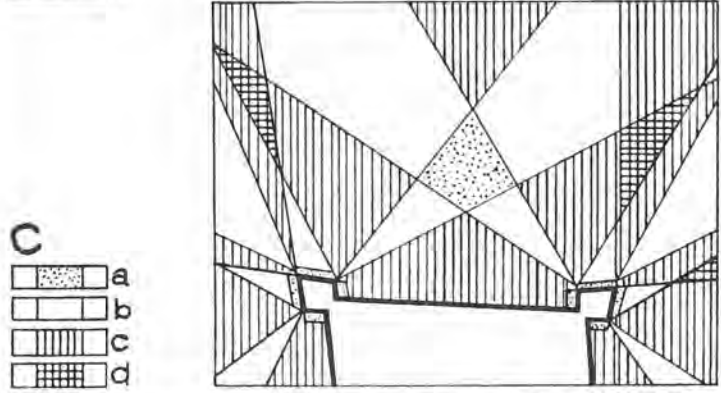
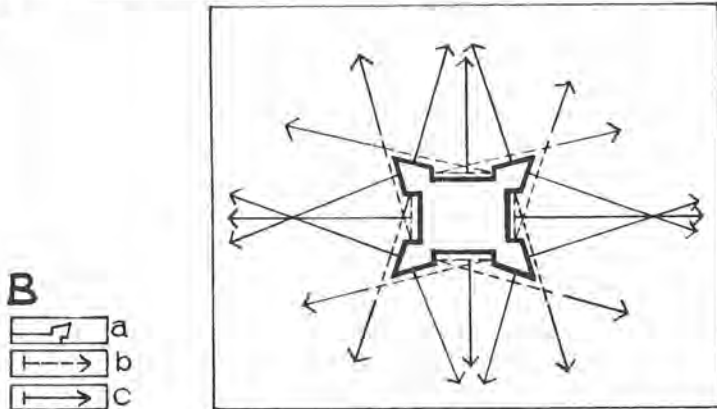

Frans stelsel

VERSCHILLENDE IN DIT ARTIKEL GENOEMDE STELSELS

B4
0a

BLAD 1

EIGENSCHAPPEN VAN HET GEBASTIONEERDE STELSEL

De grondregel is de toepassing van een vijfhoekige uitbouw uit een verdedigingsmuur of -wal (Bastion) ten einde onbestreken ruimten te elimineren.

A. De opzet van het werk

- a. het voorterrein
- b. glacis ter bescherming van de bedekte weg
- c. wapenplaats
- d. bastion
- e. face van het bastion
- f. flank van het bastion
- g. courtine

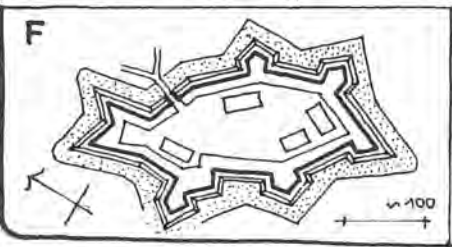
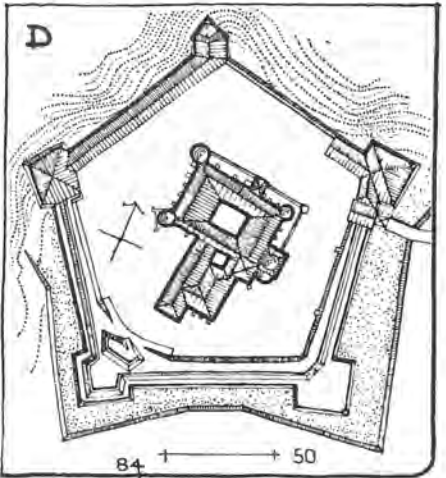
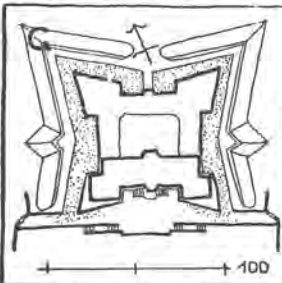
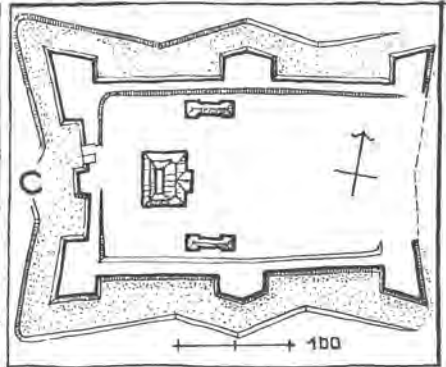
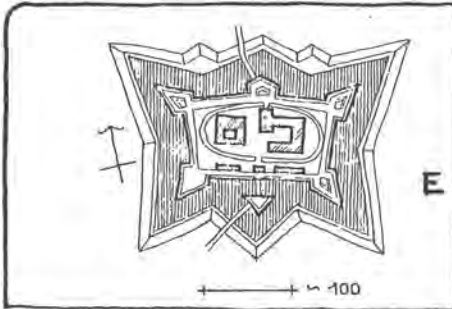
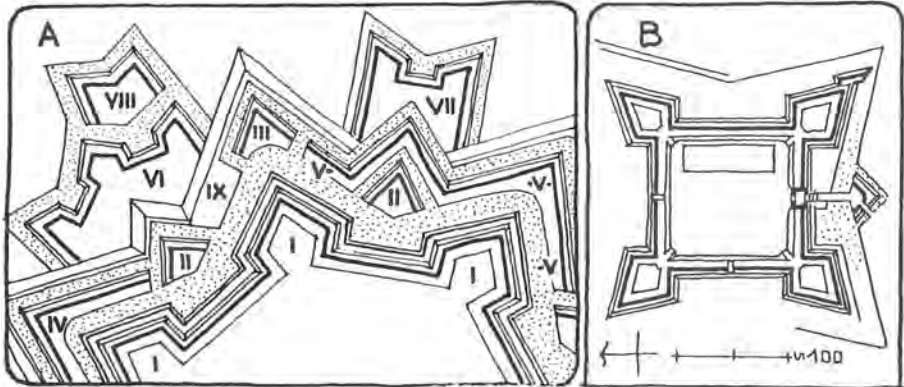
B. De schootsrichting

- a. afbeelding van het bastion
- b. nabij-verdediging
- c. verdediging op afstand

C. De schootsvelden met grote effectieve kracht, zonder onbestreken ruimten

- a. beschieting uit één richting
- b. beschieting uit twee richtingen
- c. beschieting uit drie richtingen
- d. beschieting uit vier richtingen

Duidelijk is het karakteristieke bereik van de sterkere en de zwakkere verdediging.

84
 36

BLAD 2

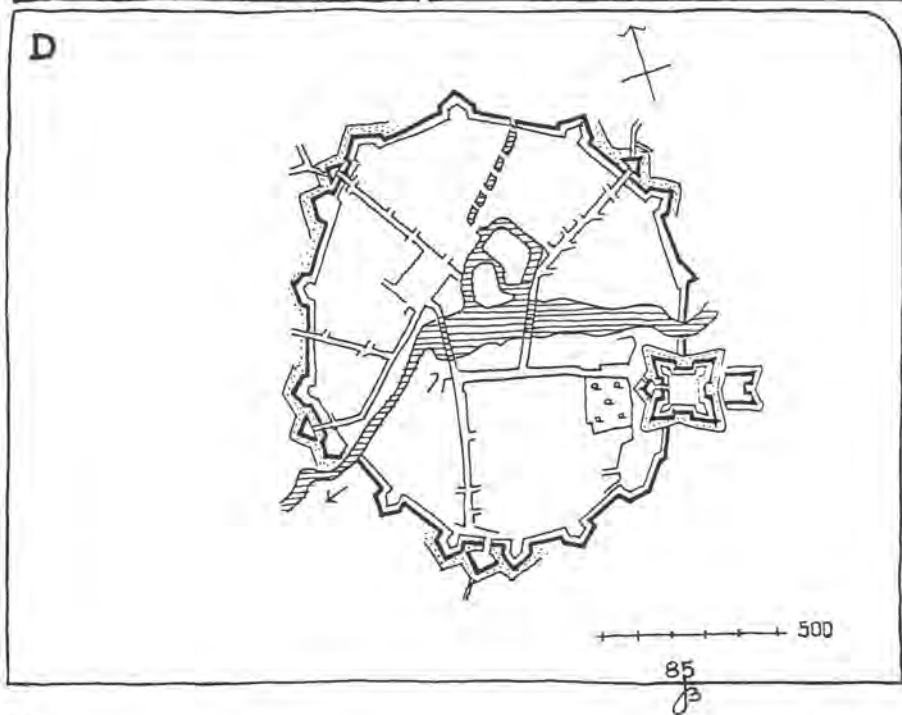
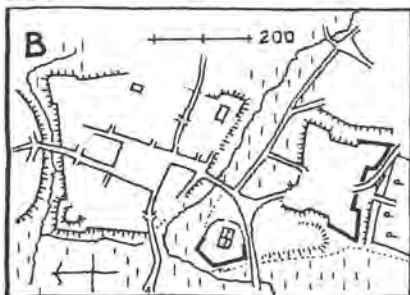
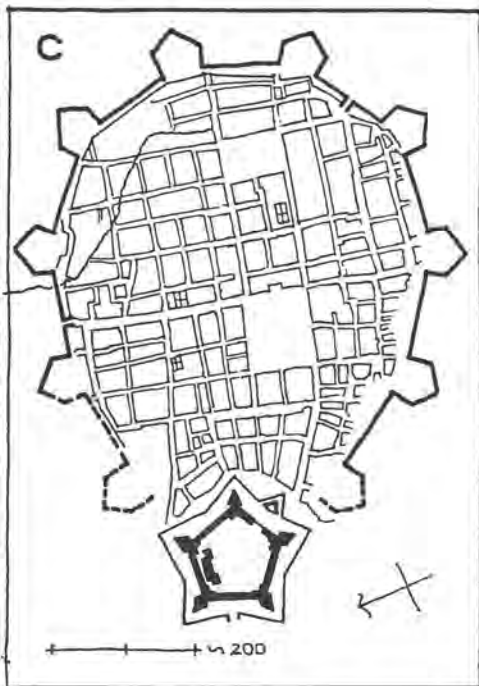
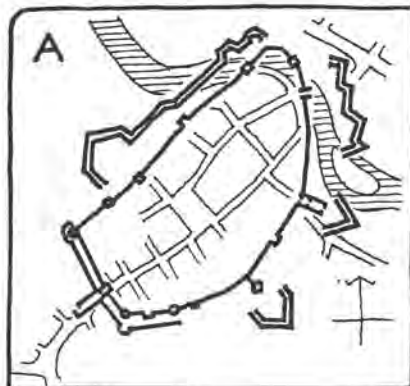
HET OUDNEDERLANDSE STELSEL

Eenvoudig van opzet, typerend voor dit stelsel; met verschillende buitenwerken

- A. I. gedeelte van de hoofdverdedigingsgordel met de karakteristieke grote bastions, doch met nauwe kelen
II. ravelijnen
III. halve manen
IV. couvre-face
V. contre-garde
VI. kroonwerk
VII. hoornwerk
VIII. zwaluwstaart (lijkt meer op het Nederlandse begrip 'papermuts')
IX. wapenplaats; naar Freytag

Karakteristieke vormen van de 'kleine vesting'; bijna zonder buitenwerken.

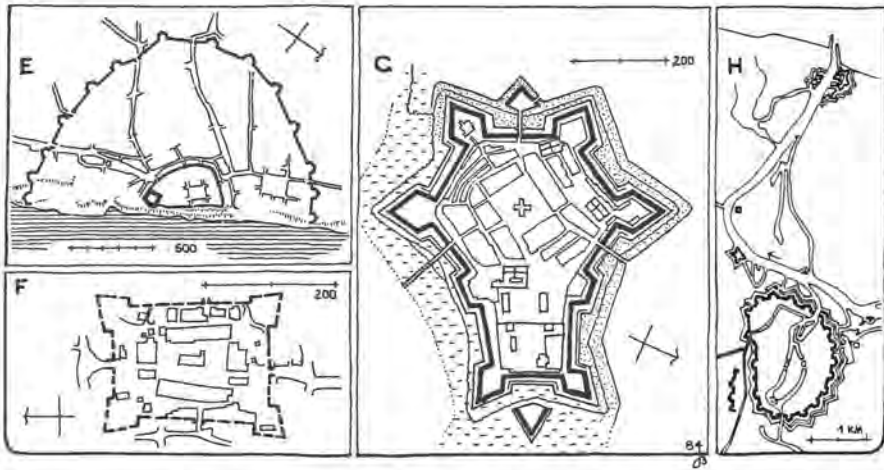
- B. *Złoczów* (1634): typisch vierhoekig plan; naar Król.
C. *Pilica* (eerste helft XVIIe eeuw): weinig toegepaste rechthoekige vorm; naar de auteur.
D. *Wiśnicz* (1613-1621): bij voorkeur toegepaste vijfhoekige vorm, op basis van de vroegere Italiaanse richtlijnen, echter zonder de typisch nauwe bastions; naar de auteur.
E. *Lowicz* (1621): afgeplatte vijfhoek met ravelijn; naar Puffendorf.
F. *Władysławowo* (1637): voorbeeld van een zeldzaam voorkomende onregelmatige vorm; naar Woźniak.
G. *Podhorce* (1636-40): een slechts half verdedigbaar 'paleis'-plan; naar Miłobędzki.
H. *Zórawina* (eerste helft XVIIe eeuw): beschermde kerk binnen het slot; een vierhoekige versterking met halfbastions; naar Rozpedowski; bewerkt door J. Bogdanowski.

BLAD 3

HET OUDNEDERLANDSE STELSEL - STADSVESTINGWERKEN

- A.** *Braniewo* (omstreeks 1626): voorbeeld van een vaak toegepaste aanvulling van oude wallen met nieuwe versterkingen; naar Woźniak.
- B.** *Sieniawa* (1675?): restant van een, vermoedelijk nimmer voltooid, dubbelplan: slot, stad, kerk, in samenhang met de haven; naar de auteur.
- C.** *Brody* (eerste kwartaal XVIIe eeuw): typisch nieuw stadsplan met een slot (type citadél); naar Sosnowski.
- D.** *Sluck* (omstreeks 1658): voorbeeld van een nieuw concentrisch plan met nieuwe werken bij een oud, citadelachtig slot.

BLAD 4

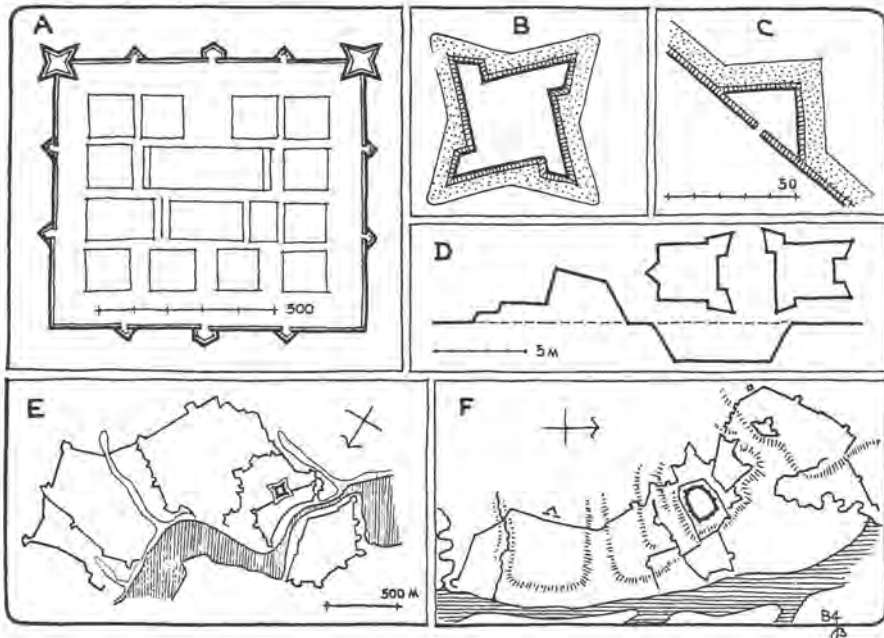
HET OUDNEDERLANDSE STELSEL - STADSVESTINGWERKEN (VERVOLG)

- E. *Warszawa* (1620-40): stadsplan in de vorm van een halfcirkelvormige gordel van versterkingen; naar Pułkowski.

- F. *Nowe Strzeliska* (eerste helft XVIIe eeuw): voorbeeld van weinig toegepast versterkingsplan van een kleine stad; naar Kuśnierz.

- G. *Stanisławów* (midden XVIIe eeuw): voorbeeld van een kunstige combinatie; duidelijk stadsplan met vestingwerken; het slot is niet in de vorm van een citadel van de stad afgescheiden; naar Tolwinski.

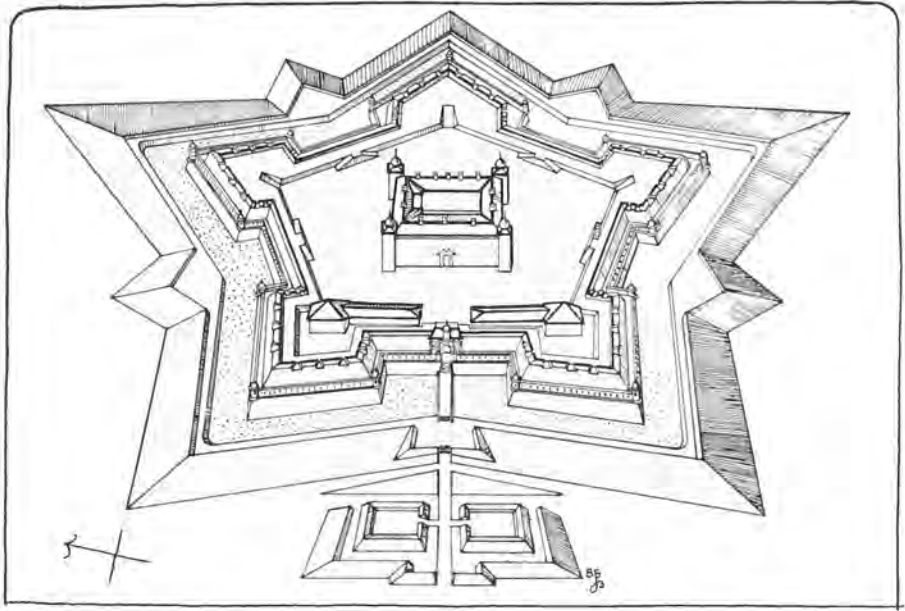
- H. *Gdańsk* (omstreeks 1640): voorbeeld van een groot opgezet stadsplan met een soort gedeta- cheerd fort; naar Stankiewicz; bewerkt door J. Bogdanowski.

BLAD 5

De bastions zijn verder ontwikkeld in de geest van het Oudnederlandse stelsel. De vorm is veel eenvoudiger geworden. Aangezien aanpassing aan het terrein het gebruik van geometrische figuren niet meer toeliet, werd de weg geopend voor experimenten in de vestingbouw. Juist hier kon men dus beginnen met nieuwe verdedigingsstelsels.

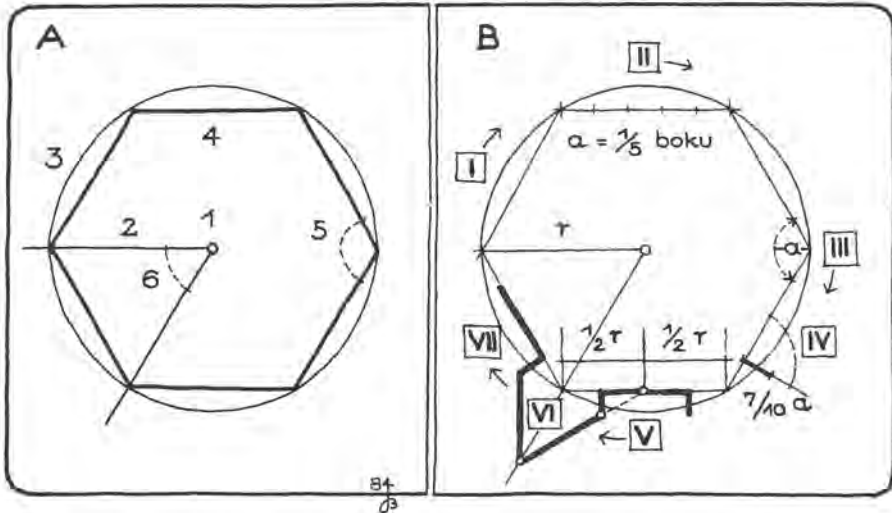
- A. Militaire legerplaats.
- B. Schans met halfbastions.
- C. Toepassing van een flèche in plaats van een bastion; naar Naronowicz-Naroński (schematisch afgebeeld).
- D. Gdańsk, Wyspa Wróbla: plan van een schans volgens Getkant (1635) en ook volgens het plan van Krigsarkivet (defensiearchief) in Stockholm (eerste helft XVIIe eeuw); ook de vorm van het profiel; naar Woźniak.
- E. Zbaraż, het slot, de stad en de legerplaats tijdens de belegering van 1649; naar Hondius.
- F. Tczew, stad met de veldversterkingen van 1634; naar Getkant; bewerkt door J. Bogdanowski.

BLAD 6

DE ONDERDELEN VAN EEN VESTING

Lañcut-Trapola (1629), Tylman Gameren (eind XVIIe eeuw): voorbeeld van een typisch 'kleine vesting', een in wezen Poolse manier; een vogelvlucht-bovenaanzicht. De gehele vestinggordel met onderwallen, glacis en wapenplaatsen. Het oostelijk bastion ligt op de as van de hoofdaanvalsrichting; met stompe schouderhoeken; invloed van het Franse stelsel. De twee werken bij de ingang, die in geval van terugtrekking kunnen worden gebruikt, zijn niet organiek; bewerkt door J. Bogdanowski.

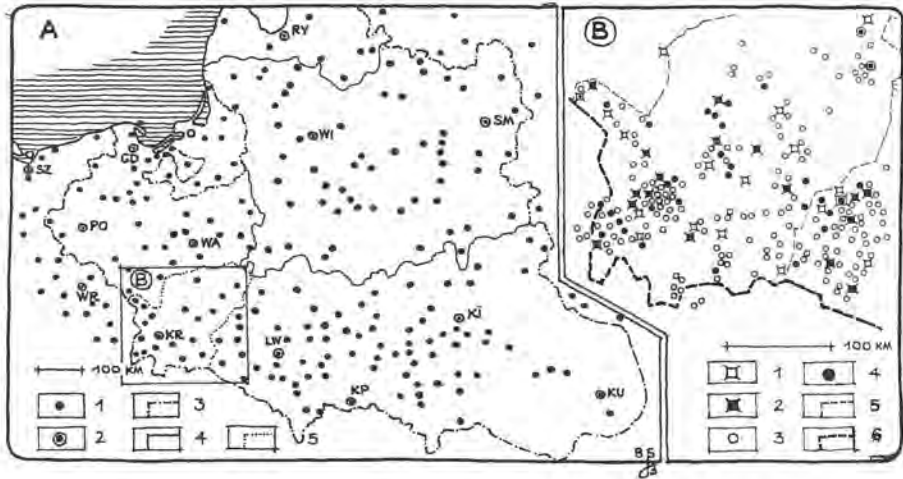
BLAD 7

VOORBEELD VAN EEN GRAFISCHE MANIER VAN TEKENEN VAN EEN VESTINGPLAN, GEBRUIKT NAAST DE METHODE, DIE STEUNT OP DE TEKENING VOLGENS DE TABELLEN

A. Geometrische veelhoek; als basis van het vestingplan, met de volgende benamingen:

1. middelpunt van de veelhoek
2. straal van de cirkel van de veelhoek
3. cirkelgedeelte van de veelhoek
4. zijde van de veelhoek
5. hoek van de veelhoek
6. middelpuntshoek (centrumhoek)

B. De geometrische structuur van de vestingordel in zeven fasen getekend, waarbij de module is afgeleid van de straal van de cirkel van de veelhoek; naar Bystrzanowski; bewerkt door J. Bogdanowski.

BLAD 8

HET NET VAN VERDEDIGINGSWERKEN IN POLEN (OMSTREEKS HET MIDDEN DER XVIIIE EEUW)

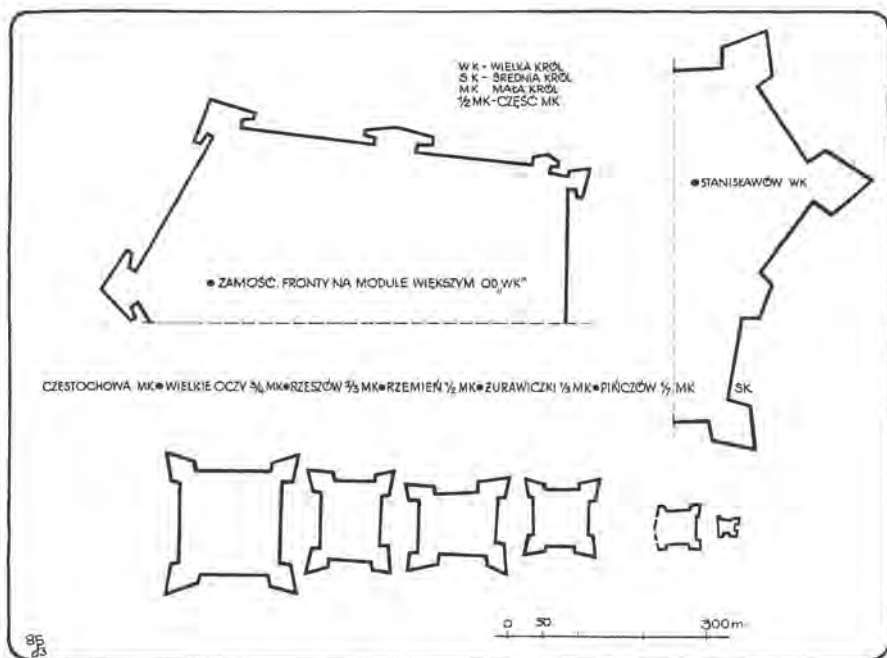
A. De belangrijkste vestingwerken, zowel gemoderniseerde als ook nieuw gebouwde:

1. verdedigingswerken
2. plaatsnamen ter oriëntering: GD = Gdańsk; KI = Kiew; KP = Kamieniec Podolski; KR = Kraków; KU = Kudak; LW = Lwów; PO = Poznań; RY = Riga; SM = Smoleńsk; SZ = Szczecin; WA = Warszawa; WI = Wilno; WR = Wrocław
3. de staatsgrenzen
4. de grenzen tussen Polen, Litauen en Koerland
5. de grenzen van 'Klein-Polen', met verwijzing naar de landkaart.

B. Volgens de Atlas Historyczny: verdeling van de verschillende grote en kleine verdedigingswerken in 'Klein Polen' (zie hierboven A5)

- 1-2 bolwerken
- 3-4 andere werken
- 1-3 aangelegd in 1550-1600
- 2-4 aangelegd in 1600-1650
- 5-6 de grenzen van 'Klein-Polen' en de Staat

Bewerkt door J. Bogdanowski.

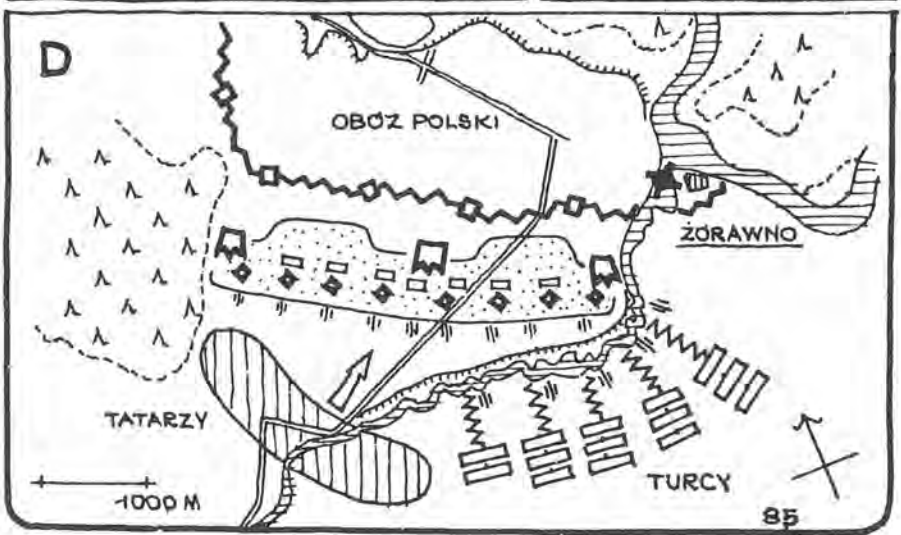
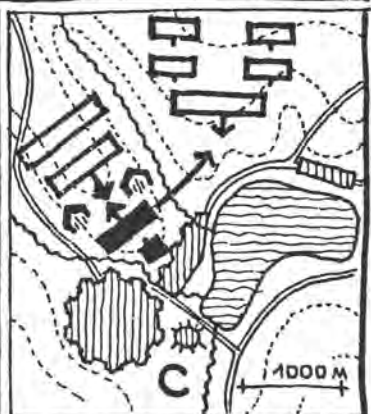
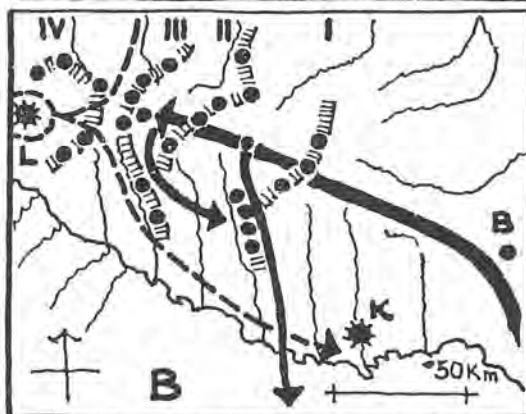
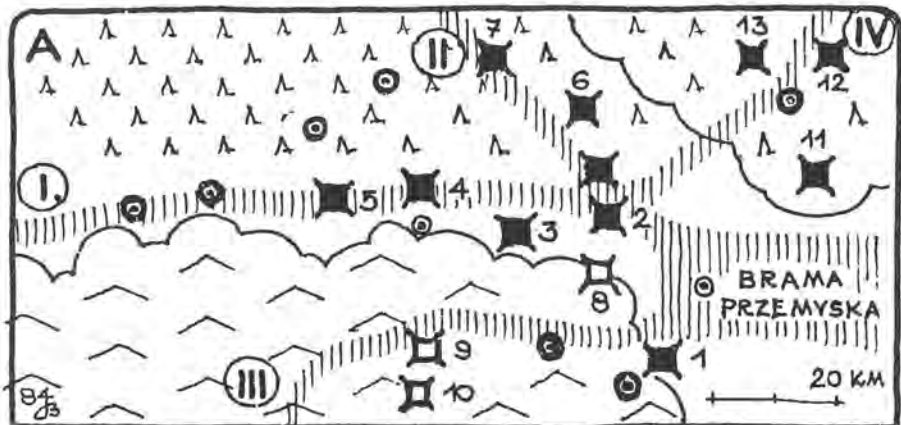

BLAD 9

OVERZICHT VAN DE GROOTTE DER VESTINGEN NAAR DE MAATSTAF DER KONINKLIJKE LINIËN EN HAAR ONDERDELEN

- WK = de grote koninklijke
- SK = de middelgrote
- MK = de kleine
- 1/2 MK = de onderdelen der kleine

Bewerkt door J. Bogdanowski.

BLAD 10

VOORBEELD VAN POOLSE KRIJGSVERRICHTINGEN IN SAMENHANG MET DE VESTINGWERKEN

- A. Het regionale systeem van verdediging van de Poort van Przemyśl (eerste helft XVIIe eeuw), waar het gevechtsterrein wordt afgesloten. De bolwerken en tenailles zijn als vierhoekjes getekend; de geschutsrondelen als open vierhoekjes en de andere, minder belangrijke, als een cirkeltje.

De nauwe corridor is in het zuiden begrensd door het voorgebergte en in het noorden ligt het 'oerbos' van Sandomierz en de heuvels van Lubaczów.

- I. Richting Lwów-Kraków, de dalen van San en Wiśłoka: 1. Przemyśl; 2. Jarośław; 3. Przeworsk; 4. Łańcut; 5. Rzeszów.
- II. richting Lwów-Sandomierz, het dal van San: 6. Sieniawa; 7. Leżajsk.
- III. richting bergpas van Dukla-Nowy-Sacz: 9. Dynów; 10. Dabrówka.
- IV. richting Zamość: 11. Wielkie Oczy; 12. Nowe Sióło; 13. Oleszyce.

Naar de auteur.

- B. De regionale systemen als basis van de krijgsverrichtingen. De Pools-Turkse oorlog van 1675. Het leger van Ibrahim Szyszman trekt langs de waterscheiding over Bar (B) naar Lwów (L). Onder dekking der vier verdedigingslijnen verzamelt Sobieski zijn leger bij Lwów. Deze vier lijnen zijn:

- I. Orzegowice-Wolczysko, Skalat, Trembowla (de beroemde en effectieve verdediging van het slot), Janów, Budzonów;
- II. Krzemieniec, Wśniowiec, Oleksińce, Założce, Zborów;
- III. Brody, Olesko, Biały, Kamień, Złoczów, Pomorzany, Brzeżany, Podhajce;
- IV. Żółkiew, Kamiona, Busk, Swierz, Bóbrka.

De overwinning op de Tartaren bij Lesienice maakt een tegenstoot langs de Dniestr mogelijk. De Turken, bevreesd om van de rivierovergangen te worden afgesloten, trekken terug naar Moldau; naar Wimmer.

- C. Podhajce (oktober 1667). Voorbeeld van een klassiek offensief-defensief gevecht, aanleunend tegen de halvemaan-schansen, die het strijdtoneel – waar de tegenstander naar toe wordt gelokt – aan beide zijden flankeren. Uit deze dekking volgt ook een stoot naar de tweede groep van de tegenstander. Een soortgelijke manoeuvre werd toegepast in de slagen bij Poltawa (1709) en Fontenay (1745).

- D. Verdediging van de legerplaats bij Żórawno (van 25 september tot 14 oktober 1676); ondersteund door een vooruitgeschoven linie met 'terugtochtwerken' en tenailles. Ondanks een formele stormloop met gebruikmaking van loopgraven, bleken de Turkse aanvallen toch zonder resultaat; naar Wimmer.

NOTEN

- ¹ *H. A. Treu*: Vertaling en bewerking Artikel. / *A. H. Mohr*: Vertaling van de toelichtingen bij de afbeeldingen. Zie ook: A. H. Mohr, Vestingbouwkundige termen; uitg. St. M.v.C. en De Walburg Pers; Den Haag/Zutphen, 1983; form. A4, 48 blz., geïllustreerd; f 24,—; ledenprijs f 20,—. ISBN 906011.070.6.
- ² Opleiding aan de z.g. Ritterakademien, een militaire scholing voor jonge edellieden in verschillende landen, vooral Duitsland. - Vert.
- ³ Begrip, ontleend aan de klassieke bouwkunde betreffende maten (Vitruvius, 'Vitruvianisme' in Europa ± 1450-1800); zie ook Van Dale: bouwmodus, modus, moduul, module. - Vert.
- ⁴ M. Jähns, *Gesch. d. Kriegswissenschaften*. Leipzig, 1890, II (blz. 1095-98?).
- ⁵ ks. duidt aan dat het een priester is. - Vert.
- ⁶ Friedrich Getkant, 1e helft XVIIe eeuw, mil. ing. van Wladislaw IV, vestingen Kudak en Wilno.
- ⁷ Tylman van Gameren, * Utrecht 1632, † 1706, een der beroemdste architecten en mil. ing. in Polen, 2e helft XVIIe eeuw, bouwde vele vestingen.
- ⁸ Wilhelm Beauplan, * ± 1600, † 1673, arch. en mil. ing.; vele vestingen 1e helft XVIIe eeuw, maakte de eerste landkaarten van Polen (1 : 450.000) en de Oekraïne (1 : 800.000).
- ⁹ Zoals sterreschansen, schansen met halfbastions enz. Zie ook A. H. Mohr, blz. 23. - Vert.
- ¹⁰ Schans van de Heilige Drievuldigheid en de Maagd Maria. - Vert.
- ¹¹ 'Nieuwe tijd', te rekenen vanaf ± de XVIe eeuw. - Vert.
- ¹² Lubusland: een verouderde naam, voor Lebus, een oud bisdom nabij Frankfurt a/d Oder. - Vert.
- ¹³ Bij de volgende krijgsverrichtingen zegevierden de Poolse troepen:

<i>Plaats</i>	<i>Jaartal</i>	<i>Tegenstander</i>	<i>Commando</i>
Slag bij Obertyn	1531	Walachije tegen de Turken	opperbevelhebber Hetman Jan Tarnowski
Belegering van Zbaraż	1649	tegen Tartaren en Kozakken	door Jeremi Wiśniowieski
Slag bij Beresteczko	1651	tegen Tartaren en Kozakken	Koning Jan Kazimierz (1648-1668)
Slag bij Podhajce	1667	tegen de Turken	Jan III Sobieski
Succesvolle verdediging Zurawono	1667	aanval op legerplaats-vesting door Turken en Tartaren	Jan III Sobieski

DE NEDERLANDSE FORTEN OP SRI LANKA

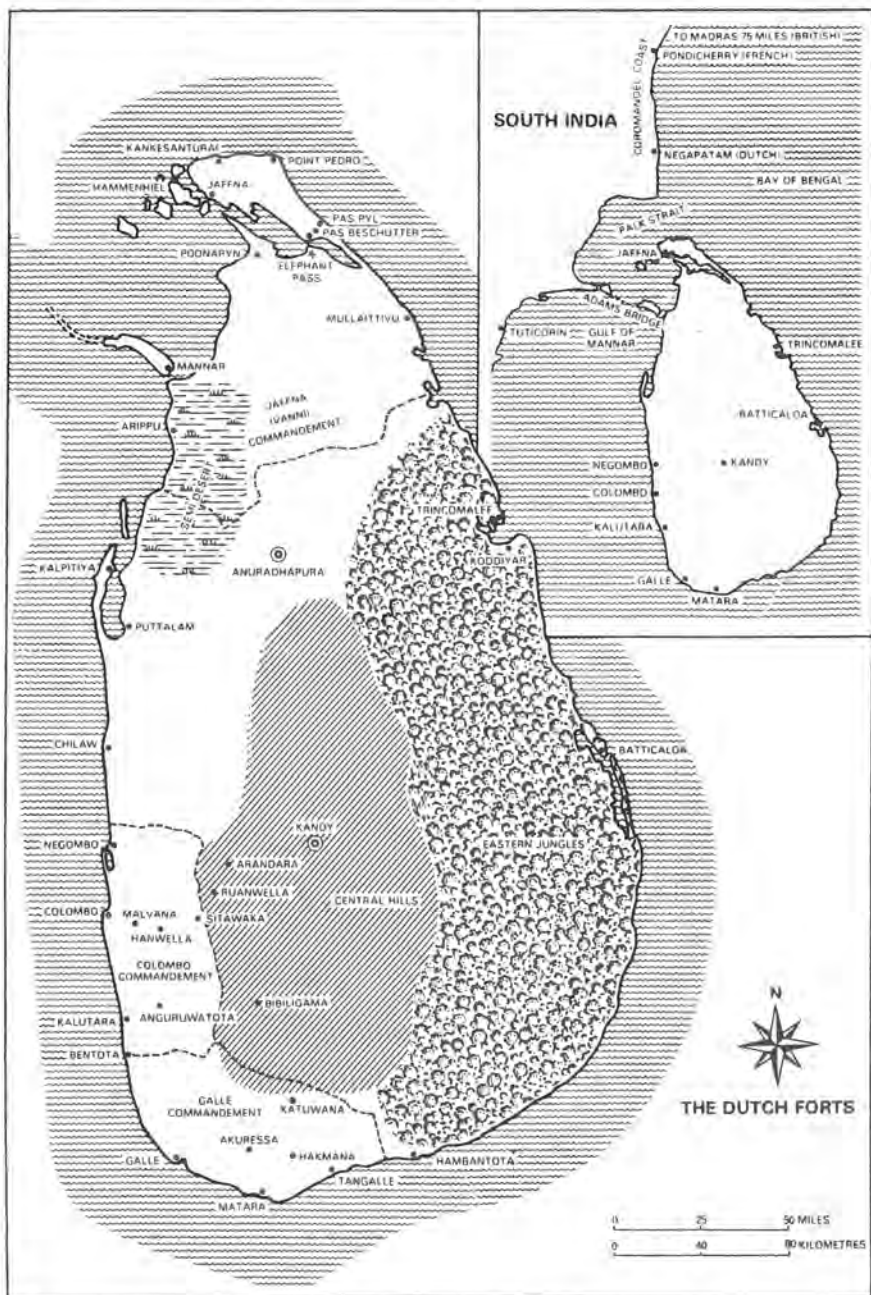
Een bijzondere Engelse publicatie over forten van de V.O.C. op Ceylon met een voorwoord van Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden

besproken door J. Sneep

The Dutch forts of Sri Lanka, the military monuments of Ceylon – door William A. Nelson. Gebonden, afmeting 18 × 26 cm, 166 blz. Uitgave: Canon-gate Publishing Limited, 17 Jeffrey Street, Edinburgh, Scotland, 1984. * ISBN 0.86241.062.2.

Toen in ons land, in de loop van de Tachtigjarige Oorlog, geleidelijk een nationale verdediging tot stand kwam en de strijd, vooral na 1588, succesvol verliep, bloeide ook de economie op. Deze opbloei manifesteerde zich het duidelijkst op het gebied van de handel en de scheepvaart. Aanvankelijk richtte men zich voornamelijk op de landen rond de Noordzee, Oostzee en Middellandse Zee, maar in de loop van de negentiger jaren zocht men het verderop, in alle windstreken. Zulks (in de meest letterlijke zin) in navolging van de Portugezen. Een poging 'om de Noord' naar Indië te zeilen mislukte (1596 – '97: Heemskerck en Barentsz, Nova Zembla). Een poging om via Zuid-Afrika Indië te bereiken slaagde (1595 – '97: Cornelis de Houtman en Pieter Dirksz Keyser). De onder auspiciën van een in Amsterdam opgerichte 'Compagnie van Verre' ondernomen tocht werd spoedig gevolgd door meerdere. Het succes, ook en vooral in zakelijk opzicht, leidde tot de oprichting van 'Compagnieën van Verre' in andere handelssteden, zoals Rotterdam, Middelburg, Veere, Hoorn, Enkhuizen en Delft. Op initiatief van Johan van Oldenbarnevelt verenigden de compagnieën zich in 1602 in de 'Verenigde Oost-Indische Compagnie' (V.O.C.). Het dagelijks bestuur werd gevormd door de befaamde 'Heeren Zeventien'. De V.O.C. kreeg het monopolie voor handel en scheepvaart ten oosten van Kaap de Goede Hoop; voorts verwierf zij soevereine rechten, zoals: het sluiten van tractaten, het aanstellen van bestuurders en rechters en het onderhouden van een krijgsmacht.

In een betrekkelijk gering aantal jaren vestigde de V.O.C. zich in de Indische Archipel, Malakka, India, de Philippijnen, Japan en Ceylon. Het voet aan wal zetten, het opzetten van een nederzetting en het zich daar handhaven moest gebeuren in felle concurrentie en dikwijls harde strijd met Portugezen en Spanjaarden. Geleidelijk werden die vrijwel overal verdreven; op Ceylon – een der meest begeerde gebieden – vergde dat bijna de gehele eerste helft van de zeventiende eeuw. Toen had de V.O.C. de havens en grote delen der kustgebieden vast in handen. In een keten van versterkte handelsnederzettingen (zie afb. 1) wisten de Nederlanders zich tot 1795 te handhaven, ook tegen opkomende Engelse en Franse 'Indische compagnieën'.

Afb. 1. Sri Lanka (voorheen Ceylon). Met zwarte stippen zijn de Nederlandse vestingen en forten aangegeven. De steden Kandy en Anuradhapura waren de bestuurscentra der inlandse vorsten.

Nelson behandelt in een korte inleiding de V.O.C., haar ontplooiing in het Verre Oosten en de machtsstrijd: economisch, maritiem en militair. Daarna diepgaand en uitvoerig de verovering der Portugese nederzettingen, de versterking daarvan door de V.O.C. en de stichting en uitbouw van nieuwe steunpunten.

De schrijver werkte enkele jaren op Ceylon (thans Sri Lanka), was officier der artillerie gedurende W.O. II en had reeds voordien een grote belangstelling voor kastelen en fortificatiën. Een gelukkige combinatie, zo blijkt uit zijn boek! Zijn studie en ervaring op artilleristisch gebied liggen duidelijk ten grondslag aan zijn heldere uiteenzettingen over de functie der versterkingen in samenhang met de zeevaart en havenfaciliteiten. Dit gevoegd bij zijn grote belangstelling voor de versterkingskunst en de historische geografie leverde een indrukwekkend boek op. Hij behandelt stelselmatig de 'V.O.C.-commandementen' en de daartoe behorende versterkte nederzettingen; per gebied een kaartje, per fort een tekening, van de nog bestaande objecten veelal ook foto's.

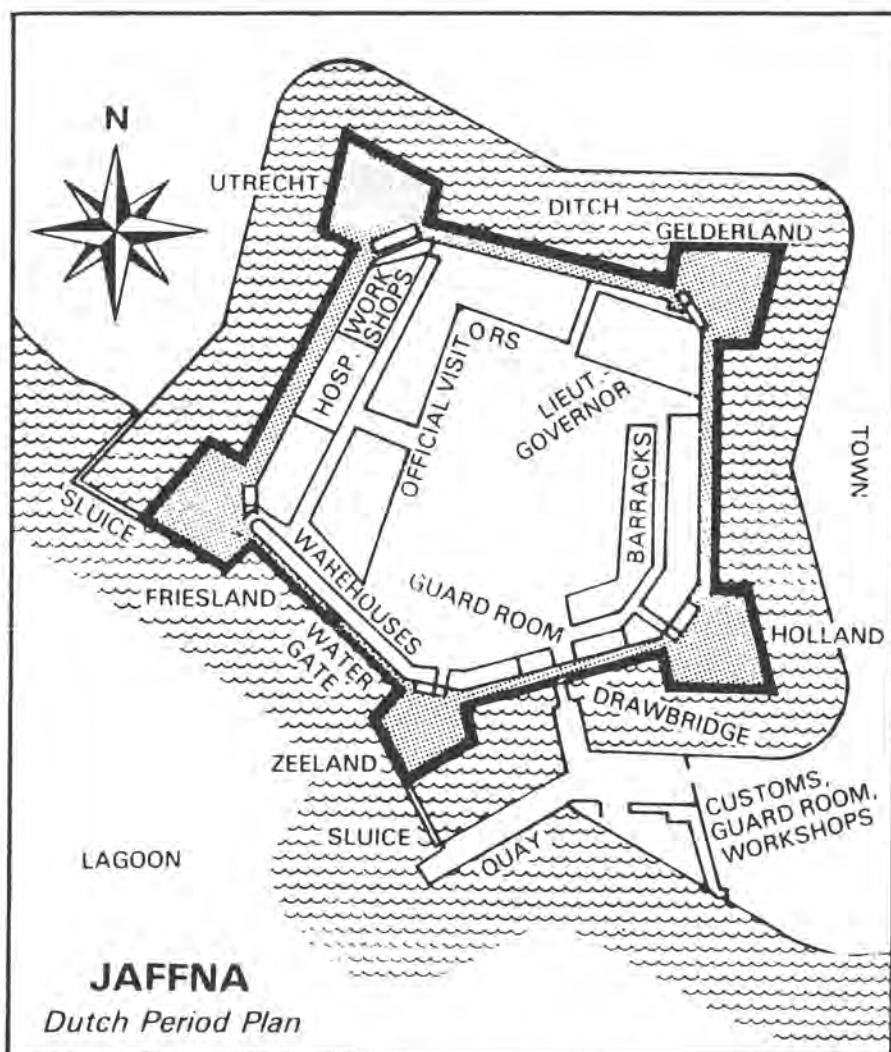
Uitstekend sluiten daarop aan de afbeeldingen van de dikwijls fotografisch zilvere schilderijen van de Nederlandse schilder C. Steiger (thans in het Rijksmuseum te Amsterdam). De combinatie van tekeningen en schilderijen (zie b.v. op blz. 32 en 33) levert verrassende beelden op. Datzelfde geldt voor de combinatie met luchtfoto's (zie b.v. op blz. 50 en 52).

De versterkte steden en forten waren doorgaans aangelegd volgens het Oudnederlandse stelsel, veelal op een praktische wijze aangepast aan de plaatselijke terreinsituatie en soms aan nieuwe ontwikkelingen in de vestingbouwkunde. Curieus blijkt de wijze, waarop de structuur der verdedigingswerken ook werd aangepast aan de opslag- en overslagfaciliteiten ten behoeve der te verschepen goederen.

Een mooi voorbeeld is het nog bestaande fort in de oude binnenstad van het bestuurs- en handelscentrum Jaffna in Noord-Ceylon (zie afb. 2). Schrijver zegt daarover:

'It was, as a technical fortress, the Netherlanders' ideal. After the siege of 1658 they demolished the damaged and not fully up-to-date square fort of the Portuguese and, in its place, built first the inner pentagon and then, in the following century, the outer circuit. Everything was done to the latest design at each successive stage. Even though in the later part of the 1700s the completion of the outworks was slowed down by stone and lime shortages, the final result was the strongest fortress in the East, the perfect defensive design in the days of powerful and destructive solid shot artillery of limited effective range.'

Ook in zijn commentaar op de aanleg van de belangrijkste vestingstad Colombo (thans helaas verdwenen en nog slechts herkenbaar in de structuur van de oude binnenstad, zie blz. 25-26) geeft Nelson uiting aan zijn bewondering voor de Nederlandse ingenieurs:

Afb. 2. De vesting Jaffna in Noord-Sri Lanka in 1693. (Algemeen Rijksarchief, Den Haag)

'The first is to make some general comments on the builders and the place they built. It was conceived and constructed in the years of expansion and consolidation, when the Dutch were the new masters of the Eastern seas and expected to remain so. So steadily during the years between say 1660 and 1690 they built a town just as they wanted it to be, starting from scratch. The result was exactly right, neither too big nor too small, neat, orderly, pleasant, from the fortification aspect without a weakness or a flaw. The sea, the Lake and the ditch completely surrounded it. All the parts of Dutch Colombo, each so different, hung together as one consistent whole. Devising their ingenuities and their variations, making every detail serve a purpose or perhaps two, the engineers and the architects must have had fun.'

Het boek bevat een lijst van kaarten en tekeningen, een overzicht van bronnen en een uitgebreide index. Voorts een (zeer verhelderende) tekening, waarop de overgebleven objecten op gelijke schaal zijn weergegeven. Het boek paart de kwaliteiten van een atlas of naslagwerk aan een boeiende beschrijving van een belangrijke episode uit onze vaderlandse geschiedenis; een episode, waarin onder – voor ons thans nauwelijks voorstelbare – omstandigheden en met opmerkelijke ondernemingszin indrukwekkende prestaties werden verricht. Nelson besluit met een pleidooi voor het behoud van de nog bewaard gebleven vestingwerken en rond dat als volgt af:

'It could be that, despite the losses they have suffered, the Dutch Forts in their number and variations in so close a compass are not to be matched elsewhere in the world.

Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Bernhard der Nederlanden besloot Zijn in het boek opgenomen voorwoord met:

'This has made the book a unique historical document, which will be of great interest to many people and with which I warmly congratulate the author.'

Wij hebben daaraan niets toe te voegen.

* Het boek is ook verkrijgbaar bij Boekhandel Allert de Lange, Damrak, Amsterdam, telefoon 020-246744, en bij Boekhandel A. Houtschild, Papestraat 13, Den Haag, telefoon 070-467949; prijs f 86,—.

**'WELKE VESTINGEN OF BUITENLANDSE STEDEN
HEB IK NOG NIET IN MIJN ALBUM?'**

Francisco de Hollanda*

door Drs. C. M. J. M. van den Heuvel

Onlangs vroeg de Stichting Menno van Coehoorn mij dia's te laten maken van een aantal tekeningen van versterkingen in de Lage Landen die zich in de Biblioteca Nazionale te Florence bevinden. Tussen de 175 tekeningen in de zware lederen band, die het signatuur Codice Magliabechiano II.I.281 draagt, treffen we bijna 40 plattegronden aan van versterkingen in Nederland, België en Noord-Frankrijk (het gedeelte dat tijdens de Tachtigjarige Oorlog nog tot de Zuidelijke Nederlanden behoorde).

Blijkbaar is de belangstelling voor deze tekeningen bijna zo oud als het bestaan van de Stichting. Op 24 april 1936 reeds, schreef Prof. G. J. Hoogewerff, o.a. de oprichter van het instituut¹ waar ik nu werkzaam ben, aan Generaal Hoefer over zijn pogingen om de fraai gekleurde tekeningen op de gevoelige plaat te laten vastleggen. Nadat de eerste fotograaf failliet was gegaan werd een tweede ingeschakeld; de hoogleraar stuurde zijn persoonlijke secretaris van Rome naar Florence om met de directie van de bibliotheek over de opnamen te onderhandelen. Hij kende dan ook veel belang aan deze tekeningen toe: 'Plannen van het grootste gewicht, . . . een schat die gelicht behoorde te worden,' zo schreef hij. De bemiddeling was niet zonder resultaat; sindsdien bezit het Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefer' 39 foto's.

Een keuze hieruit: 12 plattegronden van Nederlandse versterkingen, op fraaie wijze gereproduceerd, ontvingen de donateurs en begunstigers van de Stichting ter gelegenheid van haar 40-jarig jubileum.²

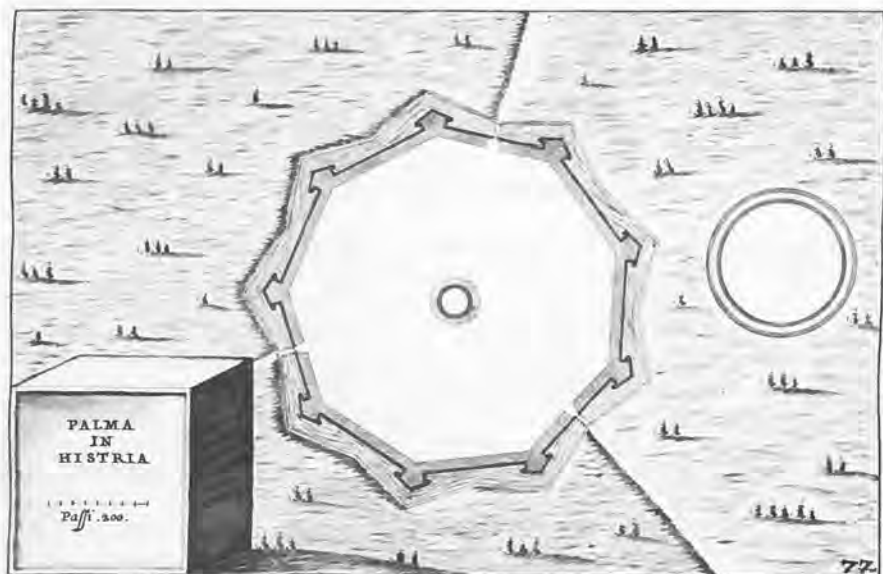
En ook in 'Vesting, vier eeuwen vestingbouw in Nederland', het boek dat bij het gouden jubileum werd uitgegeven, noemde ik dezelfde plattegronden in samenhang met Francesco de Marchi.³

Na 50 jaar van belangstelling voor deze tekeningen mag ik u dan ook niet de laatste ontwikkelingen bij de bestudering ervan onthouden. Tijdens een internationaal congres vorig jaar te Vicenza: 'L'Architettura militare veneta del Cinquecento' sprak Daniela Lamberini haar twijfels uit of deze tekeningen wel terecht bij Francesco de Marchi's manuscript 'Trattato di Architettura Militare' zijn gevoegd.⁴ Ook van het vierde volume van het manuscript, aangeduid als 'Tavole delle piante militari, diseguate a penna e colorate', Codice Magliabechiano II.I.280, schreef zij eerder al meer dan de helft van de circa 100 tekeningen toe aan Giovan Battista Beluzzi.⁵ In 1547 gaf Cosimo I de' Medici, deze militaire architect en ingenieur de opdracht de fortificaties in zijn stadsstaat in kaart te brengen. Beluzzi's tekeningen, 62 in totaal, vertonen een grote mate van eenheid. De rest van deze codex, voorstellingen van fortificaties van andere

steden in Italië en een enkele daarbuiten, laat minstens vier verschillende handen zien.

Een duidelijk verschil met onze Codex Magl. II.I.281: 'Piante di fortezze italiane e straniere'; 175 plattegronden, op dezelfde wijze getekend en ingekleurd, het kan niet anders, door één en dezelfde persoon. Een bereisd persoon die, na een tocht door het gehele Middellandse Zeegebied en Noord-Europa, herstellend van de verschillende veldslagen die hij gadesloeg, keurig zijn schetsen uitwerkte tot een net album? Op kaart 77, de plattegrond van Palma, lezen we de volgende inscriptie: MATTH. NERONIUS PECCIOL. F. ROMAE A.D. MDCII. Hoogstwaarschijnlijk, zo merkte Daniela Lamberini terecht op, was het Matteo Neroni die, rustig aan zijn tafel in Rome, deze versterkingen tekende en inkleurde. De lange reis maakte hij vermoedelijk nooit en wellicht zag hij ook nimmer een beleg; zijn voorbeelden waren andere tekeningen.

In de 16de en 17de eeuw doorkruisten militaire tractaten maar ook vele losse tekeningen geheel Europa. Diverse militaire architecten en ingenieurs berichtten over de laatste snuffjes op het gebied van aanvals- en verdedigingswapens en over de ontwikkelingen aan het front. Zo stuurt Gabriele Ughi in 1602 de hertog van Mantua een tekening toe van het beleg van Oostende. 'Niet omdat

Biblioteca Nazionale, Florence, Italië (II. I. 281-c. 77).

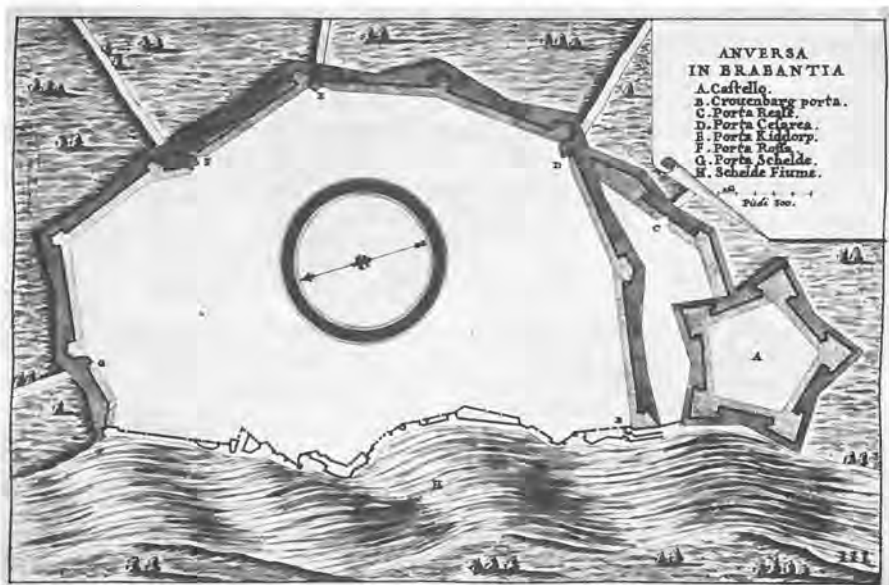
ik geloof dat u nog niet vele andere heeft gezien,' licht hij voorzichtig toe, 'maar deze is gemaakt met nauwkeurige maten'. Tegelijkertijd toont hij 'un nuovo Archimede segretamente per espugnare quella piazza', een nieuw geheim aanvalswapen.⁶

Hoogstwaarschijnlijk diverse malen voor de brief van Ughi en in ieder geval daarna kon de hertog in zijn 'palazzo ducale', door middel van de toegestuurde tekeningen, het beleg bijwonen, aangezien de Vlaming Guglielmo (Willem) Trombetta hem op 20 oktober 1603 diverse tekeningen toestuurde, waaronder een van het beleg van Oostende (en een van het beleg van 's-Hertogenbosch) en Pietro Paolo Mariani twee jaar later nog eens in een beschrijving het beleg van Oostende voor de hertog ontvouwde.⁷

Op deze wijze werden vorsten en hertogen – niet zelden beoefenaars van de militaire kunsten zoals Don Giovanni dei Medici, Francesco Maria della Rovere en Emmanuel Filibert bijvoorbeeld – uitvoerig geïnformeerd. Een uitgebreide tekeningencollectie van fortificaties mocht in hun bibliotheken niet ontbreken en vaak had men er veel geld voor over om een album met fraai ingekleurde tekeningen of met fijn uitgewerkte gravures te kunnen bezitten. Margaretha van Oostenrijk betaalde 1200 gouden 'scudi' voor graveerkosten te Antwerpen voor de nieuwe uitgave in groot formaat van een klein boekje van 31 platen dat Francesco de Marchi in 1542 te Rome uitgaf. Waarschijnlijk was dit bedrag dat Francesco de Marchi in zijn brief van 21 augustus 1574 aan de secretaris van de hertog van Palma noemde niet voor deze gravures alleen, maar dan nog aanzienlijk.⁸ In dezelfde brief schrijft hij dat hij, met hulp van een kundig man, werkte aan de voltooiing van vijf andere boeken over fortificatiebouw, die in totaal 260 verschillende tekeningen bevatten.

Moeten wij hiertoe ook de 175 tekeningen van de Codex Magl. II.I.281 rekenen? Hoogstwaarschijnlijk niet. Een paar jaar na het schrijven van deze brief zou Francesco de Marchi overlijden. XV mens februarii anno Domini MDLXXVI, zo kon men in de vorige eeuw nog op zijn grafombe te L'Aquila lezen⁹; meer dan 25 jaar eerder dan de datum waarmee Matteo Neroni onderkende.

Gaf Francesco de Marchi deze Matteo Neroni misschien de opdracht zijn schetsen uit te werken tot fraai ingekleurde tekeningen? Een taak die Neroni, na de dood van zijn opdrachtgever, plichtsgetrouw voortzette? De kundige man, waarover Francesco de Marchi sprak, hielp hem met transcriberen, maar misschien had de alom geprezen militaire architect ook wel een speciale tekenaar in dienst. Ik betwijfel het echter dat Matteo Neroni de tekeningen van de Codex Magl. II.I.281 maakte voor Francesco de Marchi. Niet alleen omdat het werk een kwart eeuw na diens dood voltooid werd, maar vooral omdat (en dit ondersteunt D. Lamberini's hypothese) uitgerekend de plaats waarop Matteo Neroni onderkende, niet eerder dan bijna twintig jaar na de dood van Francesco de Marchi werd gesticht. De tekening van Palma geeft bovendien niet eens de beginsituatie van 1593/94 weer, maar toont een wijziging ten opzichte van een eerdere tekening en model die waarschijnlijk kort voor de eeuwwisseling werd aangebracht.¹⁰

Biblioteca Nazionale, Florence, Italië (II. I. 281-c. 111).

De tekeningen van de versterkingen in de Nederlanden geven de situatie van de jaren '60-'70 van de zestiende eeuw weer. Op de eerste van de 'Nederlandse reeks': tekening 111 zien we de stad Antwerpen met haar citadel, waarvan de bouw in 1567 aanving. Een precieze datering van de tekeningen is zonder een grondige bestudering van de bouwgeschiedenis van de weergegeven plaatsen afzonderlijk moeilijk vast te stellen. Kennis van eventuele wijzigingen is noodzakelijk om de periode van de afgebeelde situatie te kunnen begrenzen. Zelfs al wordt een gebeurtenis tot op de maand nauwkeurig aangegeven, zoals bij de slag tegen de Turkse vloot te Navarino in oktober 1572, dan nog is het definitieve antwoord niet gevonden. Immers ook de hertog van Mantua, zoals we zagen, ontving tekeningen van het beleg van Oostende over een periode van meerdere jaren. Er werd volop gecopieerd en zelfs deinsde men niet terug voor de meest grove vormen van plagiaat.¹¹

Ook Matteo Neroni tekende naar andere tekeningen. Vermoedelijk mocht hij daarbij gebruik maken van een van de uitgebreide Italiaanse collecties met de meest uiteenlopende voorstellingen van fortificaties en belegeringen: ontwerpen, schetsen, gravures, stedenatlassen etc. uit verschillende perioden. Dit betekent dat de tekeningen van de Codex Magl. II.I.281, hoe uniform ook van karakter en waarvan er één zelfs keurig is gesignd en gedateerd, toch met de nodige voorzichtigheid moeten worden geïnterpreteerd. Hoewel Francesco

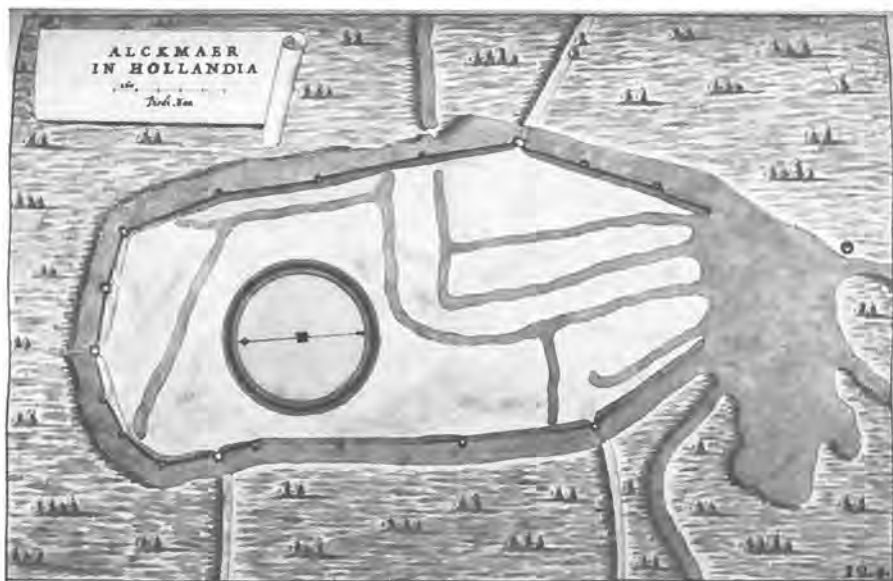
de Marchi zelf ook een uitgebreide verzameling moet hebben gehad, was hij hoogstwaarschijnlijk niet Matteo Neroni's opdrachtgever. Maar Francesco de Marchi of niet; het album bevat prachtige tekeningen die niet alleen een aardig overzicht geven van de fortificatiebouw in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw (mits om bovengenoemde redenen voorzichtig gehanteerd), maar bovendien het belang illustreren dat aan de kennis van de 'oorlogskunsten' werd toegekend. Daarom is het belangrijk dat men in Nederland deze tekeningen juist met haar rijke kleuren kan bestuderen.

- * Citaat uit de 'Dialoghi romani con Michelangelo' van de Portugees Francisco de Hollanda: 'Ik vraag me af welke vestingen of buitenlandse steden ik nog niet in mijn album heb? Welke onsterfelijke gebouwen en zware beelden deze stad nog bezit die ik nog niet gestolen heb, met me meegenomen zonder karren noch schepen, op lichte bladen?'

NOTEN

- 1 Prof. G. J. Hoogewerff, destijds verbonden aan het 'Istituto Olandese' te Rome, richtte in het midden van de jaren '50 het 'Istituto Universitario Olandese di Storia dell' Arte' te Florence op met als doel de bestudering van Italiaanse kunst en Nederlandse kunstwerken in Italië te bevorderen. Ik ben sinds juli 1984 als wetenschappelijk ambtenaar, voornamelijk in de functie van bibliothecaris, aan dit Nederlands Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut verbonden. Tevens werk ik aan een promotie-onderzoek over de betekenis van de Italiaanse stedenbouw en militaire architectuur in de Nederlanden ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog. Van de Stichting Menno van Coehoorn ontving ik een copie van de brief van Prof. G. J. Hoogewerff.
- 2 'Francesco de Marchi 1504 - 1577. Italiaans vestingbouwkundige in Spaanse dienst en de Nederlandse vestingen - 12 reproducties met toelichting door L. J. Spanjaardt Speckman, oudgenie officier', Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage 1972.
- 3 C. van den Heuvel: 'De verspreiding van de Italiaanse vestingbouwkunde in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw', in 'Vesting, vier eeuwen vestingbouw in Nederland', p. 9-17, Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage 1982.
- 4 D. Lamberini: 'Funzione di disegni e rilievi delle fortificazioni nel Cinquecento', voordracht tijdens internationaal congres: 'L'Architettura Militare Veneta del Cinquecento', Vicenza, 26 aug. - 1 sept. 1984. De congresverslagen zijn in voorbereiding. In de vorige eeuw al betwijfelde C. Promis of Francesco de Marchi verantwoordelijk was voor de tekeningen in de Codex Magl. II.1.281: 'Ingegneri e scrittori bolognesi del XV e XVI secolo' in 'Miscellanea di Storia Italiana IV', Turijn, 1863. Het bleek onmogelijk in een kort tijdbestek alle voor- en tegenargumenten te verwerken in dit artikel. Zelden werd er zoveel geschreven over een militair architect die in de praktijk zo weinig realiseerde. Veel biografieën bevatten onduidelijkheden of tegenstrijdigheden en vaak worden zijn activiteiten overschat; niet in de laatste plaats door Francesco de Marchi zelf. Mijn onderzoek, dat nu al circa 40 Italiaanse militaire ingenieurs en architecten in de Nederlanden omvat, bevindt zich nog in een inventariserende fase. Later hoop ik de informatie in het catalogusartikel (o.c. n. 3) te kunnen aanvullen.

- ⁵ D. Lamberini: 'Giovann Battista Beluzzi, Il Trattato delle Fortificazioni di Terra' (a cura di), in 'Il Disegno Interrotto, trattati medicei d' architettura' deel I, p. 375-513, Florence, 1980. Op p. 380 spreekt ze overigens van 85 en niet van 62 tekeningen door G. B. Beluzzi.
- ⁶ Brief gedateerd Antwerpen, 7 maart 1602, gepubliceerd in A. Bertolotti: 'Artisti in relazione coi Gonzaga duchi di Mantova nei secoli XVI e XVII', p. 145 s.l. 1885 (Bologna, 1969).
- ⁷ Brief gedateerd 's-Hertogenbosch, 20 oktober 1603, gepubliceerd in (o.c. n. 6) p. 145 – Trombeta.
- Brief gedateerd Brussel, 16 januari 1605, gepubliceerd in (o.c. n. 6) p. 147 – Mariani.
- ⁸ Brief gedateerd L'Aquila, 21 augustus 1574, gepubliceerd in R. Lefevre, 'Il Capitano Francesco de Marchi "Ingegnere" del '500 – Notizie per una bio-bibliografia', in 'Accademie e biblioteche d' Italia', 1969 n. 2, p. 138-154, p. 153 n. 26.
- ⁹ Het grafschrift voor het eerst gepubliceerd in A. Leonsini: 'Monumenti storici e artistici della città d' Aquila', L'Aquila, 1848, bevond zich op de tombe in de kerk S. Francesco in Palazzo, die later verloren gegaan is.
- ¹⁰ H. De La Croix: 'Palmanova: a Study in Sixteenth Century Urbanism', in 'Saggi e memorie di storia dell' arte' V, 1966, p. 25-41. Na enig verkennend werk in 1592 werd in 1593 besloten tot de uitleg van Palmanova. In 1602 betreft Niccolo Sagreda dat de drie poorten die Giulio Savorgnano in zijn model van 1594 nabij de bastions plaatste, verhuisd waren naar het midden van de courtines. De tekening van Palma in de Codex Magl. II.I.281 toont eveneens drie poorten halverwege de muren en geeft dus de situatie van in ieder geval na 1594 en waarschijnlijk niet lang voor 1600 weer.
- ¹¹ H. De La Croix: 'Military Architecture and the Radial City Plan in Sixteenth Century Italy', in 'Art Bulletin' XLII, 1960, p. 263-290. Voor diverse voorbeelden van plagiataat p. 275 n. 54.

Biblioteca Nazionale, Florence, Italië (II. I. 281-c. 124).

FRANCESCO DE MARCHI 1504-1577
PIANTE DI FORTEZZE NEI PAESI BASSI

Biblioteca Nazionale, Firenze, Italia (Cod. Magl. II.I.281)

De zojuist (april 1985) verworven collectie diapositieven van veertig merendeels Noord- en Zuid-Nederlandse vestingtekeningen – fraai van kleur – moeten nog definitief worden geïdentificeerd al zal dat in de meeste gevallen geen problemen opleveren. Wel dienen er enkele aantekeningen te worden gemaakt: *Fiandra* (Vlaanderen) gold als een algemeen begrip voor de Nederlanden. In *Gieburgh in Fiandra* (nr. 126) herkennen we duidelijk kasteel 'Zeeburg' (Rammekens). *Papalmes* (nr. 132) is naar onze mening *Bapaume* in Artois. Bij *Dola* (nr. 144) en *Gray* (nr. 145) gaat het om de Franse plaatsen *Dôle* en *Gray*, die op de kaart respectievelijk ten zuiden en ten noorden van de lijn Dijon – Besançon te vinden zijn. Dat *Horn in Hollandia* (nr. 138) aan de 'Mare Oceano' zou zijn gelegen lijkt een beetje overdreven. Wij laten hieronder de lijst van vestingsteden en versterkingen volgen. Overigens verwijzen wij naar het voorgaande artikel van Drs. C. M. J. M. van den Heuvel.

Nr. 111	Anversa in Brabantia	Nr. 131	Grevelinge in Fiandra
Nr. 112*	Maestricht in Fiandra	Nr. 132	Papalmes in Artesia
Nr. 113*	Breda in Brabantia	Nr. 133	Thionville in Fiandra
Nr. 114	's Hertongenbosche in Brabantia	Nr. 134	Hesdim in Artesia
Nr. 115	Harlem in Hollandia	Nr. 135	Goes in Zelandia
Nr. 116	Amsterdam in Hollandia	Nr. 136*	Vlissingen in Zelandia
Nr. 117	Groeningen in Frisia	Nr. 137*	Delfsil in Fiandra
Nr. 118	Edam in Hollandia	Nr. 138	Horn in Hollandia
Nr. 119*	Goeree in Zelandia	Nr. 139	Hasselt in Fiandra
Nr. 120	Medenblick in Hollandia	Nr. 140	Goude in Hollandia
Nr. 121	Wedde in Frisia	Nr. 141*	Brielle in Hollandia
Nr. 122*	Enckhuysen in Hollandia	Nr. 142*	Swol in Fiandra
Nr. 123	Zierrickzee in Zelandia	Nr. 143	Astene in Fiandra
Nr. 124	Alckmaer in Hollandia	Nr. 144	Dola in Fiandra
Nr. 125*	Veer in Zelandia	Nr. 145	Gray in Fiandra
Nr. 126	Gieburgh in Fiandra	Nr. 146	Quesnoy in Fiandra
Nr. 127	Middelborgh in Zelandia	Nr. 147	Stenwyck in Fiandra
Nr. 128*	Deventer in Geldria	Nr. 148*	Grave in Brabantia
Nr. 129*	Arnhem in Geldria	Nr. 149	Nimwegen in Geldria
Nr. 130	Castello di Gant in Fiandra	Nr. 150	Valenciana Prima Frontiera di Brabantia (Valenciennes)

H. A. Treu

* Opgenomen in de Jubileumuitgave Stichting Menno van Coehoorn 1972.

DIE FESTUNGSWERKE VON ANTWERPEN IM 16. JAHRHUNDERT

auf bildlichen Darstellungen von Daniel Specklin und
Hinweise auf den Festungsbaumeister als Sukzessor
von Francesco de Marchi

door Hartwig Neumann (Gulik)

Daniel Specklin (1536 – 1589), wichtigster Festungsbautheoretiker und -praktiker des 16. Jh. im deutschsprachigen Bereich, gab nach A. Dürers 1527 erschienenen Festungsbautraktat¹ das erste deutschsprachige Werk über das Bastionärssystem in der Ebene und auf dem Berg in den Druck²:

ARCHITECTVRA Von Vestungen. Wie die zu vnsern zeiten moegen erbawen werden / an Staetten Schloessern / vn Clussen / zu Wasser / Land / Berg vn Thal / mit iren Bollwercken / Cauallieren / Streichen / Graeben vnd Leuffen / ... Straßburg 1589. (I)

Weitere Auflagen 1599, 1608, 1705, 1710, 1712, 1736 und als (inzwischen vergriffene) Faksimiledrucke 1971 und 1972. Specklin widmete die Editio princeps Herzog Julius von Braunschweig-Wolfenbüttel (†1589).

In der im vergangenen Jahr stattgefundenen Ausstellung der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel:

ARCHITECT & INGENIEUR, BAUMEISTER IN KRIEG & FRIEDEN

konnten wir erstmals das von mir in den Bibliotheksbeständen nachgewiesene Dedikationsexemplar³ mit dem weithin unbekanntem Manuskript zu diesem Buche aus dem Besitz der Musées de Strasbourg nebeneinander präsentieren⁴:

Architectur / Das ist / Wie man Aller Hand / vestungen bauen soll wieder / die feindt Christliches Namens, Zuland / vnd wasser, Zu berg vnd thall auß Mathematische / vnnd Mächanischenn gründen aus Rechter Simmetria / sampt derenn Fundamentenn vnnd auffzugen mit / sattenn vnnd Zustem berichtet auffs Kurtzest fur- / gestellt. / Durch Daniel Speckle, Der Stat Strasburg Verordneten vnd / besteltenn Baumeystern. / Im Jare / 1583. (II)

Buch und damit Manuskript kündete Specklin Herzog Julius in einem Schreiben vom 7.5.1575 mit der Absicht an, im Herzog einen Geldgeber zu finden⁵:

'... hab ich ein sehr gross werck vor der Hantt darüber ich eine Zimliche Zeytt mit zu bracht. Dan ich darin über alles was vöstungen genant und mag erbawen werden beschreybe auch über 200 visirungen sampt allen fundamenta, auff zügen zu Wasser und lant, berg und thal beschreybe...' (III)

Allerdings schreibt der Meister, daß er auf Anraten von Sachverständigen nicht alle Pläne in den Druck geben werde, 'sundern grossen Herrn lassen zustän'.

In den Drucken findet man zwei Kupferstiche von Antwerpen und S. 16v, 17r + v, 18r einen erklärenden Text. Der ganzseitige Stich zeigt den Grundriß der städtischen Festungswerke und die an die Stadtfestung nachträglich angebundene Zitadelle:

'Und dieweil ich also weit kommen / hab ich die gantze Statt / vnd Castell etwas klein / auch muessen verzeichnen / damit man eigentlich sehen kan / wie jedes sein leger hat / .' (IV)

Der andere Stich gibt die Zitadelle im Grundriß und darunter in der Ansicht wieder:

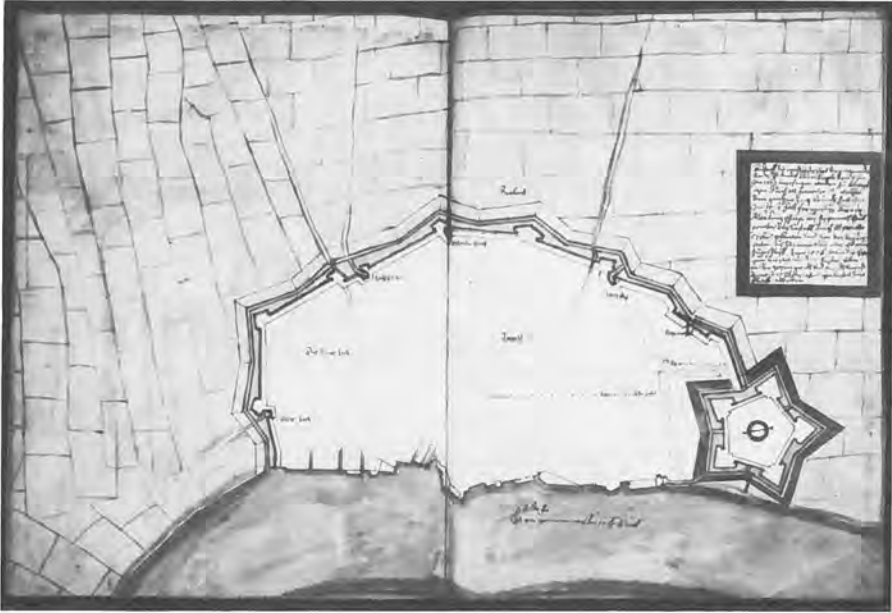
'Damit ich abermalen ein gewiß Exempel fuer augen stelle / will ich das Castell zu Antorff fuer mich nemmen / wie das gebawen ist / doch vom grundriß zuvorn etwas meldung thun.' (V)

Die beiden Kupfer sind an unterschiedlichen Stellen im Druckwerk eingebunden. – Specklin hat in seinem fundamentalen Lehrbuch bekanntlich die italienische Manier, regelmäßige und unregelmäßige Plätze durch bastionierte Fronten zu befestigen, weiterentwickelt und in entsprechenden Kontext seiner reichen Erfahrungen gestellt. Als Schulbeispiel für die Anlage eines Kastells im Quadrum stellt er die Zitadelle von Jülich (1549 ff) vor. Als Schulbeispiel für ein Kastell im regelmäßigen Pentagon wählte er die Zitadelle von Antwerpen.⁶ Im Straßburger Manuskript befinden sich, wie die beigegefügtten Abbildungen zeigen, zwei von Speckle gezeichnete Pläne, die, wie man erwartet, dem Stecher als Vorlage für seine Arbeit in Kupfer dienten. Diese Annahme ist aber nur zum Teil richtig. Sie bestätigt sich für die ichnographische Darstellung der Antwerpener Festungswerke, nicht jedoch für die Zitadellendarstellung allein. Diese ist im Druck wesentlich exakter ausgeführt und bringt Einzelheiten wie etwa die innere Bebauung parallel zu den Innenwällen, die im Manuskriptplan nur sehr vereinfacht oder gar nicht dargestellt ist. Im Generallandesarchiv Karlsruhe befinden sich aus Specklins wissenschaftlichem Nachlaß 24 Handzeichnungen zum fortifikatorischen Thema. Darunter ist ein Blatt, welches ganz deutlich die Vorzeichnung für das Kupferblatt darstellt⁷:

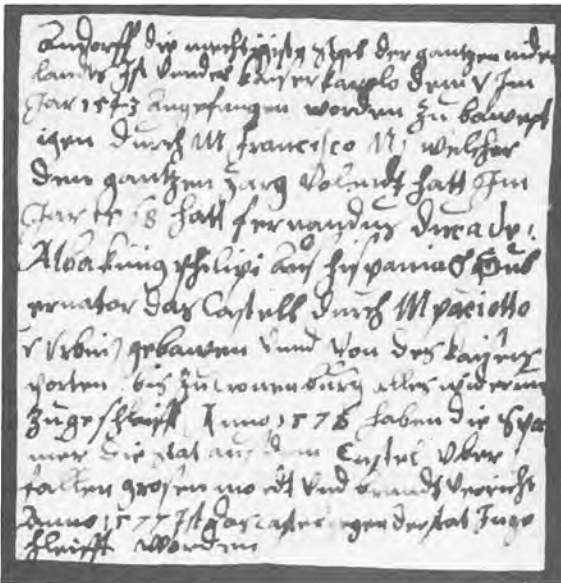
'Castel Zu Antorff No. 12'.

Dieser Plan ist bei De Bruijn/Reinders noch als anonieme pentekening aufgenommen, bei Kabza S. 18 ff richtig angesprochen. Die szenographische Darstellung des Kastells auf dem Kupfer ist wiederum dem Manuskript entnommen.

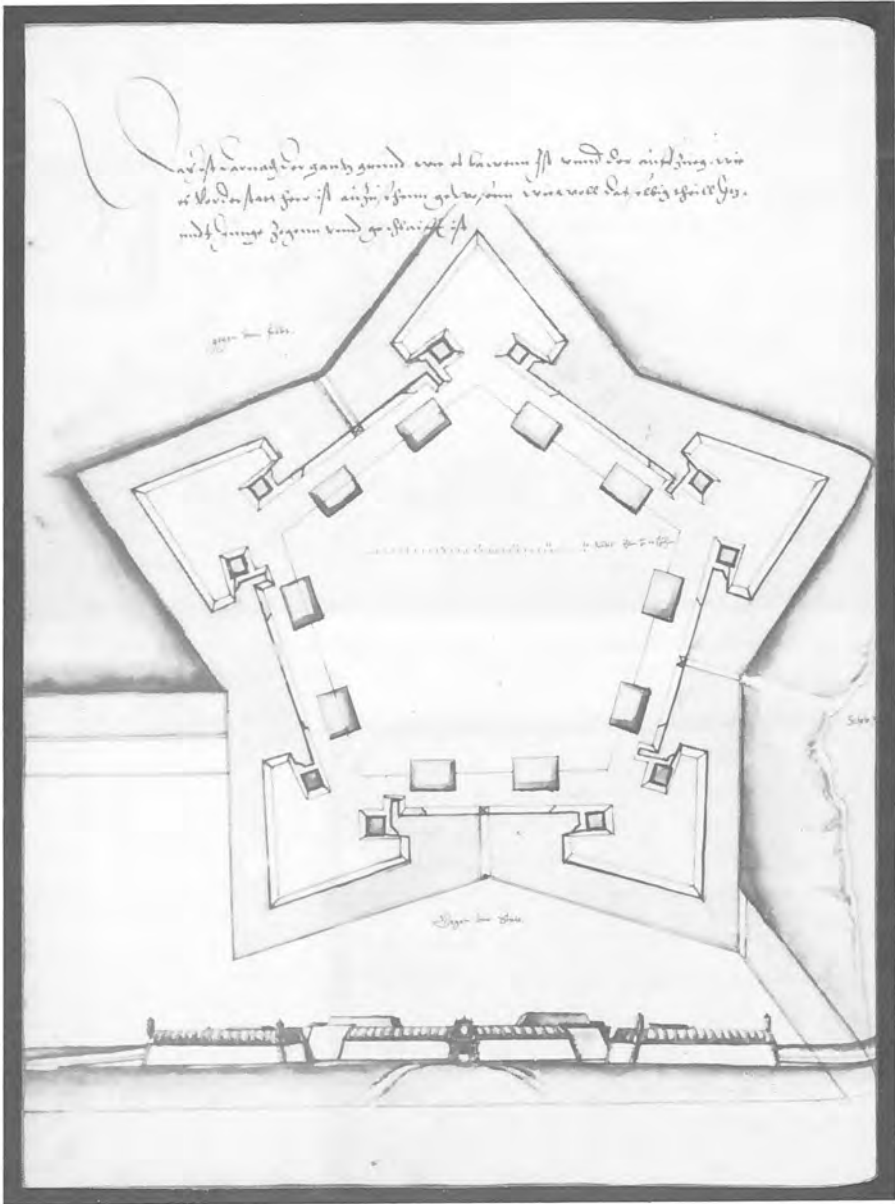
Specklin selber bezeugt seinen Aufenthalt in Antwerpen 1560 und 1577. Auf seiner ersten Reise 1560 führte Specklin mit dem Antwerpener Stadtbaumeister Frantz fachliche Gespräche. 1542-1553 entstand in kaiserlichem Auftrag die moderne Stadtbefestigung aus 9 Bastionen und – wie Specklin in seiner ARCHITECTURA kritisiert – viel zu langen Kurtinen von 400 – 500 m. Als Specklin am 5.10.1577 vom Straßburger Rat als Stadtbaumeister angenommen wurde, beschloß dieser für ihn eine Reise nach Antwerpen, einer der damaligen

Antorff. Aquarellierte Federzeichnung von Daniel Specklin zwischen 1577 und 1582 angefertigt für das Manuskript seines Lehrbuches. (Foto Hartwig Neumann)

Der Legendenkasten mit Specklins handschriftlichen Erklärungen. (Foto Hartwig Neumann)

Die Zitadelle von Antwerpen: Grundriß und Ansicht. Aquarellierte Federzeichnung von Daniel Specklin für das Manuskript seines Lehrbuches von 1582. (Foto Hartwig Neumann)

Musterfestungen in Europa. Diese Reise hat Kabza mit den Plänen des GLAK nachvollzogen. Die Reiseroute allerdings korrigiert Mayer in seiner Dissertation und gibt an, daß Specklin als 12. von 14 Stationen in der Festung an der Schelde Station machte⁸:

‘Einen längeren Aufenthalt dürfen wir wohl nur in Antwerpen und auf dem Heimweg in Jülich annehmen, dort wird er von Meister Frantz und Meister Johann das meiste Material erhalten haben.’

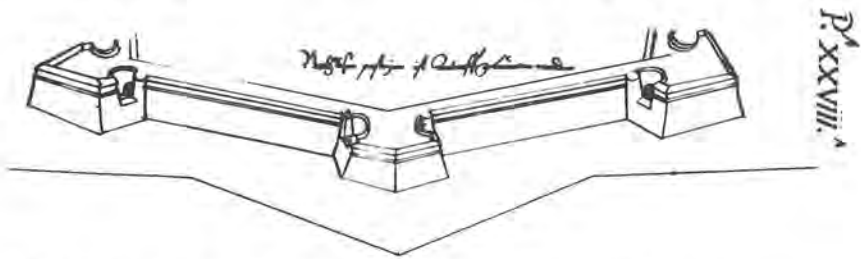
Material, also Skizzen und Pausen nach der Realität, Modellen und über Nadelstichkopien erworben, wurden Fundamentum seines Traktates. Specklin studierte die ab 1567 errichtete Zitadelle. Diese wurde vor die zwischen Kaiserpforte und Kronenburger Tor geöffnete Stadtfestung weit vor der in Specklins Aufmessungen angedeuteten alten Befestigung angebunden. Die Esplanade ergab den von den Auftraggebern verlangten Freiraum gegenüber der Stadt, denn die neue Fortifikation war als ‘Dwangkasteel’ geplant ähnlich wie das Dwangkasteel Vreeburg, welches der Meister auf seiner zweiten Reise ebenfalls in vortrefflicher Art zeichnete.⁹ Die Baugeschichte der Festungsstadt Antwerpen entnehme man der unten zitierten Literatur. Interessant für unsere Untersuchung ist die Tatsache, daß Specklin in Antwerpen mit einem der berühmtesten Kriegsbaumeister und Architekten seiner Zeit, dem Italiener Francesco de Marchi (1504 – 1577) zusammentraf oder zumindest dessen theoretisches Werk unmittelbar kennenlernte!

De Marchi war mehrfach in den Niederlanden gewesen. 1567 nimmt er an einer grundlegenden Konferenz über das Antwerpener Zitadellenprojekt teil. Einerseits schreibt Specklin in seinen Werken mit harten Worten immer wieder gegen die Italiener und ihre Festungsbauweise, auch kehrt er mehrfach sein Deutschum extrem hervor, andererseits aber sind seine Schulbeispiele Jülich und Antwerpen in Projekten und Bauausführung Werke von Italienern. Dieser hier nur angedeutete Widerspruch ist trotz der umfangreichen Specklin-Literatur noch immer nicht geklärt. Vielleicht liegt in folgendem Schlusse der Grund. Specklins Werk wird über Jahrhunderte als Weiterentwicklung, ja Höhepunkt in der neuitalienischen Befestigungsmanier gelobt. Direkte Studien in Italien lassen sich nicht nachweisen. De Marchi schrieb schon 1545 (!) eine Abhandlung über Militärarchitektur, welche er in Brüssel 1565 vollendete. Aus mir unbekanntem Gründen erschien die editio princeps posthum als:

*DELLA ARCHITETTURA MILITARE, Brescia 1584.*¹⁰

Specklin hat das Manuskript gekannt und ausgewertet! In der Württembergischen Landesbibliothek Stuttgart befindet sich ein weiterer bisher unbeachteter gebliebener Traktat Specklins als Codex mathematicus 2° 4. Diese Handschrift beinhaltet Sensationelles für die Specklinforschung. Da findet man neben zahlreichen Zeichnungen von fortifikatorischen Zusammenhängen und Städten wie Prag, Wien und Gotha sowie ein Abschrift des Traktates von A. Dürer mit Specklinscher Vorrede auch 39 Federzeichnungen ‘Franciscus de Marchis Bononiensis Author Danieli Specklini Arg. Faciebat’ (fol. 184v/185r –

252 v/253 r) sowie eine Specklinsche Übertragung ins Deutsche von de Marchi's DELL'ARCHITETTURA MILITARE als 'Architectur des weitberümpften vnd stritbarenn Hauptman Francisci de Marchis von Bononia' nebst Vorrede (fol. 81 r – 166 r). Dieser Kodex, der jüngst als autographe Vorstudie zu Specklins Lehrbuch bezeichnet wurde¹¹ (was sicher primär für den Straßburger Kodex in Anspruch zu nehmen ist), zeigt Specklins Bezug zu den Lehrinhalten de Marchis in eindeutiger Weise. Dieser ist ein gewichtiger Lehrmeister gewesen für Daniel Specklin, der in Manuskript und Druck der ARCHITECTVRA so gut wie nicht auftaucht. Im Stuttgarter Kodex fand sich die hier reproduzierte Zeichnung einer bastionären Front: 'Nach diesen pasteyen ist Antorff gebawuen worden'. Ohne daß es eine Abwertung für Specklin bedeutet darf er doch als erfolgreichster Sukzessor de Marchi's angesehen werden...

Die bastionierte Front von Antorff nach einer Zeichnung von Daniel Specklin.
(Afdruk op $\frac{3}{4}$ x ware grootte)

Zu den Abbildungen

Die aquarellierten Federzeichnungen im Manuskript Straßburg haben dieselben Farben wie das Wolfenbütteler Dedikationsexemplar und ein weiterer Prachtband der Editio princeps in der Nationalbibliothek Straßburg Cote R 12. Diesen signierte Jacob Wenker aus Straßburg, der wohl als Illuminator anzusprechen ist. Wasser grün, Ufer dunkelgrün, Felder gelbbraun, Legendenkasten und Windrose rot, gedeckter Weg braun, Stadt- und Zitadellenfläche weiß belassen.

Abbildung 1 (S. 63)

Antorff (Grundriß der städtischen Festungswerke nebst Zitadelle), Doppelseite 116 v/117 r.

'Doch will ich zum beßern bericht das Castell sampt der gantzenn Statt Anttorff mit allenn gelegenn schrittenn zu waßer vnnnd landt anzeigenn Vnnnd kann hernach alles beser verstanden werden' (fol. 117 r). (VI)

Abbildung 2 (S. 64)

(Zitadelle Antwerpen. Festungswerke im Grundriß und Ansicht von der Stadt her), fol. 35.

‘Zum Exempel ist also das Castell zu Anttorff abzeichnett wordenn Vnd hatt man alwegen 20 Schuch fur ein Seithen gerechnet (fol. 35 r). Das ist darnach der gantz grund, wie es bawenn ist, vnnnd der auffzug, wie es Vor der statt herr ist anzusehenn gewesen, wie woll dasselbig theill Jezundt eingezogen vnd geschlaift ist (fo. 35 v) [1576]. (VII)

Fol. 35 r gibt Specklin eine geometrische Grundkonstruktion der Zitadelle Antwerpen mit dem Außenpolygon, fol. 36 v eine geometrische Grundkonstruktion eines Pentagons im Kreis – beide auch als Kupfer im Druckwerk; fol. 37 v fasst er beide Hilfskonstruktionen zu einem regelmäßigen Zitadellenpentagon zusammen.

Abbildung 3 (S. 66)

‘Nach disen pasteyen ist Antorff gebawen worden’, Zeichnung von Daniel Specklin im Cod.math. 2° 4 S. 237 P. [ianta] XXVIII der Württembergischen Landesbibliothek Stuttgart.

ANMERKUNGEN

- ¹ HAB Katalog S. 349-352.
- ² Meines Wissens sind die ältesten gedruckten Traktate zum neuzeitlichen Festungsbau in den anderen Sprachbereichen:
Giovanni Baptista della Valle: Retenere et fortificare una città con bastioni, Venedig 1524, 1528 und bis 1558 in 10 Auflagen.
Vgl. HAB Katalog S. 293.
Francoys de la Treille: LA MANIERE DE FORTIFIER VILLES, CHASTEAVX, ET FAIRE AVTRES LIEVX FORTZ, Lyon 1550.
Vgl. HAB Katalog Nr. 295.
Ive, Paul: The Practise of Fortification, London 1589, Faksimile London 1972.
Christoval de Rojas: TEORICA Y PRACTICA de fortificacion, Madrid 1598, 1613.
Vgl. HAB Katalog Nr. 302.
- ³ HAB N 180. 2° Helmst.
- ⁴ Musées de Strasbourg, Château des Rohan, LA 68.
- ⁵ Original im Niedersächsischen Staatsarchiv Wolfenbüttel Bestand 1 Alt 22 Nr. 79, Übertragung in Thöne S. 231.
- ⁶ Speckle hält die Zitadelle Jülich nach der Antorfischen für die allerbeste, ‘so in gantzen Niderland [!] ist’. Da von der Anlage in Antwerpen nichts mehr oberirdisch vorhanden und die Art der Konstruktionen ähnlich der Jülicher Anlage ist, empfiehlt sich das Studium der noch weitgehend erhaltenen Bauten in Jülich. Die neuere Literatur bei Neumann 1984.
- ⁷ Generallandesarchiv Karlsruhe Hfk Bd. XVII fol. 11, Schäfer Inventar Nr. 720.
- ⁸ Mayer S. 85. Für die beiden Zeichnungen von Jülichs Zitadelle verwendete Specklin als Maß Antorfische Ruten zu je 20 Schuh.
- ⁹ Schäfer Inventar Nr. 965. Abbildung in Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht S. 45.
- ¹⁰ HAB Katalog Nr. 303. Manuskript in der Fassung von 1571 in den Uffizien Florenz.
- ¹¹ Die ungedruckte Dissertation von P. Witte ist mir noch unbekannt.

LITERATUR

- Architekt & Ingenieur. Baumeister in Krieg & Frieden. Ausstellungskatalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1984. *Architectura civilis* bearbeitet von Ulrich Schütte, *Architectura militaris* bearbeitet von Hartwig Neumann.
- Bibliographie d'histoire militaire belge des origines au 1er août 1914, Bruxelles 1979 (Centrum voor militaire geschiedenis Deel 14), S. 527-532 [mit 100 Titeln!].
- De Bruijn, C. A. u. Reinders, H. R.: *Nederlandse Vestingen*, Bussum 1967.
- Bürkli, Adolf (Bearbeiter): Der Abfall Belgiens von Holland und die Belagerung der Zitadelle von Antwerpen in den Jahren 1830 – 1832. Nach Aufzeichnungen und dem Tagebuch des niederländischen Generalmajors Joh. Heinr. König von Glarus, in: LXXIII. Neujahrsblatt der Feuerwerker-Gesellschaft Zürich auf das Jahr 1888.
- Case Study Antwerp, in: *Protection and Cultural Animation of Monuments, Sites, and Historic Towns in Europe*, German Commission for UNESCO, Bonn 1980, S. 28-37.
- Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht: *Vredenburg gekraakt. Beleg en afbraak van een dwangburcht (1576 – 1577)*, Ausstellungskatalog Utrecht 1977.
- Hellwig, Fritz (Hrsg.): *Franz Hogenberg – Abraham Hogenberg Geschichtsblätter*, Nördlingen 1983.
- Van den Heuvel, Charles: De verspreiding van de Italiaanse vestingbouwkunde in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw, in: *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*, herausgegeben durch Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage 1982, S. 8-17.
- Kabza, Alexander: *Handschriftliche Pläne von Daniel Specklin als Beiträge zur Baugeschichte rheinischer und niederländischer Festungen nebst einer Studie zur Biographie Specklins*, Bonn 1911.
- Kubler, George: *Francesco Paciotto, Arquitecto*, in: *Goya. Revista de arte*, Madrid, Heft 56/57 (1963/64), S. 86-97.
- Lambin, Marcel: *De Antwerpse Citadel bij de honderdste verjaring*, Maandschrift Vlaamse Toeristische Bibliotheek Nr. 140/1971.
- Mayer, Karl E.: *Daniel Specklin. Ein Straßburger Stadt- und Festungsbaumeister des 16. Jahrhunderts*, Dissertation Stuttgart 1928 (Maschinenschriftliches Exemplar + Teildruck in der Universitätsbibliothek Frankfurt a. M. Signatur Nr. 15525 F II).
- Neumann, Hartwig: *Die Landesfestung und Residenz Jülich – Eine Skizze*, in: *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich, Kleve, Berg*. Ausstellungskatalog des Städtischen Museums Haus Koekoek Kleve und des Stadtmuseums Düsseldorf 1984/1985, 2. Auflage Kleve 1984, S. 314-326 (dort die neuere Literatur über Jülich).
- Neumann, Hartwig: *Daniel Specklin und seine Beziehungen zum Festungsbau in Jülich* (in Vorbereitung).
- Puype, J. P.: *Het beleg van de Citadel van Antwerpen in 1832*, in: *Armamentaria* Nr. 17 (1982), S. 7-63.
- Promis, Carlo: *Gl'Ingegneri e gli scittori militari bolognesi del XVI secolo*, Torino 1863, Faksimile Bologna 1975.
- Schäfer, Alfons u. Weber, Helmut: *Inventar der handgezeichneten Karten und Pläne zur europäischen Kriegsgeschichte des 16.-19. Jahrhunderts im Generallandesarchiv Karlsruhe*, Stuttgart 1971.
- Soly, Hugo: *De bouw van de Antwerpse Citadel (1567 – 1571), sociaal-economische aspecten*, in: *Revue belge d'histoire militaire*, Vol. 21 (1976), S. 549-578.
- Spanjaerdt Speckmann, L. J.: *Francesco de Marchi 1504 – 1577. Italiaans vestingbouwkundige in Spaanse dienst en de Nederlandse vestingen* [12 kommentierte Reproduktionen aus dem Cod. Magl. II.I. 281 Florenz], (Jubiläumsgabe) 40 Jaar Stichting Menno van Coehoorn 1972.
- Taverne, Ed: *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580 – 1680*, Maarssen 1978.

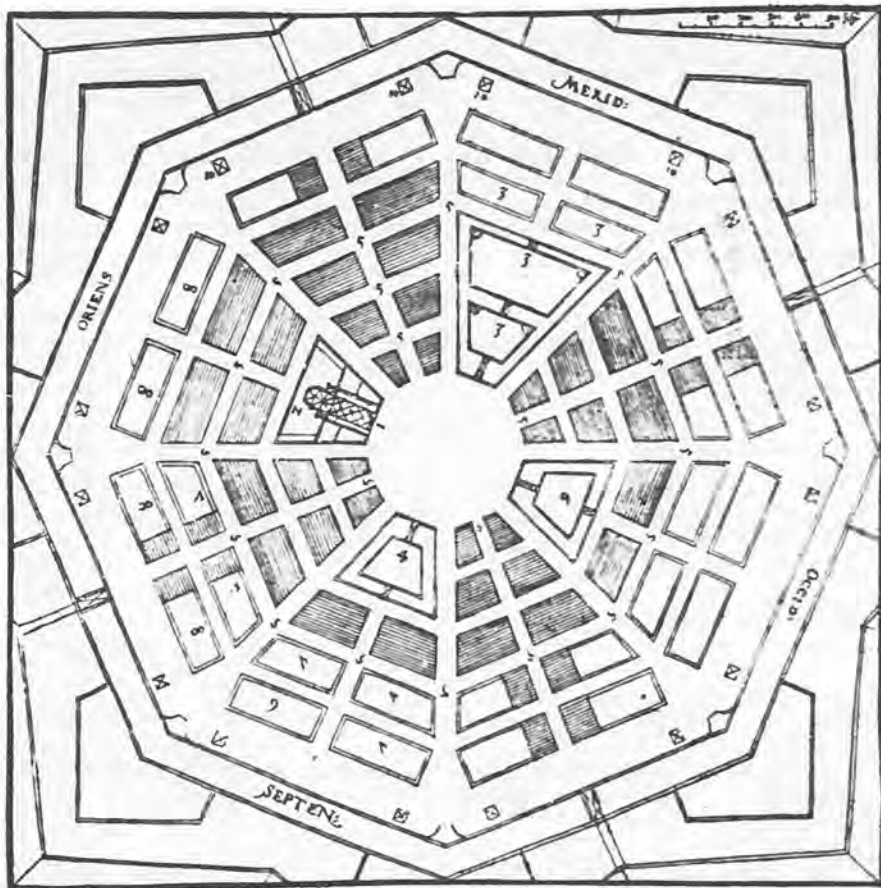
Thöne, Friedrich: *Wolfenbüttel Geist und Glanz einer alten Residenz*, München 2. Auflage 1968.
Van Hoof, J. P. C. M.: *Beleg en overgave van de citadel van Antwerpen*, 1832, in: *Mars et Historia*, 16. Jg., Nr. 6 (1982), S. 160-165.

Voet, Léo: *La citadelle d'Anvers*, in: *Plans en Relief de Villes Belges levés par des ingénieurs militaires français – XVIIe – XIXe siècle*, Bruxelles 1965.

Wauwermans, H.: *La fortification d'Anvers au XVIe siècle*, in: *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 48 (1896). Bd. VIII, S. 1-195.

Will, Elisabeth: *Le manuscrit inédit de l'Architectura' de Daniel Specklin*, in: *Cahiers alsaciens d'archéologie, d'art et d'histoire*, 1958, S. 101-128.

Witte, Petra: *Fachliteratur und Festungsbau. Die autographe Vorstudie von Daniel Specklin zu*

*Afbeelding uit 'Architekt & Ingenieur, Baumeister in Krieg & Frieden'.
(Getekend door Daniel Specklin)*

seiner Architectura von Vestungen 1589 im Stuttgarter Codex mathematicus Folio 4. Edition. Untersuchung. Abbildung. Dissertation Salzburg 1983 (Druck angekündigt Göppingen 1985). Von Zastrow, Alexander: Geschichte der beständigen Befestigung, Neudruck der 3. Auflage Leipzig 1854 bearbeitet durch Rudolf Schott, Osnabrück 1983.

Toelichting bij Oudduitse teksten

- I ARCHITECTUUR van vestingen zoals ze heden ten dage moeten worden gebouwd / om steden, sloten (kastelen) / en (klooster)nederzettingen / te water / land / berg en dal / met hunne bolwerken / kavalieren (katten) / facen / grachten en verloop (in het voorterrein) . . . Straszburg 1589.
- II Architectuur / dat is / hoe men allerhand / vestingen bouwen moet tegen / de vijand der Christenheid (= Turken, Osmanen), te land / en water, op berg en (in) dal naar mathematische / en mechanische beginselen in volkomen (perfecte) symmetrie / met hun fundamenten en opbouw (aanzicht) met / duidelijk en zo beknopt mogelijk bericht (toelichting) / voorgesteld / door Daniel Speckle, benoemd en aangesteld als bouwmeester der Stad Straszburg / In 't Jaar 1583.
- III ' . . . heb ik een zeer omvangrijk werk omhanden waaraan ik een tamelijke (lange) tijd heb besteed, waarin ik alles wat als vestingen wordt aangeduid en als vesting is gebouwd met over de 200 tekeningen met alle fundamenten (grondplans), aanzichten te water en land, berg en dal beschrijf. . . '
- IV 'En dewijl ik alzo tot hier ben gekomen / heb ik de ganse stad / en kasteel enigszins klein / moeten construeren (vorzeichnen) / opdat men precies kan zien / hoe alles (elk vestingdeel) zijn plaats heeft. . . '
- V 'Opdat ik (de lezer) andermaal een goed voorbeeld voor ogen stel / wil ik het Kasteel te Antwerpen voor me nemen / (en tonen) zoals het is gebouwd / maar vooraf (wil ik) over de grondvorm iets zeggen'.

Bij de afbeeldingen

(Dit zijn de Nederlandse verklaringen/c.q. vertalingen bij de onderschriften der foto's)

- VI Afbeelding 1
Antwerpen (grondplan der stedelijke vestingwerken met citadel), dubbelfolio 116v(erso)/117r(ecto).
'Doch ik wil tot betere verklaring het Kasteel met de ganse stad Antwerpen, met het gehele grondplan, te (aan) water ente land tonen / en kan daarna alles beter worden begrepen (fol. 117r).
- VII Afbeelding 2
Als voorbeeld is aldus de Citadel van Antwerpen (met grondplan) in tekening gebracht en heeft men allereigen 20 (Schuh) voet voor een courtine gerekend (fol. 85r).
Zo ontstond het ganse grondplan waarnaar de Citadel is gebouwd en het aanzicht, zoals het van stadzijde is te zien geweest, ofschoon juist dit deel (naar de stad toe) werd gesloopt. . . '

**VERSLAG OPENING EXPOSITIE ARCHITEKT UND INGENIEUR.
BAUMEISTER IN KRIEG UND FRIEDEN**

Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel (BRD), 5 mei 1984

door Drs. J. P. C. M. van Hoof

In het oosten van de Westduitse deelstaat Niedersachsen, ongeveer 15 km ten zuiden van Braunschweig, ligt Wolfenbüttel, een provinciestedje met een knus centrum, vol met huizen in vakwerkbouw. Veel in dit plaatsje herinnert nog aan de tijd dat hier de hertogen van Brunswijk woonden. Dat is dan allereerst het slot, met zijn hoge toren en zijn majestueuze gevel een indrukwekkend bouwwerk, dat tot halverwege de achttiende eeuw als hertogelijke residentie dienst deed. Niet ver daar vandaan staat een ander monumentaal gebouw, dat niet zo zeer om zijn uiterlijk – het werd in 1887 opgetrokken in een van de toen in zwang zijnde neostijlen – , maar veeleer om zijn inhoud belangwekkend mag worden genoemd. Het herbergt namelijk een immense verzameling oude handschriften en boekwerken (zie afbeelding op blz. 72).

Deze Herzog August Bibliothek (HAB), waarvan de oorsprong teruggaat op een stichtingsakte uit 1572, is genoemd naar de erudiete hertog August de jongere van Brunswijk-Wolfenbüttel (1579-1666); zie portret. De door hem opgebouwde collectie, meer dan 130.000 banden, vormt thans de kern van het totale hier aanwezige boekenbestand. Een groot deel van de door hertog August verzamelde werken, alle in varkensleer gebonden, zijn geplaatst in drie etages hoge stellingen langs de wanden van de Augusteerhalle, een grote imposante zaal met een koepelvormig gewelf, welke de centrale ruimte binnen dit bibliotheekgebouw vormt.

Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel (BRD).

In deze zaal vond op 5 mei 1984 de openingsceremonie van de expositie *Architekt und Ingenieur. Baumeister in Krieg und Frieden* plaats, waarbij namens de Stichting Menno van Coehoorn de heer H. A. Treu en ondergetekende aanwezig waren.

Het idee voor deze prachtige tentoonstelling, die een overzicht gaf van de in Duitsland tussen 1500 en 1800 verschenen vakliteratuur betreffende civiele en militaire bouwkunde, was afkomstig van Dr. Ulrich Schütte, die zich vele jaren geleden al eens met het gekozen thema had beziggehouden. Bovendien had hij een belangrijk aandeel in de totstandkoming van de expositie, met name wat het civiele aspect daarvan betrof, en in de samenstelling van de catalogus, waaraan elders in dit jaarboek nog enkele woorden zijn gewijd.

Hartwig Neumann, die ook in ons land grote waardering geniet als deskundige op het gebied van de vestingbouwgeschiedenis, had de verzorging van het militaire aspect van deze tentoonstelling voor zijn rekening genomen.

Na een welkomstwoord van de directeur van de HAB, Prof. Dr. Paul Raabe, verrichtte de Minister van wetenschap en cultuur van Niedersachsen Dr. Johann-Tönjes Cassens, met een toespraak de opening van de expositie. Vervolgens gaf Dr. Schütte in het kort aan hoe deze was opgezet, waarna Prof. Dr. Ing. Gerd Albers, hoogleraar stedenbouwkunde en planologie aan de

Technische Universität München, in een lezing een beschouwing gaf over de stad als gezamenlijk product van architecten en vestingbouwkundigen.

Daarna was er gelegenheid om de tentoonstelling, die uiteraard voornamelijk bestond uit tot de collectie van de HAB behorende boekwerken, te bekijken. Het gedeelte betreffende de civiele bouwkunde stond opgesteld in enkele nevenvertrekken van de Augusteerhalle. Het door de heer Neumann verzorgde gedeelte was ondergebracht in een uitermate passende ruimte, namelijk het voormalige arsenaal van de stad.

Dit in de buurt van het hoofdcomplex gelegen gebouw stamt uit de jaren 1613-1619 en werd in laat-renaissancistische stijl opgetrokken. Het verloor zijn oorspronkelijke functie in 1806, toen het als kazerne werd ingericht. Sinds 1974 vormt het een onderdeel van de HAB. Thans zijn hierin onder meer de voor de bezoekers bestemde ruimten van de bibliotheek, zoals de centrale catalogus, de leeszaal en het uitleenbureau, gevestigd.

Behalve een uitgebreide hoeveelheid handboeken betreffende de vestingbouw, waaronder werken van Dürer, De Marchi, Specklin, Marolois, Freitag, Ruse, Coehoorn, Vauban en Sturm, stonden in dit arsenaal onder meer nog enkele stukken geschut geëxposeerd. Veel aandacht trok Der Wilde Mann, een in de Harz vervaardigde ijzeren achterlader uit 1586 met een lengte van bijna zes meter, die destijds deel uitmaakte van het artilleriepark van de hertogen van Brunswijk-Lüneburg. Momenteel is dit kanon eigendom van het Museum für Deutsche Geschichte in Oost-Berlijn, hetwelk is ondergebracht in het voormalige arsenaal aldaar (zie afbeelding; foto H. A. Treu).

Een interessant onderdeel vormde een aantal maquettes van Duitse vestingbouwkundige objecten, waaronder een van de vesting Minden en een van de citadel van Jülich. Daarnaast waren er vier schaalmodellen van Geldern aanwezig, die elk één bepaalde fase uit de ontwikkeling van deze vesting weergaven, namelijk vanaf de middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw. Buiten het hierboven genoemde waren er in het arsenaal nog enige afbeeldingen van vestingen en belegeringen te zien.

Zoals dat bij onze oosterburen bij dit soort gelegenheden gebruikelijk is, vond er 's avonds een muziekkuitvoering plaats. In de Augusteerhalle bracht het Ensemble für Alte Musik uit Hannover een groot aantal korte muziekstukken uit de vijftiende en zestiende eeuw ten gehore, welke alle betrekking hadden op het thema oorlog en op deels authentieke instrumenten werden uitgevoerd. De prachtige entourage, de perfecte akoestiek van de zaal en bovenal de virtuositeit van de musici en de zangers maakten dit concert tot een zeer geslaagd geheel.

De volgende ochtend verzorgden de heren Schütte en Neumann, elk door het door hen opgezette gedeelte van de expositie, nog een uitgebreide rondleiding. Er moest een keuze worden gemaakt, en dat werd voor ons vanzelfsprekend de rondleiding van Neumann in het Arsenaal. Uren achtereen, onvermoeibaar en met niet aflatend enthousiasme, voerde Neumann de ene groep na de andere langs de tentoonstelling, wijzend op bijzonderheden en vragen beantwoordend, telkens weer! Zijn publiek, jong en oud, volgde hem vol belangstelling en liet dat dan ook duidelijk blijken (zie afbeelding; foto H. A. Treu). Als sluitstuk van de evenementen rond de opening van de tentoonstelling voerde het 'Schnaps und Poesie Theater' uit Braunschweig 's avonds in het Wolfenbüttelse arsenaal het blijspel De Vrede van de antieke Griekse comediedichter Aristophanes op.

Uiteraard maakten de beide afgevaardigden van de Stichting van de gelegenheid gebruik om ook in enkele van de steden langs de reisroute naar Wolfenbüttel rond te kijken. Daarvan bleek vooral het nabijgelegen Braunschweig zo'n bezoek meer dan waard. Het bezit namelijk een groot aantal architectonische monumenten, zoals de Burg Dankwarderode, eens de residentie van Hendrik de Leeuw, de grote tegenstrever van keizer Frederik I Barbarossa, verder de romaanse Dom en het gotische Altstadrathaus.

Van de vestingwerken is helaas weinig meer bewaard gebleven. Het centrum van de stad wordt nog omsloten door een singel die ooit als vestinggracht heeft gefungeerd.

PRIJS VOOR DE MONUMENTENZORG

Ter gelegenheid van het afscheid van de bestuursadviseur en oud-bestuurslid Mr. R. Hotke heeft het Bestuur van het Prins Bernhard Fonds een prijs ingesteld genaamd 'De Prijs voor de Monumentenzorg'.

De prijs wordt om de twee jaar uitgereikt aan een persoon of instelling, die zich buitengewoon verdienstelijk heeft gemaakt op het gebied van de monumentenzorg in het Koninkrijk der Nederlanden.

Deze prijs is onlangs voor de eerste maal toegekend en wel aan de Amsterdamse Maatschappij tot Stadsherstel.

Tijdens een druk bezochte bijeenkomst op 3 oktober 1984 in het Koninklijk Paleis te Amsterdam reikte Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Bernhard der Nederlanden de prijs uit.

De Maatschappij heeft baanbrekend werk verricht op het gebied van het restaureren van (voornamelijk) woonhuismonumenten en daartoe een bijzondere werkorganisatie en financieringsmethodiek opgezet. Deze maakt het mogelijk in het algemeen kostendekkend te werken.

J. Sneep

De gerestaureerde kazerne. (Foto H. A. Treu)

Bibliotheek in de gerestaureerde kazerne te Muiden. Tweede van rechts wijzen burgemeester Mr. B. Ferman. (Foto H. A. Treu)

DE GERESTAUREERDE KAZERNE TE MUIDEN

De gerestaureerde Kazerne te Muiden was op 16 mei 1984 de plaats waar het hoofdbestuur van onze Stichting zijn jaarvergadering hield. Juist vanwege de geslaagde restauratie en de naar onze mening goede nieuwe bestemming, was dit punt uitgekozen.

Het gebouw is thans ten dele in gebruik bij de gemeente en bevat onder meer de nieuwe raadzaal, waar ook onze vergadering werd gehouden.

Met zichtbaar welgevallen leidde burgemeester Mr. B. Ferman (†) ons gezelschap rond in de 'Kazerne', zoals het is blijven heten in de volksmond. Behalve de moderne raadzaal worden er ook een uitleenbibliotheek, welzijnszorg, en o.a. een balletklas in gevonden.

Het heeft ons zeer getroffen toen wij later vernamen dat deze sympathieke, belangstellende en nog jonge burgemeester was overleden.

H. A. Treu

REÛNIE ROND Z.K.H. PRINS BERNHARD DER NEDERLANDEN

23 juni 1984 in de Legerplaats Crailo te Laren

Het was de Stichting Eerbetoon Z.K.H. Prins Bernhard, die ook in 1981 de indrukwekkende manifestatie in de paleistuin Soestdijk, ter gelegenheid van 's Prinsen 70ste verjaardag organiseerde, die ook ditmaal het initiatief heeft genomen. 'Uitsluitend voor deelnemers van toen' was de voorwaarde, waardoor de toeloop uiteraard lager was ingeschat maar de verwachtingen van de organisatoren duidelijk heeft overtroffen. Natuurlijk was ook onze Stichting vertegenwoordigd.

De Stichtingsvoorzitter brigade-generaal tit.b.d. Jhr. J. J. G. Beelarts van Blokland sprak het welkomstwoord uit. Geschenken werden aangeboden en het BNOS-VNL-muziekkorps leverde klankvolle bijdragen ter verhoging van de sfeer.

Was het in 1981 een strikt doorgevoerde organisatie-gewijze opstelling, nú kon elkeen, na de begroeting, zijn eigen gang gaan en de verschillende kantines bezoeken om er o.a. een videoverslag van 1981 te aanschouwen of om er bekenden te ontmoeten, en dat bleken er velen te zijn.

De kampstaf en personeel van de legerplaats o.l.v. kolonel W. 't Hart hebben door hun inzet een voortreffelijke prestatie geleverd, o.a. door het verzorgen van een 'lopende rijstmaaltijd' voor zoveel deelnemers, waarvan velen van verre waren gekomen.

De Prins beloofde dat bij leven en welzijn zijn 75ste verjaardag in 1986 weer in de paleistuin zal worden gevierd, en daar hopen we dan op.

H. A. Treu

VERSLAG VAN DE VOORJAARS-CORRESPONDENTENDAG

gehouden op zaterdag 31 maart 1984
in het museum 'De Dubbelde Palmboom' te Delfshaven-Rotterdam

Het blijkt dat niet iedereen probleemloos de weg naar het oude Delfshaven heeft kunnen vinden, maar om 10.15 uur kan de voorzitter toch ongeveer 35 correspondenten, leden van het bestuur en van verschillende commissies welkom heten in het restaurant 'De Bonte Hond' van het tot museum verbouwde pakhuis 'De Dubbelde palmboom'.

Hij begroet met name de erevoorzitter Engelbrecht en de heer Zandvliet, de velen onzer wèlbekende medewerker van de kaartenafdeling van het Algemeen Rijksarchief. Deze heeft zich tot onze vreugde bereid verklaard als bijzondere medewerker van de Stichting (BM) te gaan fungeren. De voorzitter brengt het succesvolle bezoek, dat de correspondenten in 1983 aan het ARA hebben gebracht, in herinnering. Het bestuur heeft gemeend op deze weg te moeten doorgaan; ook de Atlas van Stolk herbergt een zeer kostbare en omvangrijke collectie, waarvan de raadpleging voor onze medewerkers van groot nut kan zijn.

Enige correspondenten hebben, aldus de voorzitter, punten van algemeen belang ter bespreking ingediend; hij stelt deze nu successievelijk aan de orde.

Tegen 11 uur begeeft het gezelschap zich naar de Atlas van Stolk, die is ondergebracht in het gerestaureerde raadhuis van de voormalige gemeente Delfshaven. In de benedenzaal wordt een dia-voorstelling over de aard en het ontstaan van de verzameling gegeven en bestaat de gelegenheid een kleine tentoonstelling van historische prenten van de graveur Simon Fokke (1712-1784) te bezichtigen. Op de bovenverdieping geven mevrouw Deelen en de heer Nix een uiteenzetting over de samenstelling, het bewaren en catalogiseren van de verzameling, waarbij het belang van de collectie voor het werk van onze Stichting duidelijk aan het licht komt.

Teruggekeerd in 'De Dubbelde Palmboom' wordt in 'De Bonte Hond' het apé-riatif gebruikt, gevolgd door het met zorg uitgezochte 'Zakkendragerskuchie'. Na het nuttigen van deze exclusieve spijze werd de vergadering afgerond met de rondvraag.

De *voorzitter* sluit dan de bijeenkomst met woorden van hartelijke dank aan de Directie van de Atlas van Stolk en na de aanwezigen op het hart gedrukt te hebben niet te vertrekken alvorens de interessante collectie van het museum 'De Dubbelde Palmboom' te hebben bekeken!

Mr. P. J. van der Mark

MENNO VAN COEHOORN IN NAMEN

Zomerexcursie, 26 mei 1984

door Mr. S. H. Poppema

Ongeveer 130 begunstigers van onze stichting hebben deelgenomen aan de jaarlijkse excursie die nu eens over de grens voerde en wel naar de Citadel van Namen. Het bezoek aan dat grote vestingwerk, waarvan tot 1977 nog een deel in militair gebruik was, werd georganiseerd in samenwerking met het Comité Animation Citadelle (CAC).

De algemeen beheerder en stichter van het comité, luitenant-kolonel b.d. A. Humblet, heeft samen met zijn medewerkers het Nederlandse gezelschap een hartelijke ontvangst bereid. Een groot aantal van hen was de dag tevoren al naar Namen gereisd.

De deelnemers hadden meteen op het ontmoetingspunt in het vestingwerk, dat gelegen is op een vooruitstekende bergrug voor de samenvloeiing van Maas en Sambre, een idee van het huidige karakter van de citadel: een historische sterkte en een toeristische attractie.

Citadel te Namen. (Foto S. H. Poppema)

Historie

Het oudste deel van de huidige citadel is het in de loop van de tijd ingrijpend verbouwde middeleeuwse kasteel van de graven van Namen, dat de naam Donjon draagt. Nadat de vorsten voor belegeringen de beschikking hadden gekregen over artillerie, was het dringend noodzakelijk tot aanpassing aan de nieuwe wapens over te gaan. In de vijftiende en zestiende eeuw werden moderniseringen aangebracht, waarvan de aanleg van het hoornwerk Médiante verreweg de belangrijkste was. Dit gebastioneerde werk werd voorzien van bomvrije kazematten. Een belangrijk voordeel van dit werk was dat het hoger op de bergrug lag dan Donjon, waarvan het door een gracht was gescheiden. Het front op de bergrug werd nog verder naar voren en naar boven verschoven door de Spanjaarden die in 1640 de citadel uitbreidden door toevoeging van het zeer onregelmatige kroonwerk Terra Nova, met voor een van de gebastioneerde fronten een thans geheel onder de aarde verdwenen ravelijn.

Menno baron van Coehoorn

Van de heer Ph. Bragard hebben de deelnemers na de lunch een boeiende uiteenzetting gehoord over de rol die Menno baron van Coehoorn te Namen heeft vervuld. In opdracht van koning-stadhouder Willem III is de naamgever van

onze stichting in 1691 begonnen met de bouw van een groot gedetacheerd fort dat ten doel had een aanval op het westfront van de citadel te bemoeilijken. Die zijde werd als de zwakste beschouwd door de aanwezigheid van het dal van het beekje de Foliette. Dat fort, bekend onder de naam William, lag aan de andere zijde van de beek en was een onregelmatig, aan de keel gesloten kroonwerk.

In 1692 viel koning Lodewijk XIV van Frankrijk, bijgestaan door de vestingbouwer Vauban, het nog niet geheel voltooide fort aan. Na ongeveer een maand viel Fort William, verdedigd door Coehoorn, in handen van de Franse koning. De stad was al aangevallen. Vauban voltooide het fort, gaf het de naam Coehoorn(!) en legde andere voorwerken aan.

In 1695 viel een leger van bondgenoten onder leiding van de koning-stadhouder het door de Fransen bezette Namen aan. Na een belegering van twee maanden, waarbij Coehoorn zich onderscheidde door het gebruik van de artillerie, gaven de Fransen de vesting Namen op.

Meer Nederlanders

In 1715 kregen de Nederlanders toestemming een bezetting te leggen in Namen en een aantal andere steden in de Oostenrijkse Nederlanden, de Barrièresteden.

Terreplein van het Fort Oranje te Namen. Op de voorgrond Mr. S. H. Poppema, schrijver van dit artikel. (Foto H. A. Treu)

Tot 1781, toen de Staten-Generaal besloten de Staatse troepen terug te nemen, legden de Nederlanders allerlei voorwerken aan ter versterking van de vesting. Kort na de terugtrekking van de Nederlanders gaf keizer Jozef II van Oostenrijk opdracht de citadel te ontmantelen. Van 1816 tot 1825 is de vervallen citadel door de Nederlanders weer opgetrokken, vrijwel volgens het oude tracé. Het grote door Coehoorn gebouwde fort werd geheel geslecht en op die plaats kwam één van de drie lunetten die samen met een vierkante verdedigingstoren, in het voorterrein werden aangelegd.

Van de drie kleinere werken is er nog één in niet al te goede staat overgebleven, de rechter lunet of het Fort Oranje, gelegen op de plaats van Fort William. De deelnemers aan de excursie werden in de gelegenheid gesteld dit werk, dat gewoonlijk niet voor het publiek is geopend, te bezoeken. Het is een vijfhoek met een gesloten keel waarin een klein reduit, dat vrijwel identiek is aan de tot deze rij behorende vierkante toren. Op het terrein komen drie gangen uit, één vanuit de saillant en twee vanaf de schouderhoeken. Het kon een bezetting herbergen van 300 man en het had plaats voor acht stukken geschut.

Tot de erfenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de citadel behoren voorts onder meer de 'Hollandse kazerne' in Terra Nova en een gebouw met bakkerij en timmerwerkplaats in de Donjon.

Toerisme

De Nederlandse bezoekers hebben kunnen zien dat er sedertdien wel het een en ander is veranderd. De aardlaag op de 'Hollandse kazerne', die het gebouw bomvrij moest maken, is verdwenen; nu is daar een extra verdieping. In het gebouw zijn allerlei tentoonstellingen ondergebracht. Er is ook een bioscoopzaal, waar de Belgische organisatoren een film toonden over 2.000 jaar militaire geschiedenis van Namen. De bakkerij en de timmerwerkplaats zijn vervangen door een café, een van de twee horeca-etablisementen in het complex. Voor de bezoekers rijdt er nu een treintje over het uitgestrekte terrein met zijn niet onaanzienlijke hoogteverschillen.

(Foto H. A. Treu)

Reduit van het Fort Oranje te Namen. (Foto S. H. Poppema)

Degenen die op eigen gelegenheid op verkenning gaan, kunnen gebruik maken van oriëntatietafels en spreekpalen.
Zo heeft de citadel een nieuwe bestemming.

Conclusie

De deelnemers aan de excursie hebben een goede indruk kunnen krijgen van de vestingbouwkundige karakteristieken van dit grote werk. Een aantal van hen maakte een tocht door caponnières in één van de grachten. Zij en anderen hebben een blik kunnen werpen op schietgaten in de contrescarp van die gracht en in het machtige gebastioneerde front van Terra Nova. Zij maakten een wandeling door een onderaardse gang die van Terra Nova naar een ouder deel van het werk leidt.

Nog steeds wordt er aan de citadel gewerkt. Er is een poterne uit de eerste tijd van Terra Nova gerestaureerd. Bij de werkzaamheden die nog aan de gang waren, is de poterne doorgetrokken zodat hij nu uitkomt in de iets verder naar voren opgetrokken face van het halfbastion uit de Nederlandse tijd in de negentiende eeuw. Dat zijn keuzen die men moet maken en waarbij ook gelet dient te worden op de toeristische eisen.

Het CAC heeft de Stichting Menno van Coehoorn uitstekend begeleid. De Nederlandse bezoekers hebben kunnen vaststellen dat het beheer van de citadel bij het CAC in goede handen is: het CAC toont respect voor het verleden en begrip voor het heden en de toekomst.

VESTINGSTEDENDAG NIEUWPOORT 1984

door H. C. Tesink

Zaterdag 19 mei 1984, een zonnige dag, Vestingstedendag, te gast bij Nieuwpoort, gelegen aan de Zuidelijke Lekdijk, waarlangs overal nog bloeiende vruchtbomen.

Vesting klinkt zo krijgshaftig, zo stoer, maar Nieuwpoort is tevens lieflijk groen.

Ontvangst in het 'Verenigingsgebouw'. Burgemeester J. G. de Groot heet de delegaties welkom, met voor elk een geestig en toepasselijk welkomstwoord. Daarna op de Dam, het hijsen van de vlaggen met de wapens van de deelnemende Gemeenten, waartoe 2 trompetters boven uit het Raadhuis het signaal 'Vlag hijsen' bliezen.

Deze plechtigheid werd besloten met een pittige mars gespeeld door de Harmonie K.N.A. en de Drumband.

Het gezelschap heeft nu ruim de tijd voor een wandeling door de met veel zorg, fraai gerestaureerde stad en bezichtiging van de Overzichtstentoonstelling in het prachtige Stadhuis, daterend uit 1697. (Zie foto blz. 3)

Op de zeer goed onderhouden wallen zien wij een demonstratie van een door de Smid van Nieuwpoort ontworpen en geconstrueerde taludmaaimachine. Een cirkelmaaier wordt met een kabel via een aan een landbouwtrekker bevestigde arm op en neer langs het talud bewogen, waarbij de trekker boven op de wal staat.

Op het Langerakse- en op het Kattebolwerk worden uit de daar opgestelde, uit Hellevoetsluis afkomstige kanonnen een aantal schoten afgevuurd. De projectielen, vervaardigd uit de schuimrubberen vullingen van oude bankstellen, komen echter niet ver, maar de knallen zijn indrukwekkend.

Langs de gerestaureerde keermuur in de Lekdijk, voorzien van 2 monniken, wordt langs de Singel naar de recreatiezaal van 'De Vijverhof' gewandeld. Hier houdt de heer M. W. (Maarten) Schakel (oud parlementariër), burgemeester van Noordeloos, Hoogblokland en Hoornaar, op de van hem bekende heldere en doordringende wijze een voordracht over de Alblasserwaard. Deze, op 2 m minus NAP gelegen landen tussen Lek en Merwede, hebben in de loop der eeuwen vele overstromingen gekend, die in 1953 was de 33ste sedert 1277.

In de strijd tegen de Spanjaarden werd de Alblasserwaard van 1573-1581 onder water gezet. De Spanjaarden waagden zich niet in dit gebied. Wel de veldpredikers, vandaar dat de eerste dominé's daar sedert die tijd zijn aangesteld. Bij de bouw van de boerderijen werd al rekening gehouden met de

(Foto's H. A. Treu)

overstromingen, de ramen 2 m boven de grond, een hoge trap naar de voordeur en vloedzolders om in tijd van nood mens en dier boven water te houden.

In tijden van watersnood was o.a. Nieuwpoort een vluchtplaats, waar men veilig kon verblijven. In de vesting waren voorraden en er werd gezag uitgeoefend. Van Nieuwpoort uit zijn in de loop der tijden dan ook vele hulpacties gevoerd.

Na het boeiende verhaal van de heer Schakel het vervolg van de wandeling naar het Hoofd, waar werd scheep gegaan voor een mooie vaartocht over de drukbevaren Lek naar Kinderdijk.

Tijdens deze tocht aan boord een apératief en een goed verzorgd koud buffet, dat alle eer werd aangedaan.

In Kinderdijk naar het 'Waardhuis', het uit 1618 daterende historische polderhuis van de Alblasserwaard, waar de heer S. van Harten, dijkgraaf van het Hoogheemraadschap Alblasserwaard en Vijfheerenlanden uitleg gaf over de problemen van het droog houden van het gebied.

De Alblasserwaard is ontstaan in de tweede helft van de 13de eeuw. De bekende molens in Kinderdijk dateren van \pm 1740.

Deze molens kostten toen f 10.500,— per stuk, terwijl nu het herstel van de in 1981 door brand verwoeste molen f 1,1 miljoen kost.

Het is spijtig dat bij de dijkverhogingen in het kader van de Deltawerken, de weg nu achter de dijk komt te liggen, zodat het fraaie uitzicht op de Lek verleden tijd is geworden.

Tijdens de vaartocht terug naar Nieuwpoort werden vele dankwoorden gesproken aan het adres van de gastgemeente en cadeaus uitgewisseld.

De heer Sneep heeft aan de 'Stichting Stadswallen Nieuwpoort' een exemplaar van onze jubileumuitgave 'Vesting' aangeboden alsmede een cheque als bijdrage voor de werkzaamheden van deze Stichting.

De deelnemers besloten voorts te beginnen aan de tweede ronde van Vestingstedendagen.

In beginsel verklaarde Naarden zich bereid de rij te openen in 1985.

Het was al laat in de middag toen, na ontscheping, iedereen van iedereen afscheid nam met een: 't Was een fijne dag, tot volgend jaar in Naarden.

IEPER 1984

Uitstap met de 'Simon Stevinstichting' op 1 september 1984

Met een kleine deputatie van onze Stichting waren we 1 september 1984 te gast bij onze Belgische collega's. Onder leiding van Dr. H. M. Le Page, secretaris van de Simon Stevinstichting, maakten we een volle dag (van 8.00 tot 20.00 uur uit en thuis, van Antwerpen uit) per bus naar Ieper en aldaar te voet langs, over en in vele bezienswaardige monumenten. Overblijfselen uit de middeleeuwen, werken van Vauban, Krayenhoff en uit de Eerste Wereldoorlog.

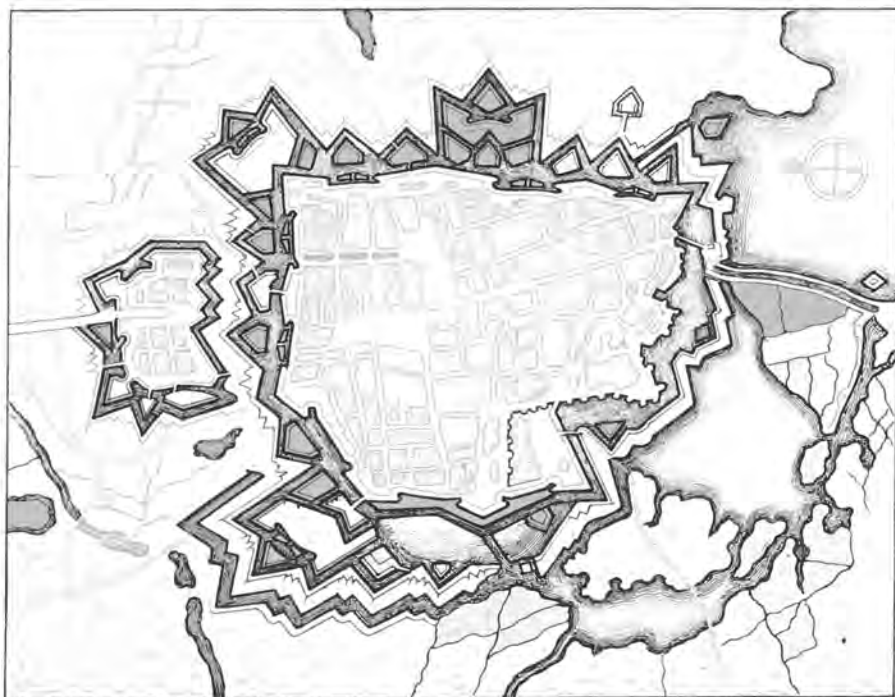
Wanneer men de oude stad door- en rondwandelt komt men onder de indruk van hetgeen, ondanks alles, behouden bleef en, in vele opzichten, zorgvuldig gerestaureerd werd. Men raakt geboeid door waar te nemen, dat in de zeventiende en achttiende eeuw in de Lage Landen toch nog meer verscheidenheid in vestingbouwkundige vormen en constructies voorkwam dan men reeds meende te kennen, zoals bijvoorbeeld de bastions en courtines aan de oostzijde van de oude stad langs de Kasteelgracht.

Maar als men daarna de tentoonstelling in de Lakenhal over Ieper als frontstad tijdens de Eerste Wereldoorlog, de Menin Gate Memorial (met 54.896 namen van Britse gevallen) en Hill '62, een zo goed mogelijk in stand gehouden authentiek deel van de Canadese frontsector, bezocht heeft 'zwijgt men stil', onder de indruk van wat over stad en streek kwam. Ook trouwens: vol ontzag voor wat hier na 1918 gedaan werd op het gebied van wederopbouw. Delen van de zeventiende-eeuwse vestingwerken hebben daarop tot in onze tijd moeten wachten. Als men in de Lakenhal de luchtfoto's van 1918 gezien heeft, kan men daarvoor begrip opbrengen.

De Simon Stevinstichting heeft jarenlang geijverd voor restauratie der vestingwerken en mag dan nu ook – al blijft er te wensen over – met voldoening laten zien wat tot nu toe bereikt werd. Van harte getuigen wij van onze bewondering voor het resultaat. Wij verbinden daaraan graag onze waardering voor de wijze waarop onze zustervereniging en in het bijzonder haar secretaris het gezelschap rondleidde en informeerde.

Uitvoeriger bijzonderheden over de vesting Ieper en het bezoek aan die stad vindt U in het volgende artikel, van de hand van de meest bevoegde: Dr. H. M. Le Page.

J. Sneepe

De vesting Ieper in de 18de eeuw.

DE VESTING IEPER

door Dr. H. M. Le Page

In het voorjaar van 1984 was de restauratie van de vesting Ieper voltooid. Dat was voor de Simon Stevinstichting aanleiding om een bezoek aan die vesting te organiseren, namelijk op 1 september 1984.

De bedoeling was 's morgens de singelweg te bewandelen om aldus de Oost- en Zuidlinie in de beste belichtingsomstandigheden te kunnen bekijken. De Oostlinie werd juist voor de oorlog gerestaureerd, maar daarbij bleven ter hoogte van de Vaubanstraat een vijftigtal meters onuitgevoerd, vermoedelijk wegens het uitbreken van de oorlog. Dat gat werd bij de jongste restauratie gedicht. Ongeveer ter hoogte van die plaats verlieten de deelnemers de bus om hun wandeling te beginnen.

Van op de singelweg gezien, geeft men er zich nauwelijks rekenschap van dat men hier met een gebastioneerd front te maken heeft. De bolwerken langsheen

de Oostlinie worden namelijk gekenmerkt door een buitengewoon grote sailanthoek; zij zijn dus zeer ondiep. Die vreemde vorm is te verklaren door het moeilijke karakter van de opgave waarvoor Vauban zich hier in 1678 geplaatst zag, namelijk het moderniseren van de vesting door in de plaats van de middeleeuwse ommuring een gebastioneerd front aan te leggen. Daartoe was echter weinig plaats voorhanden omdat aan de ene kant de gracht niet smaller mocht worden en aan de andere kant de huizen en zelfs een kerk tot dicht bij de stadsmuur gebouwd waren.

Bij de tussen 1817 en 1830 uitgevoerde restauratie volgens een concept van de inspecteur-generaal der fortificatiën Krayenhoff werd de vorm van de bolwerken gehandhaafd. Door de als het ware samengedrukte vorm van de bastions maakt de Oostlinie, wanneer men ze vanuit het zuiden over haar gehele lengte bekijkt, door haar strakke lijnen een geweldige indruk.

De Zuidlinie met de Rijselsepoort vertoonde nog tot in 1982 het pokdalige uitzicht veroorzaakt door de jarenlange beschieting tijdens de Eerste Wereldoorlog. Van op de singelweg kan men zien hoe voortreffelijk dit gedeelte van de vesting gerestaureerd is.

Het pas gerestaureerde Vaubanbolwerk te Ieper. (Foto Dr. H. M. Le Page)

De Rijsselsepoort met Zuidlinie. (Foto Dr. H. M. Le Page)

Ter hoogte van de Rijsselsepoort werd de wandeling op de singelweg even onderbroken om de nog aanwezige resten van de Vaubanse enveloppe te gaan bekijken. Gezien de geringe diepte van de hoofdwal heeft Vauban in Ieper nog meer dan elders de nadruk gelegd op de buitenwerken. Deze bestonden uit een kroonwerk, vier hoornwerken en een groot aantal ravelijnen en halve manen. Van die buitenwerken zijn nog voorhanden het zoëven genoemde deel van de enveloppe dat hier de grens vormde tussen de gracht en de Menense inundatie – dit gebied wordt nu nog de Verdrongen Weide genoemd – en twee halve manen. Deze laatste bevinden zich ten westen van de Rijsselsepoort; zij waren gedacht als bescherming van twee hoektorens in de middeleeuwse vestingmuur die Vauban aan deze zijde behouden had omdat hier inundaties gesteld konden worden. De twee halve manen zijn dicht begroeid en daarom landschappelijk aantrekkelijk wanneer men ze van op de singelweg bekijkt. De door vestingbouwkundige overwegingen bepaalde vorm valt echter nauwelijks te onderscheiden.

Iets verder naar het westen ligt nog een buitenwerk, namelijk een door de Spanjaarden in 1640 gebouwd ravelijn; het is jaren geleden door de bouw van een restaurant helemaal verknoeid. Dat ravelijn ligt tegenover de plaats waar zich de vroegere Bellesepoort bevond, waarvan de uitvalsweg nog goed te onderscheiden valt.

Iets verder begint opnieuw de Vaubanse omwalling die tot aan het bolwerk in de Boterplas nog over een afstand van ca. 800 m voorhanden is. Dat deel werd enige jaren geleden voortreffelijk gerestaureerd. De naam 'Boterplas' herinnert aan een meer dat Vauban onaangeroerd had gelaten; tussen 1817 en 1830 heeft de Nederlandse genie in dat meer twee ravelijnen en twee contregardes aangelegd, een voor die tijd merkwaaardig waterstaatkundig werk. De Boterplas werd daardoor herleid tot een gewone gracht. Van dat alles is echter niets meer voorhanden omdat in de 19de eeuw de aanleg van de spoorweg de demping van het grootste gedeelte van de gracht noodzakelijk maakte.

's Namiddags werd een bezoek gebracht aan het oorlogsmuseum in de Lakenhalle. Daar kan men zich een denkbeeld vormen van de verwoesting die tijdens de Eerste Wereldoorlog in Ieper werd aangericht, ook aan de omwalling die echter tot het einde heeft standgehouden.

Na het bezoek aan het museum werd de deelnemers de gedenksteen getoond die de Simon Stevinstichting kortelings in een lapidarium bij de kathedraal ontdekt had. De tekst die er op voorkomt is een hulde van de plaatselijke bevolking aan koning Willem I voor het feit dat hij Ieper opnieuw van vestingwerken had voorzien. Op voorstel van de Simon Stevinstichting heeft het gemeentebestuur beslist de uit 1820 daterende steen een passende plaats te geven op de vestingwal. Hij bevond zich vroeger op de gesloopte Menensepoort.

De Rijselsepoort met Zuidlinie. (Foto Dr. H. M. Le Page)

Gedenksteen Willem I. (Foto Dr. H. M. Le Page)

Pacata Europa subverso Napoleonte

GULIELMUS I

*urben Ipresem olim male munitam a Ludovico XIV
validioribus propugnaculis circumdatam
novis denuo suppressis aliis munitionibus restituit.
Cives felice imperio nuper restituti securi estote
Rex magnanimus consilio sagax animo fortis labore indefessus
incolumitate vestra toto pectore incumbit.*

Anno MDCCCXX

VERTALING

Nadat Europa de vrede had teruggevonden en nadat Napoleon ten val gebracht was, heeft

WILLEM I

*de stad Ieper, eertijds nauwelijks versterkt, dan door Lodewijk XIV met sterkere bolwerken
omgeven, van nieuwe vestingwerken voorzien, nadat hij de oude had laten slechten.
Burgers, onlangs teruggebracht onder een voorspoed brengend bewind, voel U veilig.
Een grootmoedige koning, scherpzinnig door overleg, dapper door moed, onvermoeibaar in de
arbeid, legt zich van ganser harte toe op Uw behoud.*

Anno 1820

Vervolgens werd de wandeling op de wallen aangevat. Onmiddellijk valt de eigenaardige vorm van de bolwerken op waarop hierboven reeds gewezen werd. Op de orillons van de bastions bevindt zich een valdeur die toegang geeft tot een trap die leidt naar een poterne die uitkomt aan de binnenzijde van het orillon.

In het tweede bolwerk bevond zich tot 1866 de Menensepoort; op die plaats werd na de Eerste Wereldoorlog een Brits oorlogsmonument in de vorm van een poortgebouw opgericht dat als de Menin Gate Memorial bekend staat.

Vorbij de 'Menensepoort' ziet men luchtpijpen boven de wal uitsteken; daaronder bevinden zich vijf door Vauban gebouwde kazematten. Op deze hoogte lag in de Spaanse tijd de citadel en later het Antwerpse hoornwerk waaraan nog enige verhevenheden in het terrein herinneren. Iets verder mondt de Zillebeek uit in de gracht; samen met de Bollaertbeek en de Dikkebussebeek zorgt zij voor de voeding van de gracht. Wegens het niveauverschil van het gebied rond Ieper was Vauban verplicht de gracht in zes, door beren gescheiden, panden te verdelen. Daarvan zijn er nog drie over: de Kasteelgracht, de Majoorsgracht en de Boterplas. De toegangswegen tot de Rijselsepoort en tot de voormalige Bellesepoort fungeren hier als beren.

Het hoekbastion voorbij, begint de zogenaamde Zuidlinie die tot een paar jaar geleden nog de sporen van de beschieting tijdens de Eerste Wereldoorlog vertoonde. Dat geldt ook voor de Rijselsepoort, die eigenlijk een overblijfsel is van de middeleeuwse omwalling. Het is een asymmetrisch bouwwerk met een toren aan de westzijde en twee aan de oostzijde van de doorgang. Het poortgewelf ontbreekt en is vervangen door een stenen brug. Zo bereikt men het gedeelte waar zich tot in 1855 de Boergondische muur bevond.

Het wandelpad loopt om het Ramparts Cemetery, het kleinste Britse oorlogskerkhof in Vlaanderen, heen en volgt dan het tracé van de vroegere muur waarin tussen de Rijselsepoort en de Bellesepoort op twee vooruitspringende punten een rondel voorkwam. Het was ter bescherming van deze werken dat Vauban de hierboven reeds vermelde halve manen heeft aangelegd. Van het oostelijke rondel, dat als de Leeuwetoren bekend stond, is de fundering goed te onderscheiden; het westelijke rondel werd een paar jaren geleden helemaal blootgelegd en behoorlijk geconsolideerd.

Op het nu volgende Vaubanse bolwerk in de Boterplas treft men achter de borstwering twee uit de Eerste Wereldoorlog daterende machinegeweerkoepels aan. Op het terrein van het bolwerk bevindt zich het uit 1818 daterende kruitmagazijn.

Fort Zoutman (uit 1796) en de Toren Willem III (uit 1868) na de verbouwing in 1937.

GESCHIEDENIS VAN FORT ZOUTMAN OP ARUBA

*door Dr. J. Hartog**

Inleiding

Fort Zoutman is het oudste gebouw van ons geliefde eiland. Een passender omgeving voor het Arubaans Museum, dat er thans in is ondergebracht, kan men zich moeilijk indenken. Het museum toch is er allereerst voor ons eigen volk, dat dan ook de geschiedenis van dit interessante gebouw wil kennen. Daarnaast is het museum een attractie voor bezoekers en toeristen, die zoals de ervaring leert, in de regel ook vragen naar de betekenis van het oude fort, dat derhalve hiermede een goede bestemming heeft gekregen.

Het fort aan de kust

Het Arubaans Museum is gehuisvest in twee gebouwen, die oorspronkelijk niets met elkaar te maken hadden, het Fort Zoutman en de Toren Willem III. Het Fort is voor alles gebruikt en slechts tweemaal in werkelijke actie geweest. De eerste keer tegen een enkel schip, dat een in de Paardenbaai liggende boot wilde overmeesteren, en de tweede maal tegen een troep militairen, die probeerden het Fort van de landzijde te nemen teneinde het . . . af te breken.

Fort Zoutman is altijd meer een symbool van de rustieke vrede van Aruba geweest dan van kwaadwillige bedoelingen. Gedurende de ongeveer 35 jaren, dat er garnizoen lag, was het eigenlijk een rustplaats voor militairen, die niets beters te doen hadden.

Enige jaren diende het Fort als proeftuin voor aloë. Bijna honderd jaar was de Politiewacht in de Toren gevestigd en de gevangenis in het Fort. De rechter velde oudtijds vonnis in het Fort en de ambtenaar van de Burgerlijke Stand sloot er huwelijken. Geitevellen, schapehuiden en postzegels werden er afgestempeld en de mensen droegen in het Fort ook hun penningen af aan de fiscus. Jarenlang was Fort Zoutman het rommelhok van de Dienst van Openbare Werken en in de cellen van de voormalige gevangenis lagen de doodkisten opgeslagen van hen, die van de armen begraven werden. Ook lag er wel eens – en dat midden in de bebouwde kom – het vuurwerk voor oudejaarsavond. Nu, hersteld in hun oude glorie, zijn Fort en Toren tezamen museum geworden.

* Dr. J. Hartog, emeritus bibliothecaris van Aruba, verleende toestemming om uit zijn dit jaar verschenen boek 'The Old Fort of Aruba, the history of Fort Zoutman and the Tower Willem III' (Uitg. Cultureel Centrum Aruba, Vondellaan Oranjestad, Aruba, Nederlandse Antillen), bedoeld voor de bezoekers van het Arubaans Museum, een gedeelte te publiceren en wel het fortificatorische deel. Wij danken de auteur hiervoor. Vanwege de vlotte en kleurrijke schildering van het leven in en rondom het Fort Zoutman zijn wij van mening dat een Nederlandse uitgave van het gehele onderhoudende boek in brede kring zal worden gewaardeerd. (Red.)

*Fort Zoutman en de Toren Willem III met op de achtergrond uitzicht op de Paardenbaai.
(Foto Dr. K. Martin te Leiden, 1885)*

Fort Zoutman is, zoals gezegd, het oudste gebouw op Aruba, dat wil zeggen: de muren van het Fort, want de gebouwen daarbinnen zijn in 1974 opnieuw opgetrokken. De Toren Willem III ernaast is, afgezien van enkele particuliere woningen, waarvan geen bouwjaar bekend is, in ouderdom het vierde, slechts overtroffen door het Fort zelf, de Protestantse kerk aan de Wilhelminastraat van 1846, en de vroegere pastorie van Santa Cruz uit 1863.

Ongeveer 130 jaar heeft Fort Zoutman aan de kust gestaan bij Bayena, tot omstreeks 1930 als gevolg van de bouw van een stalen pier – het begin van de Cornelis H. Emankade – en de uitdieping van de haveningang de kustlijn door opvulling steeds meer naar het zuiden schoof. In 1938 en daarna heeft weer kunstmatige aanvulling plaats gevonden en werd de kustlijn, zoals wij die nu kennen, definitief. Als gevolg hiervan staat Fort Zoutman niet meer aan de kust en de in de muur uitgespaarde embrasures voor de stukken geschut waarmee het Fort in 1796/'97 werd uitgerust, zien eerder uit op de nieuwe vleugel van het bestuurskantoor dan op de haven.

Vóór de kustlijn veranderd werd, lag Fort Zoutman echter op een strategische plaats, want zijn vuurmonden bestreken de toen enige ingang van de Paardenbaai en zijn muren waren erop berekend een aanval van de landzijde af te slaan.

Aruba in 1796 bedreigd

In 1796 heerste er grote onrust in de kolonie van de drie Benedenwindse eilanden. Enige jaren eerder waren de ideeën van de Franse Revolutie 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap' op Curaçao doorgedrongen. Zij hadden daar ingang gevonden bij slaven, vrijen en vele blanken.

In 1795 vond op Banda Abao, Curaçao, een opstand plaats van slaven onder Tula. Er waren burgers op Curaçao, die ook in de kolonie de republikeinse bestuursvorm ingevoerd wilden zien. Vanwege het Frans-Nederlandse bondgenootschap legde de directeur van Curaçao, zoals toen de gouverneur werd aangeduid, Johannes de Veer, in augustus 1796 plotseling zijn ambt neer. Kort daarna liepen Franse oorlogsschepen de haven van Curaçao binnen. In september 1796 vernam men, dat Nederland en Engeland in oorlog waren.

Als uitvloeisel van al deze onzekerheid werd in oktober 1796 op Curaçao het *Comité Militaire* opgericht met als sterke man Johan Rudolf Lauffer, een Zwitser die indertijd als soldaat in dienst van de Westindische Compagnie was uitgekomen, hier carrière had gemaakt, nu twintig jaar op Curaçao woonde, en onlangs gekozen was tot burgerkapitein, een functionaris die in geval van nood de leiding had van de onder de wapenen geroepen burgers.

Het Comité Militaire, zo was de bedoeling, zou zich belasten met de defensie van de kolonie. Een van de eerste maatregelen, welke het Comité Militaire trof, was de bescherming van de havens van de drie eilanden. Met het oog hierop gaf het opdracht tot de bouw van Fort Republiek (het tegenwoordige Fort Nassau) op Curaçao, het Fort Zoutman op Aruba en vermoedelijk, want het bouwjaar is nooit gevonden, ook het fort bij Kralendijk op Bonaire, dat na 1816 de naam Fort Oranje heeft gekregen.

Naar de Paardenbaai

Veel blanken woonden er in 1796 nog niet op Aruba. Oudtijds was het hun zelfs verboden geweest zich op ons eiland te vestigen. De commandeur, zoals de bestuurder van Aruba vóór 1818 heette, en zijn soldaten, 'ruiters' genaamd, waren in de zeventiende en een groot deel van de achttiende eeuw de enige blanken op Aruba. Zij hielden toezicht op de Indianen, die wijd en zijd verspreid in kleine nederzettingen op het eiland woonden.

Voorts had de commandeur als taak het fokken van paarden en vee voor de Nederlandse Westindische Compagnie. Hierbij werden Indianen als werkrachten gebruikt. Reeds in 1642, zes jaar nadat Aruba door de Nederlanders was bezet, haalde Stuyvesant paarden op Aruba voor een strafexpeditie tegen de Spanjaarden op de kust. Omstreeks 1680 leest men van export van paarden van Aruba naar de eilanden waar suikerriet werd geteeld; de paarden werden daar als tractie in de suikermolens gebruikt. In 1740 begint men voor dit doel ook muilieren te fokken.

In de Spaanse tijd (plm. 1500 tot 1636) en in de eerste anderhalve eeuw van de Nederlandse tijd (dus na 1636), en derhalve ongeveer drie eeuwen lang, was de hoofdplaats van Aruba een nederzetting waar wij nu Sabaneta vinden. Daar

woonde de Spaanse *Commandante* en later de Nederlandse *Commandeur*. Vandaar dat de baai hier *Commandeursbaai* wordt genoemd.

Oudtijds mocht men zich dus niet zonder permissie op Aruba vestigen, maar als in de tweede helft van de 18de eeuw het gezag van de Nederlandse Westindische Compagnie zwakker wordt, komen er mensen naar Aruba, soms met en soms ook zonder permissie. Sommigen van deze nieuwkomers, kooplieden, bouwden hun huizen in de buurt van de prachtige, meer naar het westen gelegen baai, op de hoogte van Pontón.

Eerste plan voor een fort

Er zwierven in de 18de eeuw allerlei onpure elementen rond op de Caribische Zee en in 1762 stellen de bewindhebbers van de Nederlandse Westindische Compagnie voor een klein fortje, meer een batterij, te bouwen ter bescherming van de handel aan de baai, die vanwege de export van paarden de naam Paardenbaai kreeg. De kosten bleken te hoog en het plan wordt op de lange baan geschoven. Wel blijkt hieruit, dat men in 1762 al inzag dat niet aan de Commandeursbaai, maar aan de Paardenbaai de voornaamste woonplaats en het economisch centrum van het eiland zich zouden gaan ontwikkelen. In deze tijd verplaatste daarom ook de commandeur zijn residentie.

De al eens eerder genoemde directeur Johannes de Veer – voorvader overigens van de Arubaanse de Veers – is de eerste die heeft ingezien dat men de nederzetting aan de Paardenbaai niet zonder bescherming kon laten. In 1786 stuurt hij vier stukken geschut naar Aruba. Waar die zijn opgesteld, wordt nergens gezegd.

Het zou nog tien jaar duren eer men werkelijk de defensie van Aruba ter hand nam.

Het Fort, dat op Aruba zou komen, werd ontworpen als een flinke versterking, niet als een vesting, want grootscheepse, georganiseerde aanvallen van een vijandelijke marine verwachtte men niet. Wel activiteiten van piraten en stroopers. De op de drie eilanden te bouwen forten moesten daarom aan drie eisen voldoen: ze moesten de haven beschermen, geschikt zijn om een aanval van de landzijde af te slaan en kunnen dienen bij mogelijke ongeregelde binnelands. Het driedelige doel bepaalde en beperkte de terreinkeuze.

Op Aruba werd dat de plaats, waar nu Fort Zoutman ligt. Hierbij moeten wij bedenken, dat de kustlijn in 1796 anders liep dan nu en dat de ingang van de haven de doorvaart bij Bucuti was (tot 1963 is dit zo gebleven), terwijl de Toren Willem III er nog niet stond. Hoewel Toren en Fort momenteel aan elkaar vast zitten, zijn het oorspronkelijk twee gebouwen: de Toren werd pas in 1868 gebouwd, toen Fort Zoutman niet meer voor defensie werd gebruikt.

Fort Zoutman beheerste de haveningang en het voldeed ook aan de tweede en derde eis welke gesteld waren. De noordwestelijke zijde van het Fort beheerste het terrein waar, naar men aannam en wat ook gebeurde, zich de hoofdplaats zou ontwikkelen.

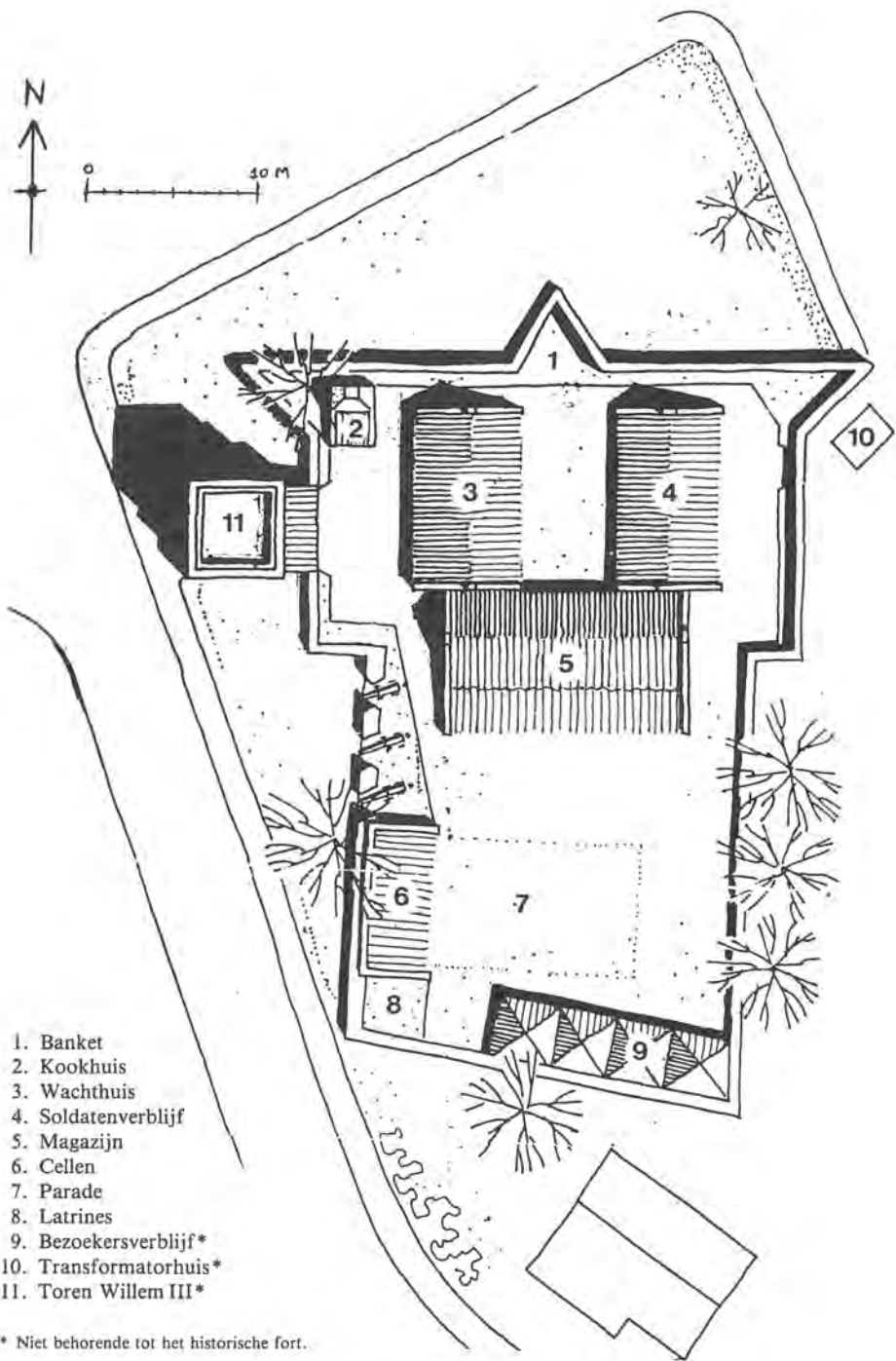
De oostzijde kon het hoofd bieden aan een mogelijke aanval van de landzijde, welke gezien de landingsmogelijkheden aan de zuidkust, vrijwel zeker van die kant zou moeten komen.

Terreincorrectie

Het hier voor het Fort gekozen terrein liep evenwel vrij sterk glooiend af naar zee. Over de totale diepte van het te bouwen Fort was dit zelfs enkele meters. Om bij dit verval een horizontaal vlak te krijgen bouwde men aan de zuidzijde van het ontworpen Fort allereerst een zware stenen wal, aan de voet iets breder dan van boven. De ruimte achter deze wal vulde men aan met keien en aarde, maar zo, dat wat het zuidelijke deel van het binnenplein van het Fort zou worden, ongeveer een halve meter hoger kwam te liggen dan het noordelijke deel. Op het dus wat lager gelegen stuk van het binnenplein – van zee uitgezien binnenwaarts en daarom moeilijker te raken – kwamen de dienstgebouwen, drie stuks, waarover later.

Het zuidelijke stuk, meer naar zee toe dus, werd geplaveid en vormde de parade voor de monsterring van de manschappen.

Het plaveisel maakte het tevens mogelijk het op rolpaarden voor de embrasures in de westelijke muur liggende geschut te bedienen. Veel later, bij de roekeloze veranderingen van 1934 en volgende jaren, heeft men een deel van dit plaveisel opgebroken en de rest verdween onder de grond. Bij de restauratie van 1974 is het stuk plaveisel, dat niet verwijderd was, weer aan de oppervlakte gekomen. *Dit, de muren en de oven of het kookhuis vormen de oudste en originele elementen van Fort Zoutman.*

1. Banket
2. Kookhuis
3. Wachthuis
4. Soldatenverblijf
5. Magazijn
6. Cellen
7. Parade
8. Latrines
9. Bezoekersverblijf*
10. Transformatorhuis*
11. Toren Willem III*

* Niet behorende tot het historische fort.

De vorm van het Fort

Toen men de geschikte plaats had gevonden, werd de vorm van het fort bepaald. Anders dan forten in Europa, welke een militaire functie hebben en derhalve op krijgswetenschappelijke grondslag door vestingbouwkundigen werden gebouwd, werden forten in overzeese gebieden meestal gebouwd door of voor handelscompagnieën. Zij hadden verschillende functies, zoals bescherming van kooplieden en goederen, verversingsstation voor eigen schepen, het op een afstand houden van concurrerende compagnieën en soms ook om toezicht te houden op de bevolking en de haar opgelegde taken als bijvoorbeeld een aanplant.

Wie Fort Zoutman heeft gebouwd, is niet bekend. Maar het is duidelijk dat men het naar eigen inzicht heeft ontworpen. Dit verklaart de voor een fort enigszins eigenaardige plattegrond. Fort Zoutman beslaat namelijk een tamelijk kwetsbare rechthoek. Ronde, vierkante of vijfhoekige bolwerken of bastions, van waaruit men mede de muren of courtines van het fort zou kunnen flankeren, ontbreken.

De schietgaten in de muren maakten het mogelijk, dat de soldaten het terrein voor en om het fort konden bestrijken met hun geweren of bij de grotere embrasures, zoals Fort Zoutman aan de zeezijde had, met stukken geschut. Dit moest gebeuren vanuit een punt dat buiten de muur uitstak, dus vanaf een soort bastion. De tekening geeft schematisch de situatie van Fort Zoutman weer.

Fort Zoutman vertoont wel, zoals wij zeiden, een eigenaardige vorm, *maar het is allerminst willekeurig gebouwd*. De mogelijk niet krijgskundig geschoolde bouwers hebben in ieder geval wel goed ingezien, hoe de muren geflankeerd moesten worden!

De naar zee liggende zuidkant van het Fort had geen muur. Vanwege de zandbank die vroeger voor de haven lag en de oorlogsschepen belette dicht te naderen, werd van die zijde geen aanval verwacht.

Voor de bouw van het Fort maakte men gebruik van veldstenen, die ter plaatse voor het oprapen lagen en die werden bijgehakt, de zogenaamde *pedra di mondi* of *pedra cortá*. De muren werden gemetseld met kalkmortel, 60 à 65 cm dik en, naar de plaats van het terrein variërend in hoogte van 2,90 meter tot 3,90 meter.

Toen men in 1974 met de restauratie begon, was, ook al weer naar gelang de hoogte van het terrein, een tamelijk groot stuk van de fortmuur in de grond verdwenen, soms wel meer dan een halve meter, omdat men met het oog op de aanleg van straten het terrein van de omgeving had moeten ophogen. Dit gaf aan Fort Zoutman een wat vreemd en weinig realistisch uiterlijk, omdat voor een fort de muren eigenlijk te laag leken. Door uitdieping van het terrein buiten de fortmuur ziet men nu de muren van Fort Zoutman weer zoals zij oorspronkelijk geweest moeten zijn, waarbij men natuurlijk in gedachten het uitgediepte stuk grond moet doortrekken. In 1796 lag vanzelfsprekend de hele omgeving op dit niveau.

De muren van het Fort waren, zoals gezegd, niet bestand tegen kanonvuur, maar dit werd om praktische redenen ook niet verwacht: van zee uit kon men alleen de westzijde raken en daar stonden de kanonnen van het Fort zelf. Maar de muren van het Fort boden wel een goede en praktische bescherming, waarachter soldaten zich verdekt konden opstellen en een opdringende vijand met geweervuur bestoken.

Drie gebouwen

In het Fort zette men drie dienstgebouwen neer: een wachtlokaal dichtbij de hoofdepoort daarnaast, een soldatenkwartier en haaks op deze twee gebouwen een magazijn. Verder bouwde men een kookhuis of oven en een regenbak. Deze gebouwen waren niet erg groot. De bezetting van het Fort zou zeker nooit meer dan 10 tot 20 man bedragen, zodat geen grote gebouwen nodig waren. Van wat er in 1796 binnen het Fort gebouwd werd, is alleen het kookhuis nog over. De regenbak is voor het laatst vermeld op de inventaris van 1827.

Bewapening

Het ligt voor de hand, dat in de 18de eeuw kleine of eenzaam gelegen fortjes voorzien werden van scheepsgeschut, meestal afgestaan door het schip of de schepen die de bezetting of soms ook het bouw materiaal hadden aangevoerd. In de haven van Curaçao lagen altijd de zogenaamde stationsschepen. Bovendien was er een vrij geregeld verkeer van oorlogsschepen bij dat eiland.

Voor zover nog kan worden nagegaan, werd Fort Zoutman voorzien van vier kanonnen, vermoedelijk carronades, een type licht kanon, zoals dat na 1760 gemaakt werd in de ijzergieterijen te Carron, een dorpje niet ver van Glasgow in Schotland. Nederlandse oorlogsschepen hadden op het eind van de 18de eeuw ook dit type aan boord. De oorspronkelijke kanonnen van Fort Zoutman zijn in de loop der jaren verspreid geraakt en het geschut is natuurlijk zo nu en dan aangevuld en vernieuwd. Maar op de kanonnen van Fort Oranje op Bonaire, welke bewaard zijn gebleven, kan men zelfs het woord 'Carron' nog lezen. Of de kanonnen, die in 1797 werden opgesteld, dezelfde waren als die welke directeur De Veer in 1786 had gestuurd, is een vraag waarop wij helaas geen antwoord kunnen geven.

Zoutman

Het nieuwe fort werd genoemd naar Johan Arnold Zoutman, die als schout-bij-nacht in de vierde Engelse oorlog samen met Jan van Kinsbergen op 5 augustus 1781 een Brits konvooi bij de Doggersbank (Noordzee) tot terugkeer noopte. De slag, die feitelijk geen overwinning was, leidde tot een vloed van sentimenteel herdenken en zelfs vijftien jaar later moet gouverneur Lauffer nog zó door Zoutmans prestatie zijn gepakt, dat hij het fort op Aruba noemde naar een man, die nimmer iets met Aruba of de Antillen te maken heeft gehad. Zoutman heeft zelfs de Caribische Zee nimmer bezocht.

Wisselend gezag in Napoleontische Tijd; afwisselend Union Jack en Rood-Wit-Blauw

Op 13 september 1800 geraakte de gehele kolonie van de Benedenwindse eilanden in Engelse handen. Het Eerste Engelse Tussenbestuur, dat iets meer dan twee jaar zou duren, was aangebroken. Op Fort Zoutman wapperde in deze tijd de Union Jack.

Bijzonderheden uit deze tijd, waarbij Fort Zoutman ter sprake komt, hebben wij niet kunnen achterhalen. In 1802 gaf Engeland bij de Vrede van Amiens de eilanden terug aan Nederland en in januari 1803 vond de bestuursoverdracht plaats. De Union Jack op het Fort werd vervangen door het Rood-Wit-Blauw.

De Nederlandse vlag was nog niet goed en wel gehesen, of er dreigde al weer een nieuwe oorlog: op 28 juni 1803 brak er opnieuw oorlog uit tussen Engeland, Frankrijk en Nederland. Pas in november hoorde men dit op Aruba.

Saluutschoten bij het vervangen van de Britse vlag door de Nederlandse vlag op het Fort (1816)

Uit de ruim negen jaren na 1807 tot het herstel van het Nederlandse gezag in 1816, het tijdperk van de tweede Engelse bezetting, zijn ons geen evenementen bekend waarbij Fort Zoutman betrokken is geweest.

Op 11 maart 1816 vond een ceremonie plaats, waarbij de Engelsen het bestuur aan de Nederlanders overgaven. De Engelse vlag op Fort Zoutman werd gestreken, waarbij 21 saluutschoten werden afgevuurd. Vervolgens werd de Nederlandse vlag op het Fort gehesen, waarbij nogmaals 21 saluutschoten werden gegeven, nu door de Nederlandse oorlogsschoener De Haay, waarmee de nieuwe commandeur Lodewijk Chr. Boyé en verdere autoriteiten naar Aruba waren gekomen.

Restaurantie van het Fort omstreeks 1826

Na de overdracht van het bestuur door de Engelsen aan de Nederlanders in 1816 is een breedvoerig Rapport van Overneming opgesteld, waaruit blijkt dat Fort Zoutman in dat jaar in slechte conditie verkeerde. Het wachthuis, het soldatenkwartier en het magazijn waren vervallen.

Commandeur Simon Plats, die in 1826 het bestuur van Aruba aanvaardde, heeft het Fort gerestaureerd. In 1827 schrijft hij aan de gouverneur, dat Fort Zoutman alles heeft wat tot een versterking behoorde, een oefenplein, een kazerne, borstweringen met schietgaten en een regenbak. Ook waren er enkele magazijnen en een provoost. Met andere woorden: alles zag er keurig uit. De overheid onderhoudt haar gebouwen slecht. Drie jaar later, in 1830, schrijft de opvolger van Plats, commandeur Johan F. W. Gravenhorst, dat het kruitmagazijn zo lekt dat hij het kruit maar bij de dienstdoende officier in de kamer had laten leggen! De geweren waren verroest, de kolven gebroken, er waren

onvoldoende laadstokken en vuurstenen, toen onmisbaar om met een geweer te kunnen schieten. Bajonetten had hij helemaal niet.

Tussen 1830 en 1834 is het garnizoen opgeheven. Fort Zoutman verloor hiermede zijn defensieve betekenis.

Een toren bij het Fort

Wie over Fort Zoutman spreekt, denkt tegelijk aan de robuuste vierkante toren, blikvanger van Aruba, door iedereen die schildert, tenminste eenmaal op het doek gezet en dagelijks door toeristen gefotografeerd. Bij de restauratie van Fort Zoutman in 1974 was de Toren Willem III inbegrepen en samen vormen deze twee gebouwen thans de behuizing van het Arubaans Museum.

Fort en Toren horen als het ware bij elkaar en men hoort zelfs spreken van de 'toren van het Fort'. In feite heeft de Toren Willem III niets met Fort Zoutman te maken en is hij 72 jaren jonger.

Klok gevraagd, vuurtoren gekregen

Oorspronkelijk is de Toren Willem III een vuurtoren geweest. In 1866 vroeg gezaghebber Jan Helenus Ferguson van Aruba aan de gouverneur van Curaçao een klok, waarop tot gerief van de ingezetenen de wachtdoende politiedienaar de uren kon slaan.

Hier toe zou dan een houten stelling worden gebouwd, waarin de klok kwam te hangen, zoals men tot voor kort op Saba en St. Eustatius nog kon zien. Maar besloten werd een toren te bouwen met een tweeledig doel: een vuurtoren, maar dan natuurlijk van steen, waarin de klok kon worden opgehangen.

De toren kwam op plm. f 1600 en telde een verdieping minder dan thans.

De plaats van de Toren

Omdat de Toren als vuurtoren zou dienen, moest hij staan waar zijn licht de haven bestreek. Dit hadden de vuurmonden van Fort Zoutman ook gedaan. Maar omdat het Fort niet meer voor defensiedoeleinden werd gebruikt, en men dus geen rekening meer behoefde te houden met de schietgaten in de muren van het Fort, zette men de Toren vóór de hoofdboort van het Fort. Aan beide zijden had de Toren een boogvormige opening, zodat men onder de Toren door naar de boort van het Fort liep. De benedenverdieping van de Toren was dus als het ware een portaal.

Lamp en klok

Bovenop de Toren, die zoals gezegd in 1868 een verdieping minder telde dan thans, zette men een achtkantige lantaan van 4½ meter voor de kerosinelamp. Later, doch pas na 1885, is deze lantaan verwijderd en vervangen door een aan vier kanten aflopende dakkap. In het midden daarvan was een opening, waarin de lamp stond.

In 1930 is deze houten kap weggenomen en vervangen door een hoge stenen opbouw. In de Toren werd de luiklok opgehangen. Elk vol uur gaf de dienstdoende agent dit aan. In 1937 tenslotte is de bovenste verdieping op de Toren geplaatst en werd deze zoals wij hem nu kennen. Op de muren van de bovenste verdieping zijn vervolgens vier duidelijke stadsklokken aangebracht.

Tot in het begin van de jaren zestig heeft het uurwerk van de Toren Willem III gelopen, zij het zo slecht, dat de klok alleen bij uitzondering het juiste uur aangaf. Steeds meer verwaarloosd heeft de klok tenslotte op elk der vier wijzerplaten gedurende een reeks van jaren een ander uur aangegeven, tot tenslotte het raderwerk zo verroest was, dat ook dit ophield.

Het licht op de Toren Willem III, dat sinds 1868 de zeelieden als baken had gediend – waarvoor de Toren immers oorspronkelijk was gebouwd – werd in 1963 gedoofd, omdat na de opening van de westelijke haveningang op deze plaats een vuurtoren niet meer nodig was.

Openbare functie

Fort Zoutman en de Toren Willem III hebben oudtijds een centrale plaats in onze samenleving ingenomen. Niet alleen vanwege de genoemde overheidsdiensten.

Als er in de verte een schip werd gesignaleerd, hees de politie een seinvlag aan de mast in het Fort. Een rode vlag meldde een schip uit oostelijke richting, een gele uit het zuiden en een blauwe uit het westen. In de kamer op de begane grond ziet men, binnenkomend, aan de linkerkant een nis: hier was de kast voor de seinvlaggen; de nis ertegenover was de wapenkast van de politie.

Ging de rode vlag omhoog, dan betekende dit meestal een schip uit Curaçao, wat meebracht dat men nieuws van buiten te horen kreeg. Heel Oranjestad was dan op de been en trok naar de Waaf di Rey (nu de Bali-pier).

Op hoogtijdagen van het Koninklijk Huis, bij bijzondere gebeurtenissen, zoals de troonsbestijging van Wilhelmina in 1898 en de geboorte van Juliana in 1909, werd de klok in de Toren geluid. Dit gebeurde ook bij alarm of brand. En in de Eerste Wereldoorlog luidde de politie de klok als er belangrijk nieuws was. Het publiek liep dan samen bij de Toren en vanaf het balkon werd het nieuws medegedeeld.

Op dit balkon werd op Koninginnedag een muziekuitvoering van viool en wiri gegeven.

De restauratie van 1974 van het fort

Op 10 januari 1974 werd met de restauratie begonnen. Vrijwel alle veranderingen, vooral uit het begin der jaren dertig tot 1936, werden ongedaan gemaakt. Het terrein binnen het fort werd afgegraven, waarbij het verdwenen oude plaveisel van de parade uit 1796 weer werd blootgelegd en het onder de grond verdwenen banket langs de muren weer tevoorschijn kwam.

*Fort Zoutman met daarachter de Toren Willem III, gezien vanuit het noorden.
Achter de muur de dienstgebouwen, thans expositiezalen van het Arubaans Museum.
(Foto M. de Graaff, 1984)*

Men slaagde erin de oude fundamenten te vinden van het vroegere soldatenkwartier en het magazijn uit de tijd, toen Fort Zoutman nog bemand was. Aan de hand van oude foto's slaagde men erin de architectuur van deze gebouwen te reconstrueren.

Op de plaats van de oude fundamenten werden nieuwe funderingen gelegd en zo kon men de vroegere gebouwen van het Fort nabouwen. Door met spouwmuuren te werken verkreeg men muren, die in dikte gelijk zijn aan de muren, zoals ze vroeger met zogenaamde piedra di mondi of veldstenen werden gebouwd. Slechts is in verband met de bestemming als expositieruimte het vroegere magazijn, dat is het gebouw dat haaks op de twee andere staat, iets breder gemaakt. Voor de rest is wat er nu in het Fort staat identiek met wat er vroeger heeft gestaan.

Restauratie-problemen met de Toren

Bij de restauratie van de Toren Willem III stiet men op onverwachte moeilijk-

heden. De in 1937 aangebrachte bovenste etage en de betonnen vloeren rustten op oude uit veldstenen en met kalkmortel gemetselde muren. Deze muren waren inderdaad sterk genoeg om het gewicht te dragen, maar men verwachtte niet dat zij het geweld zouden weerstaan, als men begon – met drillboren en zo – de betonnen vloeren te verwijderen. De oplossing van dit probleem heeft jaren gekost. Ook moest men natuurlijk, toen de oplossing er tenslotte was, aanvullende fondsen zoeken om de grote extra kosten te dekken.

Op 15 september 1983 was dan eindelijk de restauratie van Fort en Toren voltooid en op donderdag 23 augustus 1984 werd door Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Margriet in Fort Zoutman en de Toren Willem III het Arubaans Museum geopend.

NEDERLANDSE PLANS VAN VESTINGEN IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN IN BRUSSEL

door H. A. Treu

Toen de Simon Stevinstichting – opgericht in 1964 – begon met het aanleggen van een archief, was het de secretaris van onze stichting, de heer C. A. de Bruijn, die onze vrienden vertelde dat volgens zijn gegevens het Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage aan het Algemeen Rijksarchief Brussel, omstreeks 1934 een groot aantal plans van Zuid-Nederlandse vestingen zou hebben geschonken. De toenmalige secretaris van onze zusterorganisatie de heer C. de Schrijver ging op onderzoek uit en na enig zoeken heeft het A.R.A. Brussel de collectie inderdaad teruggevonden. Men was bereid de verzameling tijdelijk ter beschikking te stellen van de Simon Stevinstichting teneinde er copieën van te maken en ook de inventarislijst van de 771 kaarten over te nemen.

Generaal-majoor L. J. Spanjaardt Speckman, destijds voorzitter van onze stichting, wist toen aan de geschiedenis nog enige bijzonderheden toe te voegen, namelijk dat de Belgische regering met de schenking bijzonder was ingenomen en dat het Z.M. Koning Leopold II had behaagd koninklijke onderscheidingen te verlenen aan... de Nederlandse minister van oorlog (Mr. Dr. L. N. Deckers) en de kapitein der genie, die de collectie naar Brussel had gebracht (A. Burgdorffer).

Tot zover de toedracht zoals Dr. Le Page ons wist te vertellen. Zou het dan toch zo zijn dat de paarden die de haver verdienden het niet kregen? Maar misschien zat het ook wel een beetje anders.

Hoe dan ook, Dr. Le Page heeft onze stichting een groot genoeg gedaan door ons een copie van de 88 blz. tellende inventarislijst van de 771 kaarten ter beschikking te stellen, zodat wij thans weten welke plans van bedoelde vestingen in het A.R.A. Brussel aanwezig zijn.

KONINKLIJKE ONDERSCHIEDING VOOR NAARDENS BURGEMEESTER

Drs. H. J. Kastein benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Op 27 april 1984 werd in het stadhuis van Naarden door de loco-commissaris der Koningin van Noord-Holland, Mr. Drs. H. W. Kort lovend gesproken over de werkzaamheden van burgemeester Kastein in IJpendam en in Naarden. 25 jaar burgemeester, waarvan de laatste 12 in de Vestingstad. Mevrouw Kastein speldde haar echtgenoot de bijbehorende versierselen op.

CONFERENTIE 1984 VAN DE FORTRESS STUDY GROUP

Edinburgh, 7 tot 10 september 1984

door Mr. S. H. Poppema

De Britse Fortress Study Group heeft haar jaarlijkse conferentie in 1984 gewijd aan kastelen en batterijen aan de Firth of Forth. De excursies, die altijd een belangrijk onderdeel van het programma van de FSG-conferenties vormen, hadden nu vooral middeleeuwse kastelen tot onderwerp die in een vroeg stadium geschikt waren gemaakt voor de verdediging door middel van geschut. Verder werd aandacht besteed aan de verdediging van de Firth of Forth in de eerste en de Tweede Wereldoorlog.

De algemene ledenvergadering en de lezingen werden gehouden in de Pollock Halls van de universiteit van Edinburgh, waar ook de deelnemers uit binnen- en buitenland, onder wie ook enkele Nederlanders, waren ondergebracht.

In de algemene ledenvergadering, die onder leiding stond van brigade-generaal J. Hamilton-Baillie, voorzitter van de FSG, werd meegedeeld dat het aantal leden was gestegen tot 358, van wie 69 Europeanen van het vasteland en 40 Amerikanen.

Kastelen voor artillerie

De kastelen die op de eerste excursiedag werden bezocht, waren Craigmillar, Dunbar, Tantallon en Dirleton, alle ten oosten van Edinburgh en thans alle ruïnes, de een meer dan de ander.

De aanpassing aan de vroege artillerie voor de verdediging bestond onder meer uit het aanbrengen van schietgaten van een voor die tijd karakteristieke vorm: aan de binnenzijde van de muur een ronde opening en aan de buitenzijde een langwerpige uitmondig met een rechte boven- en onderkant en ronde uiteinden. Twee van de ruïnes liggen aan zee, Dunbar Castle en Tantallon Castle. Het eerstgenoemde kasteel is grotendeels verdwenen. Iets meer is overgebleven van een omstreeks 520 op een rots naast het kasteel gebouwd polygoon blokhuis, voorzien van de bovengenoemde schietgaten.

Een deel van de rots waarop het kasteel stond, is verdwenen doordat de haveningang naar het oosten werd verlegd.

Bij de oude haveningang in het westen troffen de leden van de FSG een D-vormige batterij van rode natuursteen met open geschutsemplacementen aan, die in 1781 werd aangelegd om stad en haven tegen een piraat te beschermen. Tantallon Castle is een uniek stuk militaire architectuur uit de veertiende eeuw. Het bestaat uit een zeer hoge, 3,7 meter dikke muur met aan de uiteinden een toren en in het midden een poortgebouw, nu alle vervallen, al heeft de muur nog zijn oorspronkelijke hoogte. De muur sluit één zijde van een ongeveer vierkant terrein af, waarvan de andere zijden steil afdalen naar zee. Dat terrein was in feite de binnenplaats, hoewel er nooit een doorlopende stenen enceinte is

*Tantallon Castle, buitenzijde met poortgebouw en de Douglas Tower.
(Foto Mr. S. H. Poppema)*

geweest; de rotswand werd geacht voldoende bescherming te bieden. Op de plaats waar toegang wel mogelijk was, was een zeepoort die thans vrijwel geheel verdwenen is.

Voor de grote muur liggen twee droge grachten; voor de buitenste gracht ligt nog een goed herkenbare aarden ravelijn.

Bij het bezoek aan Craigmillar Castle aan de rand van Edinburgh demonstreerden leden van het historisch genootschap The Sealed Knot hoe in de tijd van Cromwell musketten en kanonnen werden afgevuurd.

De middag van de tweede dag heeft het gezelschap naar Blackness Castle gebracht, dat ten westen van Edinburgh op een landtong in de Firth of Forth is gebouwd om een inmiddels verdwenen haventje te beschermen. Deze sterkte, die uit de vijftiende eeuw dateert, werd in de zestiende eeuw tweemaal aangepast voor het gebruik van artillerie: de belangrijkste vernieuwingen waren het aanbrengen van schietgaten voor kanonnen, verzwaring van de muren en aanleg van geschutsemplacementen op de meest verzwaarde muur.

Het kasteel, dat min of meer aan een schip doet denken, is in de jaren 1926-1935 gerestaureerd.

*Blackness Castle, schietgat voor
artillerie, rechts.
(Foto Mr. S. H. Poppema)*

Artillerie tegen schepen

In de ochtend van dezelfde dag had de groep enkele fortificaties uit de laatste periode van de negentiende eeuw en van omstreeks de eeuwwisseling bezichtigd.

Het eerste bezoek gold Fort Kinghorn en Fort Pettycur, tegenover Edinburgh. De resten van deze twee kustverdedigingswerken, die letterlijk aan elkaar grensden, gaan voor een groot deel schuil onder huizen van een nogal ruim gebouwde naoorlogse woonwijk. Emplacementen voor geschut en zoeklichten als fundamenten voor de woningbouw! De aanduiding 'fort' voor complexen als Kinghorn en Pettycur sluit niet aan bij het Nederlandse spraakgebruik.

Het derde werk dat aan de overzijde werd bezocht, was Carlingnose Battery, een gebetonneerde geschutsofstelling onmiddellijk voor de bekende spoorbrug over de Firth of Forth. Deze batterij is van 1902 tot 1916 bewapend geweest en wel met twee 6 inch kanonnen.

De batterij maakte bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog deel uit van de binnenste linie voor de verdediging van de Firth of Forth. Die linie, die langs de spoorbrug liep, telde toen vier werken; van noord naar zuid: Carlingnose, Coastguard (twee 12-ponders), het deels onder de brug gelegen eilandje Inchgarvie (vier 12-ponders) en, op de oever, Dalmeny (twee 4.7 inch stukken). In 1914 lagen daar nog twee linies voor. Volgens de heer N. Clark, die de ontwikkeling van het defensiesysteem na 1912 uiteenzette, bestond de middelste linie uit de kustwerken Downing Point (twee 4.7 inch stukken) en er tegenover Hound Point (twee 6 inch stukken), beide ongeveer 2,5 km ten oosten van de brug. Voorts behoorden tot de middelste linie nog vier werken, ongeveer 4 km verder naar het oosten, te weten van noord naar zuid: Braefoot Point (twee 9.2 inch stukken), het eiland Inchcolm (twee 6 inch, vier 4.7 inch en vier 4 inch stukken en nog twee 12-ponders), het eilandje Inchmickery (vier 12-ponders) en het bij de vastewal gelegen eiland Cramond (twee 12-ponders).

De buitenste lijn bestond in 1914, aldus de heer Clark, uit Kinghorn (een 9.2 inch en twee 6 inch stukken), het eiland Inchkeith (drie 9.2 en zes 6 inch stukken) en, bij Edinburgh, Leith (twee 6 inch stukken).

De situatie was bij het begin van de Tweede Wereldoorlog veranderd. De linie langs de spoorbrug was, op het eilandje Inchgarvie (twee 12-ponders) na, verlaten. Van de vroegere middelste linie, die nu de binnenste was, waren Downing Point, Hound Point en Braefoot Point ontmanteld. De linie bestond toen uit het nabij Braefoot Point gelegen Charles Hill (twee 6 inch stukken), Inchcolm (vier 6 inch stukken en twee 12-ponders), Inchmickery (vier 6 inch stukken) en Cramond (vier 6 inch stukken en twee 12-ponders).

De oude buitenste linie was de middelste geworden en bestond uit Pettycur (twee 6 inch stukken), Kinghorn (twee 6 inch stukken), Inchkeith (drie 9.2 inch en zes 6 inch stukken) en Leith (twee 6 inch stukken).

De nieuwe buitenste linie lag veel verder naar het oosten, op ongeveer 40 km van de spoorbrug. Zij telde drie werken, Largo Bay (twee 75 mm kanonnen) en Kinraig (twee 6 inch stukken) aan de noordzijde en Fidra (twee 6 inch stukken) aan de zuidzijde, aldus de uiteenzetting van de heer Clark.

Lezingen

Behalve over de verdediging van de Firth of Forth hebben de conferentiedeelnemers lezingen gehoord over Engelse vestingwerken in Schotland in de jaren 1547-1550, het resultaat van opgravingen op het terrein van het voormalige kustfort Eyemouth tussen Dunbar en Berwick-upon-Tweed en de Schotse veldtocht van Cromwell.

Conclusie

De FSG heeft de deelnemers aan de conferentie andermaal een zeer instructief programma aangeboden dat volgens schema werd afgewerkt. Er werd meer aandacht besteed aan kastelen dan gewoonlijk maar alle bezochte plaatsen waren vestingbouwkundig belangwekkend.

EEN TORENFORT EN TWEE GROEPSSCHUILPLAATSEN, DIENAREN VAN DE HEDENDAAGSE BEELDENDEN KUNST

door Mr. S. H. Poppema

Het Fort bij Asperen en twee groepsschuilplaatsen hebben van 9 juni tot en met 9 september 1984 de hedendaagse beeldende kunst gediend. De voormalige militaire objecten waren opgenomen in de tentoonstelling 'Beelden aan de Linge', die, uitgestrekt van Acquoy tot Asperen, het werk van bijna vijftig Nederlandse kunstenaars voor het publiek toegankelijk maakte. De sculpturen en andere kunstwerken waren deels in de open lucht, langs de rivierdijk, en deels onderdak, voornamelijk in het torenfort, opgesteld.

De gewelfde ruimten in de toren bleken door hun pretentieloze harmonie zeer geschikt te zijn voor deze expositie.

Een van de kunstenaars, Cornelis Rogge, had twee betonnen groepsschuilplaatsen bij het fort 'voltooid' door er constructies van rondhout en zandzakken op aan te brengen.

De tentoonstelling werd gehouden ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van de stichting De Kijkschuur te Acquoy.

'Voltooiing' van Cornelis Rogge, een met rondhout. (Foto Mr. S. H. Poppema)

HET PROJECT SPAANSE FORTEN EN STAATSE SCHANSEN

door Drs. Ad Littel

Onder deze titel is men in december 1984 bij het Seminarie voor Biologie van de Rijksuniversiteit van Gent begonnen met een studie van verleden en heden van de twee vestinglinies die ter weerszijden van de Nederlands-Belgische grens in (Zeeuws-)Vlaanderen liggen. Deze linies zijn in de Tachtigjarige Oorlog ten tijde van de val van Antwerpen aangelegd en zijn bepalend geweest voor het huidige grensverloop, alsmede voor de ontwikkeling van Antwerpen als handelsstad vanaf die tijd. De herdenking in 1985 van de val van Antwerpen 400 jaar geleden vormt de aanleiding voor het project, waarover de eerste publicaties reeds dit jaar dienen te verschijnen als bijdrage aan de herdenkingsactiviteiten.

Men wil met het project niet in het verleden blijven steken en ook het heden van de linies de aandacht schenken die het verdient. Daarom wordt er niet alleen een historische beschrijving van het ontstaan van de linies gemaakt maar zal tenminste één bioloog de huidige betekenis van de in de linies gelegen vestingsteden, forten en liniedijken voor het natuurbehoud en de landschapsbeleving gaan onderzoeken en beschrijven. Men zoekt op het moment dat ik dit schrijf (januari 1985) nog naar deskundigen uit andere disciplines om bij het fortenproject in te schakelen.

Het project moet van harte worden toegejuicht. Niet alleen omdat multidisciplinaire studies van vestinglinies zeldzaam zijn, maar vooral omdat de vestingwerken van Zeeuws-Vlaanderen tot op zekere hoogte voor veel Nederlanders onbekend gebied zijn. Deels is dit te wijten aan de perifere ligging van de streek, deels ook aan het nog niet beschikbaar zijn van het deel Zeeland van de Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Een actie van de VVV's in Zeeuws-Vlaanderen enige jaren geleden in de vorm van de uitgave van een folder over een recreatieve fietstocht langs een groot aantal forten heeft in de bekendheid voor zover ik kan vaststellen maar weinig verbetering gebracht. Het staat ondertussen nog geenszins vast dat de opzet van het project zal gaan lukken. Terwijl men hoopte een team van 6-8 mensen te kunnen vormen, waren er per 1 januari 1985 pas twee: een historicus en een bioloog, werkend onder leiding van Prof. H. Gysels. Dit heeft alles te maken met het nog niet gehonoreerd worden van een subsidie-aanvraag. Door deze omstandigheden is het nog onzeker of men er tijdig in zal slagen (vóór oktober 1985) om zowel een wetenschappelijk rapport alsook een voor een groot publiek aantrekkelijk fotokijkboek samen te stellen. Daarom spreek ik de wens uit dat het team, ook vanuit Nederland, alle mogelijke steun zal ontvangen.

Wanneer het project publicaties heeft opgeleverd zal ik er in een volgend jaarboek op terugkomen, zeker indien in die publicaties de planten en dieren van de onderzochte vestingwerken worden behandeld. Een klein voorproefje hiervan krijgt u reeds in het volgende artikel.

(Foto A. H. P. Stumpel)

BOOMKIKKERS IN WESTELIJK ZEEUWS-VLAANDEREN

door Drs. Ad Littel

De boomkikker is een in Nederland zeldzame kikkersoort, die in tegenstelling tot de andere kikkersoorten (die tot een andere familie worden gerekend) als volwassen dier goed is aangepast aan het leven in droog en begroeid terrein, en die met behulp van de hechtschijfjes onder de tenen van zijn voor- en achterpoten goed kan klimmen in planten, struiken en bomen. Vandaar ook zijn naam.

Net als bij alle andere soorten kikkers (en padden) is voor de voortplanting water nodig. Boomkikkers geven wat dit betreft de voorkeur aan veedrenkpoelen, vennetjes en andere stilstaande wateren, waarvan de waterkwaliteit goed moet zijn en de temperatuur nogal hoog. In dit water worden de eieren afgezet en daarna (!) bevrucht.

De larven leven in het water tot ze ± 2 cm groot zijn en vier poten hebben. Een volwassen Boomkikker wordt niet groter dan 4 cm en kan doorgaans gemakkelijk worden herkend aan zijn heldergroene kleur. Mede door hun geringe grootte vallen Boomkikkers buiten echter niet op. Wel maken de mannetjes in de paartijd tijdens de avondschemering in de buurt van water een groot kabaal. Hun gekwaak wordt wel omschreven als 'hard keffen' en kan op 1 km afstand worden gehoord. Het is dan ook verbazingwekkend, wanneer je verneemt dat mensen die bij zo'n water wonen, maar de Boomkikker niet kennen, vaak niet weten waar die herrie vandaan komt.

Ik begon te zeggen dat de Boomkikker zeldzaam is in Nederland. Dit komt eenvoudig gezegd omdat het een kieskeurige soort is. Behalve het genoemde

schone, warme water verlangt zij grasland om in te zonnen, ruigte en struiken om insecten in te kunnen jagen, en ondergrondse holletjes om in te overwinteren; en dat alles vlak bij elkaar. Dit heeft geleid tot een vanouds beperkt voorkomen in Nederland: uitzonderlijke vindplaatsen daargelaten, komt de Boomkikker voor in oostelijk Twente en de Achterhoek, plaatselijk in Noord-Brabant en Limburg en tenslotte in westelijk Zeeuws-Vlaanderen. Echter, ook in de genoemde gebieden is de Boomkikker nooit zo algemeen als de gewone kikkers en padden. Ook is er sprake van een sterke achteruitgang allerwege, naar men aanneemt vooral als gevolg van het verdwijnen van geschikte wateren gedurende de laatste decennia. Veel veedrenkpoelen werden door de boeren opgeruimd, terwijl de meeste wateren verontreinigd zijn geraakt met tenminste meststoffen.

Zo ook in Zeeuws-Vlaanderen. Dat bleek in een onderzoek in deze streek van twee medewerkers van het Rijksinstituut voor Natuurbeheer. En daarmee komen wij bij de kern van dit verhaaltje, die ook de reden voor opname in dit jaarboek duidelijk maakt.

Bij een grondige inventarisatie van de gehele streek werd de Boomkikker alleen op de vestingwallen van Retranchement en Aardenburg nog in flinke aantallen gevonden. Overal elders was de Boomkikker een zeer incidentele verschijning geworden. Hoewel in het onderzoek niet duidelijk is geworden waarom precies de genoemde vestingwallen zo goed aan de levenseisen van Boomkikkers voldoen, staat dus wel vast dat deze vestingwallen een belangrijk refugium voor de Boomkikkers zijn geworden. De onderzoekers schrikken zelfs niet terug voor de kwalificatie dat hier de grootste groep Boomkikkers van Nederland voorkomt, en mogelijk zelfs van de gehele Benelux.

Hoewel dit verschijnsel nog niet precies kan worden verklaard, is er alle reden om de biotoop op de vestingwallen voor Boomkikkers geschikt te houden. Dit wordt beoogd door de onderzoekers en door de lokale milieugroep 't Duumpje' met het houden van een pleidooi voor het zodanig beheren van de vestingwerken van Retranchement en Aardenburg dat waterkwaliteit en begroeiing geschikt blijven voor Boomkikkers. Dit houdt onder meer in dat op de aardwerken slechts een deel van het gras als gazon mag worden gemaaid, terwijl de rest ruig wordt gelaten. In Sluis, waar de Boomkikker ook algemeen was, onderhoudt de gemeente sedert enkele jaren alle aardwerken als gazon ten behoeve van wandelaars en recreanten, en is de Boomkikker nu geheel verdwenen.

De milieugroep 't Duumpje heeft met een huis-aan-huis verspreide folder in Sluis en Aardenburg gepoogd belangstelling te wekken voor de bescherming van de Boomkikker en begrip te vragen voor de voorgestelde beheersmaatregelen. Alleen wanneer voldoende mensen overtuigd zijn van de zinnigheid hiervan, zal het mogelijk zijn deze bijzondere kikkersoort in dit deel van Nederland te houden. Ik voeg eraan toe, dat de voorgestelde maatregelen niet strijdig behoeven te zijn met het streven om de aardwerken als vestingwerk te behouden.

Ook hier ligt weer een kans voor het grijpen om historische vestingwerken een meerledige, duurzame en actuele functie te geven.

STICHTING VRIENDEN VAN DE VESTING NAARDEN/VESTINGMUSEUM

Tijdens zijn vergadering op 10 april 1984 nam het bestuur afscheid van het bestuurslid W. F. K. Engelbrecht, die namens de Stichting Menno van Coehoorn zitting had in het bestuur van de oprichting in 1953 af. Het bestuur benoemde hem tot erelid.

De gedachtenwisseling met het Ministerie van WVC, het Provinciaal Bestuur en het Gemeentebestuur van Naarden over het beleid op langere termijn werd voortgezet. Een commissie onder voorzitterschap van de historicus Dr. Ph. M. Bosscher en verder bestaande uit vertegenwoordigers van de Provincie en de Gemeente, de Stichting Vrienden van de Vesting Naarden en het Vestingmuseum, heeft in december 1984 rapport uitgebracht en aanbevelingen gedaan. Deze houden onder meer in het nemen van een aantal maatregelen met betrekking tot de opzet en inrichting van het museum, alsmede het verrichten van verder onderzoek op bepaalde facetten.

De in de periode april – oktober 1984 gehouden wisseltentoonstelling 'Vestingbouw in Nederland', opgezet in samenwerking tussen de directie van het Vestingmuseum en Drs. Chr. Will werd omgezet in een permanente tentoonstelling. Deze geeft in kort bestek (ietwat korter dan die in het Rijksmuseum in 1982) een goed beeld van de ontwikkeling van de vestingbouw in Nederland, alsmede van de bijdragen daaraan van Simon Stevin (1548-1620), Menno Baron van Coehoorn (1641-1704) en Baron C. R. T. Krayenhoff (1758-1840). Voorwerpen en geschriften zijn, voor zover nodig, waterproof en in enkele gevallen 'vandalaproof' opgesteld, respectievelijk gerepareerd. De tentoonstelling vormt een verheugende voortzetting van die in 1982 en een goed uitgangspunt om verder te werken. Zij verdient verbreding en verdieping en – onvermijdelijk – meer ruimte.

Het dagelijks bestuur van onze Stichting heeft de Minister van WVC een memorandum betreffende de Vesting Naarden en het Vestingmuseum aangeboden en voorgesteld het monument Vesting Naarden en het huidige Vestingmuseum (i.c. onroerend en roerend goed in hun onderlinge samenhang) te erkennen als Nationaal Vestingmuseum.

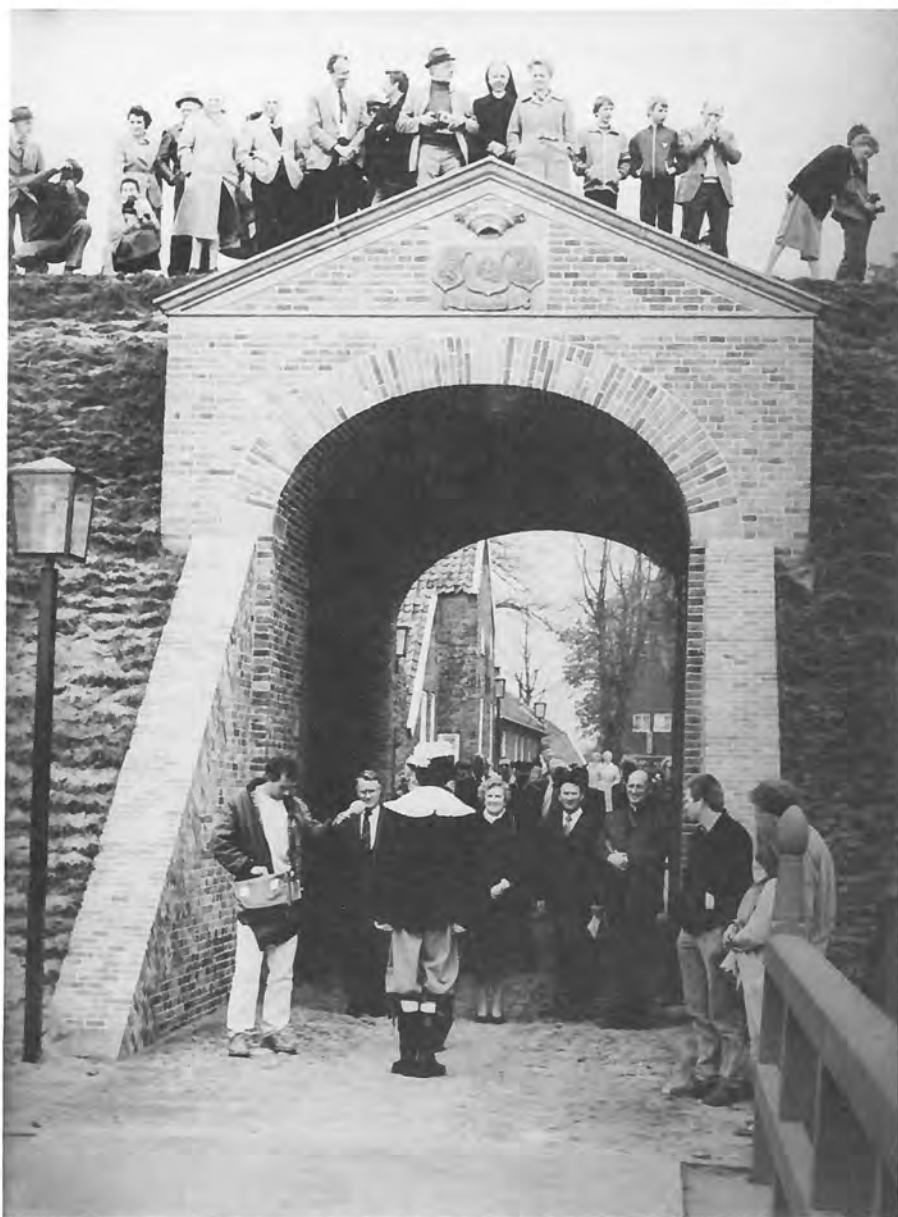
In 1984 boekte het Vestingmuseum bijna 44.000 bezoekers. Uit een onder bezoekers gehouden enquête is gebleken, dat $\pm 67\%$ Naarden bezoekt vanwege het Vestingmuseum en/of de vestingwerken.

Mevrouw Van Alphen trad af als secretaris van het bestuur en werd opgevolgd door de heer Kasteleijn.

Adressen:

- Secretaris: M. M. W. Kasteleijn, Olympiaplein 71, 1077 CP Amsterdam.
- Directrice Vestingmuseum: A. J. Groen-Krekel, Westwalstraat 6, 1411 PB Naarden, telefoon 02159-45459 (kantoor).

J. Sneep

2 mei 1984. De gasten worden ontvangen bij de Munsterse Poort. Binnen de poort links Staatssecretaris H. Koning, rechts Mgr. Möller, bisschop van Groningen, links naast dezen burgemeester Roscam Abbing. (Foto M. B. Cuperus)

BOURTANGE 1984

door J. Sneep

Ongetwijfeld zal het de lezers van onze jaarboeken niet zijn ontgaan, dat 'Bourtange altijd in het nieuws is'. Dat verschijnsel is niet in de eerste plaats een kwestie van een doeltreffend P.R.-beleid. Aan dit laatste ontbreekt het zeker niet, maar er zal – zo menen wij – toch vooral zoveel over Bourtange geschreven worden omdat er zoveel gebeurt.

Sinds op 25 november 1964 op initiatief van het gemeentebestuur een werkgroep bijeenkwam is een proces in gang gezet, dat vele burgers en bestuurders op alle niveaus heeft bewogen mee te doen en vol te houden. De vroegere grensvesting werd in 1580 in opdracht van Prins Willem van Oranje in haar meest rudimentaire vorm 'afgestoken en opgeworpen', werd later verder versterkt en bereikte in 1742 haar grootste afmeting, respectievelijk meest complete vorm. De vesting was in 1964 nog altijd in het bezit van haar bekende stedenbouwkundige vorm en markante marktplein. Op topografische kaarten, op kadastratekeningen en – vooral – op luchtfoto's was die vorm nog altijd goed herkenbaar. Bourtange lag er in die jaren wel ietwat verweesd bij en dreigde te verkommeren. Door de werkgroep en de in 1967 daaruit voortgekomen Stichting Vesting Bourtange werd in samenwerking met het gemeentebestuur van Vlagtwedde een plan opgezet de vesting weer zo veel mogelijk het aanzien van 1742 terug te geven. Men verkreeg daarvoor de medewerking en subsidies van de rijks- en provinciale overheden en zo konden in de loop der jaren '70 en '80 de verdedigingswerken 'opnieuw worden opgemaakt' en kon een groot aantal gebouwen binnen de vesting worden gerestaureerd.

Het werk is inmiddels zover gevorderd, dat het totaalbeeld voor de burgerij en bezoekers goed herkenbaar is geworden. Wat de initiatiefnemers voor ogen stond is grotendeels gerealiseerd, een historisch belangrijke grensvesting blijft behouden, het leefklimaat is aanmerkelijk verbeterd Bourtange werd weer een goed aanlooppunt in Oost-Groningen en trekt vele bezoekers uit binnen- en buitenland.

Onder die bezoekers bevond zich op 2 mei 1984 een prominente: de Bisschop van Münster, Mgr. Dr. R. Lettmann, de tegenwoordige opvolger van Bisschop Bernard van Galen (Bommen Berend), welke laatste in de zeventiende eeuw tevergeefs de vesting belegerde. Mgr. Lettmann was uitgenodigd om de in het voorjaar van 1984 gereedgekomen Munsterse Poort in gebruik te stellen. Een comité van ontvangst, bestaande uit de Commissaris der Koningin in Groningen H. J. L. Vonhoff, Staatssecretaris van Financiën H. Koning, Mgr. Möller, Bisschop van Groningen, Mr. P. Roscam Abbing, Burgemeester van Vlagtwedde en Dr. G. Overdiep, Voorzitter van de Stichting Vesting Bourtange, ontving de gasten bij de poort. Na het voorlezen van de 'Voorwaarden voor toelating' werd Mgr. Lettmann met zijn gezelschap binnengelaten. Op het marktplein werden enige saluutschoten uit oude kanonnen afgegeven en vervolgens werd de ontvangst voortgezet in 's Lands Huys. Aldaar hielden Mgr. Lettmann

2 mei 1984. Een nieuw vriendschapsverdrag werd ondertekend in 's Lands Huys te Bourtange. V.l.n.r.: H. J. L. Vonhoff, Commissaris der Koningin in Groningen, Mgr. Dr. R. Lettmann, bisschop van Münster en Mr. P. Roscam Abbing, burgemeester. (Foto M. B. Cuperus)

en de heren H. J. L. Vonhoff, Dr. G. Overdiep en Mr. P. Roscam Abbing toespraken, welke alle in het teken stonden van Europese samenwerking. Wederzijds werden oorkonden ondertekend, behelzende een nieuw vriendschapsverdrag tussen het Bisdom Münster en de Stad Groningen en Ommelanden, zulks ten bewijze 'dat alle troublen, in den jare 1665 en den jare 1672 geschiet, werden vergeven'.

De heer Overdiep overhandigde daarbij een in 1672 door 'Bommen Berend' op de vesting Groningen verschoten ijzeren kanonskogel aan de Bisschop van Münster ten behoeve van het museum aldaar.

Deze handreiking over de grenzen werd in december 1984 gevolgd door een internationale erkenning in het kader van de Europa Nostra Awards 1984.

Europa Nostra is een in 1963 opgerichte internationale federatie van enige duizenden instellingen en organisaties op het gebied van de monumentenbescherming in 22 landen in Europa. Voor de zevende keer is in 1984 een aantal onderscheidingen toegekend. Uit verscheidene honderden inzendingen koos de internationale jury 5 objecten, waaraan een E.N.-penning en 25 objecten, waaraan een 'Diploma of merit' werd toegekend.

Voor een penning kwam in Nederland in aanmerking het Rijksmuseum Paleis Het Loo 'for the reinstatement of the 17th century character of this magnificent Palace and grounds, now a national museum'. Voor een 'Diploma of merit' de Vesting Bourtange 'for the comprehensive restoration of fortifications, buildings and streets, which has transformed a run-down village into a popular place for visitors'. De uitreiking zal in de loop van 1985 plaatsvinden. Gaarne wensen wij de Stichting Vesting Bourtange, het gemeentebestuur van Vlagtwedde en het provinciaal bestuur van Groningen geluk met deze onderscheiding.

Bourtange als sneeuwlandschap, januari 1984. (Aerophoto Eelde)

NAJAARSCORRESPONDENTENDAG BOURTANGE

6 oktober 1984

door Ing. P. L. Mulder

Met het oog op de afgelegen ligging van de oude vesting en de moeilijke bereikbaarheid per openbaar vervoer, had het dagelijks bestuur besloten om vanuit Zwolle voor de deelnemers een bus te laten rijden, die – ondanks het vroege vertrek – zeer goed gevuld was.

Helaas was het fraaie herfstweer van de voorgaande dagen verdreven door meer depressieve weersomstandigheden en vielen uit de zwaar bewolkte hemel, met geregelde tussenpozen, fikse regenbuien. De opgewekte stemming onder de buspassagiers werd daardoor echter niet bedorven, getuige de zeer levendige conversaties tijdens de rit.

Omstreeks 10.45 uur, slechts weinig later dan voorzien, arriveerde de bus op het parkeerterrein even buiten Bourtange. Vandaar trok het gezelschap, onder aanvoering van ere-voorzitter Engelbrecht met het vaandel, verder te voet de veste binnen naar restaurant 's Lands Huys, waar de ochtendbijeenkomst zou plaatsvinden. In de vergaderzaal kon een deel van het onlangs aangeschafte expositiemateriaal worden bewonderd, dat door de heer Tempelman in een grote – en vooral zware – koffer was meegebracht en ter plaatse werd opgesteld.

Na de begroeting van de gemeentesecretaris van Vlagtwedde de heer Dijk en diens echtgenote, en de heer en mevrouw Koeman, vertegenwoordigende de VVV van Bourtange – die wij tot onze gasten mochten rekenen – werd een aanvang gemaakt met het vergadergedeelte van deze dag.

Staande werd een stilte van enkele ogenblikken in acht genomen, ter nagedachtenis van de heer J. W. M. Slokkers, onze correspondent van Zeeland III en Noord-Brabant II, die dit voorjaar is overleden.

Door de voorzitter werden verschillende bestuurszaken ter tafel gebracht, zoals de behoefte aan medewerkers voor het verrichten van (deel)studies ten behoeve van de verschillende commissies; de nog openstaande vacatures voor correspondentschappen in Zuid-Holland en de behoefte aan sprekers en rondleiders in het algemeen. Voorts kwamen diverse – door correspondenten en commissieleden naar voren gebrachte – onderwerpen aan bod.

Tot besluit van het ochtendprogramma werd door ons hoofdbestuur lid Dr. G. Overdiep op zeer geestige wijze een voordracht gehouden over de reconstructie van de vesting, de problemen die daarbij zijn ontmoet en overwonnen en de thans bereikte resultaten, die wij in de namiddag zouden aanschouwen. Na de lunch werd het gezelschap uitgenodigd naar de Synagoge te gaan, waar

door mevrouw Koeman een voordracht werd gehouden over de geschiedenis van Bourtange in het algemeen en van dit gebouw en de Joodse bewoners van de vesting in het bijzonder. De gehele Joodse gemeenschap is tijdens de Tweede Wereldoorlog in concentratiekampen omgekomen en de Synagoge heeft thans een museale bestemming.

Onder leiding van een tweetal deskundige gidsen werd vervolgens een wandeling gemaakt door de vesting en over de wallen. Duidelijk zichtbaar werd daarbij, dat Bourtange een radiaal stratenplan heeft. Alle – wat hobbelige – want met wat ronde keitjes geplaveide straatjes, komen samen op het vijfhoekige marktplein. Op de vijf hoekpunten staan eeuwenoude wilgenbomen, die dankzij de ingreep van een boomchirurg behouden zijn gebleven.

De bebouwing rondom het marktplein en langs de straatjes is voor een deel nog authentiek en gerestaureerd. Voor het overige is op de oorspronkelijke plaats(en) nieuwbouw tot stand gekomen, overeenkomstig de oude bouwtekeningen. Het gebruik van zowel gele Friese baksteen als rode Groningse baksteen – zoals in het verleden was voorgeschreven – is daarbij ook nu gehandhaafd. Op één van de geveltjes ontdekten wij een plaquette, die eraan herinnert dat hier de eerste steen werd gelegd door de heer Dr. G. Overdiep, voorzitter van de Stichting Vesting Bourtange.

Vesting Bourtange vanuit de lucht voor de restauratie. Vergelijk ook de afbeelding op blz. 121. (Foto Aerocarto, 1969)

De opnieuw aangelegde – hoge en nog kantige – wallen met stijle taluds aan de grachtzijde, geven binnen de vesting een sterk gevoel van beslotenheid. Zoals ook vroeger het geval was treft men op één van de bastions een korenmolen aan; nieuw gebouwd doch naar oorspronkelijk model. De molen, die vroeger op deze plaats heeft gestaan, bestaat overigens nog steeds. Deze is echter in het verleden naar de omgeving van Ter Apel overgebracht en kon om de één of andere reden niet worden teruggeplaatst.

Twee eveneens nieuwe (oude) poorten, de Friese poort en de Munsterse poort, voorzien van zware houten deuren, geven toegang tot de vesting. Ook de daarbuiten gelegen houten ophaalbruggen zijn nieuw. Die voor de Munsterse poort is zelfs weer voorzien van secreten naar oud model.

Alvorens terug te keren naar 's Lands Huys werd nog een bezoek gebracht aan het voormalig kruithuis, waar een omvangrijke collectie archeologische vondsten zijn ondergebracht. Naast vele huishoudelijke voorwerpen, schoeisel en gereedschappen uit de 16de en 17de eeuw, treffen wij ook een groot aantal oude munten aan, waaronder de 'Hollandse oord' (oorsprong van het gezegde: 'Hij heeft zijn laatste oor(t)je versnoept'), merendeels gevonden bij het opnieuw uitgraven van de vestingsgracht nabij de Munsterse poort onder de toenmalige secreten.

Na terugkomst in 's Lands Huys werd onder het genot van een kop thee of iets anders nog wat nagepraat en werd aan onze gasten van die dag een exemplaar van ons boek 'Vesting' aangeboden.

Omstreeks 16.30 uur werd de terugreis aanvaard en was deze correspondentendag, tevens bezoek aan Bourtange, ten einde.

GENERAAL SNIJDERS-MONUMENT

Door de in gang zijnde verhuizing van het Legermuseum van Leiden naar Delft werd overleg tussen Land- en Luchtmachtstaven gevoerd over het in 1946 in Leiden opgerichte Snijders-monument. Overeengekomen werd het monument te verplaatsen naar het Militair Luchtvaartmuseum. De overdracht vond plaats op 2 juli 1984.

Namens het bestuur van het Legermuseum sprak luitenant-generaal b.d. N. Berghuys, vice-voorzitter. Hij herinnerde aan de grote verdiensten van generaal Snijders op de meest uiteenlopende terreinen, diens functie als onder meer voorzitter van de Stichting 'Het Nederlandse Legermuseum' en zijn medewerking aan het tot stand komen, in 1946 van het monument; vervolgens droeg spreker het monument over aan de bevelhebber der luchtstrijdkrachten.

Onze voorzitter J. Sneepe gaf daarna in het kort een schets van de loopbaan van generaal Snijders en diens grote betekenis voor de landsverdediging en in het bijzonder de ontwikkeling van de vestingbouw.

Luitenant-generaal C. Baas, bevelhebber der luchtmacht, ging meer uitvoerig in op Snijders' betekenis voor de luchtvaart:

'Omdat generaal Snijders als grondlegger van de Nederlandse luchtvaart moet worden aangemerkt en wij de historie van de militaire luchtvaart in het Militaire Luchtvaartmuseum levend houden, ben ik blij dat dit gedenkteken hier een centrale plaats heeft gekregen,' aldus generaal Baas.

Bij de aanvaarding van het monument deelde hij tevens mede aan het hoofgebouw van het Militair Luchtvaartmuseum de naam 'Generaal Snijders-hal' te geven.

Vervolgens werd het monument onthuld door mevrouw J. Zelders Thomas en G. W. C. baron van Hoëvell-Westendorf, beiden familieleden van generaal Snijders. Laatstgenoemde sprak namens de familie een dankwoord. De plechtigheid werd omlijst met de door de Luchtmachtkapel uitgevoerde 'Heemskerk van Beesd-mars' (het zgn. Mineurslied) en de 'Luchtmachtdefileermars'.

Redactie

Luitenant-generaal Baas bij het nieuw geplaatste Generaal Snijders-gedenkteken.

ROTTERDAM-MAASKANTPRIJS 1984

De in 1976 opgerichte Stichting Rotterdam-Maaskant kent elke twee jaar een prijs van f 50.000 toe aan personen of instellingen, die in bijzondere mate hebben bijgedragen aan het duidelijk maken van bouwkunst als sociaal-cultureel gebeuren, vooral door het verrichten van publicerende, docerende of wetenschappelijke arbeid of het stimuleren daarvan.

De prijs werd in 1984 toegekend aan het Instituut voor Kunstgeschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen 'voor zijn vruchtbare onderzoek en onderwijs betreffende onder meer de geschiedenis van de architectuur en stedenbouw'. Tijdens een feestelijke bijeenkomst in het Rotterdamse stadhuis op 18 december j.l. reikte Dr. A. Peper, voorzitter van het Stichtingsbestuur en burgemeester van Rotterdam, de prijs uit aan het hoofd van het Instituut, Prof. Dr. E. R. M. Taverne.

Prof. Taverne heeft in de afgelopen jaren op uiteenlopende wijze de vestingbouwkunde in zijn publicaties, het onderzoek binnen het Instituut, tentoonstellingen e.d. betrokken. Ook zijn assistenten heeft hij in deze zin gestimuleerd. Te denken valt aan de Simon Stevintentoonstelling, idem 'Vesting' 1982; zijn bekende boek 'In 't land van belofte: in de nieuwe stad', publicaties in 'Vesting' en onze jaarboeken (Taverne, Van den Heuvel), enz.

Wij wensen Prof. Taverne en zijn Instituut van harte geluk met deze onderscheiding.

J. Sneep

NATIONALE CONTACTCOMMISSIE MONUMENTENBESCHERMING (NCM)

Het algemeen bestuur was in 1984 als volgt samengesteld:

Erevoorzitter: Z.K.H. Prins Claus der Nederlanden.

Voorzitter: J. C. J. Lammers.

Voorts vertegenwoordigers van: Bond Heemschut; Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond; Vereniging De Hollandsche Molen; Vereniging Hendrick de Keyser; Stichting Menno van Coehoorn; Nederlandse Kastelenstichting; Federatie Het Behouden Huis; Amsterdamse Maatschappij tot Stads-herstel N.V.; Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting; Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB; Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland; Stichting Monumentenwacht Nederland; Vereniging van Beheerders van Monumentale kerkgebouwen in Nederland.

Directie en secretariaat zijn gevestigd:

Sint Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706.

In 1984 breidde het aantal aangesloten organisaties zich uit van 245 tot 255. De voorheen jaarlijkse bijeenkomst met vertegenwoordigers van die organisaties werd in 1984 niet gehouden. Wel werd bij wijze van proef een bijeenkomst belegd met de vertegenwoordigers van instellingen in de provincies Noord- en Zuid-Holland. Deze goed bezochte en geanimeerde samenkomst zal spoedig gevolgd worden door regionale vergaderingen in Noord-, Oost- en Zuid-Nederland.

In 1984 werd veelvuldig overleg gepleegd met het Ministerie, diensten en politici. Naast het onvermijdelijke vaste gesprekstema (de financiering) werd uitvoerig van gedachten gewisseld over en gepleit voor de versterking van de particuliere sector; dit laatste niet alleen in financiële zin, maar vooral ook bij het voeren van overleg over beleid. De minister heeft medio 1984 zijn Nota over de Monumentenzorg gepubliceerd; de NCM heeft daarop, na raadpleging van de aangesloten instellingen, uitvoerig gereageerd en deze reactie ook gezonden aan de Vaste Kamercommissies.

Voor de Monumentenstudiedag op 18 april 1984 in de Pieterskerk, gewijd aan het gemeentelijk monumentenbeleid, was veel belangstelling. Minister Mr. Drs. L. C. Brinkman zette zijn beleidsplannen uiteen.

Op 21 november 1984 hield de NCM in samenwerking met de ANWB een studiedag te Utrecht over parkeerproblemen in oude binnensteden.

De volgende monumentenstudiedag werd vastgesteld op 28 maart 1985 en is inmiddels gehouden in de Sint Janskerk en het Casino te 's-Hertogenbosch. Het thema was: het behoud van het restauratieambacht. Daarop aansluitend zullen gedurende langere tijd in alle provincies campagnes en demonstraties met betrekking tot het restauratieambacht gevoerd worden.

Bij de NCM zijn verscheidene memoranda over actuele zaken op het gebied van de monumentenzorg tegen kostprijs verkrijgbaar, zoals: 'Monumentenbeheer'; 'Economische aspecten van het monumentenbeleid'; 'Decentralisatie Monumentenzorg'; 'Monumentenzorg in de stads- en dorpsvernieuwing'; 'Monumentenzorg en werkgelegenheid'; 'Perscontacten'; 'Monumentenzorg en provinciale begrotingen'; 'Internationale organisaties werkzaam in de monumentenzorg'; 'Gemeentelijk monumentenbeleid'; 'Functie en bestemming van monumenten'; 'Stilstaan bij monumenten (parkeerproblemen)'. Het nuttige en zeer handzame NCM-jaarboek 1984 is uitverkocht. Het jaarboek 1985 zal dit voorjaar verschijnen.

J. Sneep

Wolfenbüttel, slot.

VESTINGSTAD WOLFENBÜTTEL

door Ing. J. W. C. Besemer

In samenhang met de tentoonstelling waarvan in het artikel op blz. 71 sprake is, is in oktober 1984 door de Herzog August Bibliothek in samenwerking met de Duitse Unesco Commissie een 'Arbeitsgespräch' georganiseerd met als onderwerp 'Festungsstädte – das Beispiel Wolfenbüttel. Entwicklung von Zielvorgaben für Forschung und Denkmalpflege'. De leiding van deze bijeenkomst, welke plaats vond vanaf maandagavond 8 tot donderdagmorgen 11 oktober, berustte bij Prof. Dr. Ing. Jürgen Eberhardt en Dr. Hans-Dieter Dyroff.

Tot de ruim 20 deelnemers aan de samenkomst behoorden vertegenwoordigers van een Denkmalamt uit meerdere Länder van de Bondsrepubliek, plaatselijke deskundigen, twee specialisten op het gebied van de historische vestingbouw uit Polen, twee bestuursleden van de Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung en ondergetekende als vertegenwoordiger van de Stichting Menno van Coehoorn.

Behalve een bezichtiging van de tentoonstelling omvatte het programma enige referaten omtrent de onderwerpen:

- de stedenbouwkundige ontwikkeling van Wolfenbüttel,
- de aanleg van de voormalige vestingwerken met een aanduiding van de aanwezige bronnen en de stand van het onderzoek,
- de bouwkundige resten en overige sporen van deze vestingwerken in het huidige stadsbeeld,
- de zorg voor het behoud van de monumenten en van het historische stadsbeeld in Wolfenbüttel.

Tevens was een bezoek aan de nog zeer gave oude stad in het programma opgenomen, alsmede een bezichtiging van de weinige resten van de oorspronkelijke vestingwerken. Ook werden nog twee oude schansen bezocht, welke op enige afstand van de oude kern thans in buitenwijken van de stad zijn gelegen.

De stad Wolfenbüttel is waarschijnlijk reeds in de twaalfde eeuw ontstaan nabij een zeer oude Wasserburg, welke in 1283 in het bezit kwam van de hertogen van Braunschweig. Sedert 1432 tot 1753 was Wolfenbüttel de residentiestad van het vorstengeslacht Braunschweig – Wolfenbüttel. De stad was aanvankelijk op middeleeuwse wijze ommuurd en van rondelen voorzien, evenals het slotterrein rondom de oude burcht, dat – gescheiden door een arm van de rivier de Oker – ten westen van de stad lag. Na een belegering en beschieting van Wolfenbüttel in het jaar 1542 werden in de tweede helft van de 16de eeuw zowel het slotterrein (de Citadel of z.g. Dammfestung) als de middeleeuwse stad op Italiaanse wijze gebastioneerd. In dezelfde periode is – in verband met plannen van Hertog Julius tot vernieuwing van de oude stad (Alte Heinrich-

stadt) — aan de oostzijde hiervan de Neue Heinrichstadt aangelegd en in aansluiting met de oudere vestingwerken omwald en op gelijke wijze gebastioneerd. In direct vervolg hierop werd naar ideeën van genoemde hertog het stratenplan van vrijwel geheel de oude kern op renaissancistische wijze getransformeerd tot een vijfhoekig netwerk. Daarbij was ook de bekende Nederlandse architect-schilder Hans Vredeman de Vries betrokken, die onder meer in 1588 hier met gebruikmaking van oudere gebouwdelen voor de hertog een nieuw kanseliersgebouw ontwierp. Alte en Neue Heinrichstadt zijn een zeer vroeg voorbeeld van planmatige stadsvernieuwing.

Hertog Julius ontwierp eveneens een voorstad aan de oostzijde van Wolfenbüttel, de Juliusstadt, welke een grootstedelijk karakter zou moeten verkrijgen en eigen omwalling bezat, aanleunende op de vestingwerken van de stad. De ideeën voor deze grootse residentie kwamen echter niet tot uitvoering en Juliusstadt werd later een wijk voor ambachtslieden.

Na de Dertigjarige Oorlog, welke in 1648 is beëindigd en waarin de stad enkele malen schade had opgelopen, werden grote delen van de vestingwerken volgens het Oudnederlandse stelsel vernieuwd, onder meer door ingenieurs uit Holland waaronder Cornelius van den Bosch. In de jaren 1653 – 1658 heeft deze tegen de westzijde van het slotterrein (de z.g. Dammfestung) de Auguststadt aangelegd, een voorstad voor ambachtslieden met een straalvormig stratenpatroon, waarin centraal een kerkgebouw en het geheel omgeven door een kroonwerk als verdedigingswerk.

Ongeveer tezelfdertijd werd de omwalling van de stad zelve aan de oostzijde iets verlegd en op het gebied van de Juliusstadt versterkt door het tussenvoegen van een nieuw bastion, het Corneliusbastion. Ten gevolge hiervan kwam een monumentaal poortgebouw aan de oostzijde van de Neue Heinrichstadt, de Kaisertor buiten gebruik, dat later in het begin van de 18de eeuw is vervormd en hergebruikt voor de protestantse Trinitatiskirche. Een hoogst merkwaardige, doch zeer fraaie bestemmingswijziging.

In de Franse tijd — toen de vestingwerken reeds in verval waren — kreeg Wolfenbüttel nog een beschieting te verduren (1795), onder meer vanaf de wat hoger gelegen Weisse Schanze. Na enige dagen werd de stad overgegeven.

In de negentiende eeuw zijn vervolgens de oude vestingwerken van Wolfenbüttel zeer radicaal verwijderd. De wallen zijn vrijwel alle geheel afgegraven, de vestingmuren gesloopt en de grachten gedempt. Op de zo ontstane terreinen werden straten aangelegd en openbare gebouwen, alsmede woningen opgetrokken. De oorspronkelijke vestingstructuur van de stad ging hiermede voor een zeer groot deel verloren, in het bijzonder rond het slotterrein.

Het laatstvermelde bleek duidelijk tijdens de eerder reeds genoemde bezichtiging van de weinige oorspronkelijke delen van de vesting. Slechts aan de zuidoostzijde van de stad is in de omgeving van het Corneliusbastion en het bastion Carlsberg nog enigszins de oude structuur herkenbaar. Bastions en tussengelegen courtine zijn weliswaar tot een parkaanleg vervormd, maar de oude gracht en het tegenovergelegen gedeelte van de enveloppe zijn hier in hoofdvorm nog aanwezig. Overal elders zijn aardwerken van bastions en courtines verdwenen,

Plan van stad en vesting Wolfenbüttel anno 1731. (Nieders. Staatsarchiv Wolfenbüttel)

behoudens één aardheugel in een plantsoen aan de Rosenwall, welke een restant is van een vroeger daar aanwezig bastion aan de noordzijde van de stad. Van de bouwkundige onderdelen van de voormalige vesting konden nog slechts drie objecten worden getoond. In een parkaanleg opzij van het oude slot is nog een ruïne aanwezig en wat funderingsresten van een klein gedeelte van de oorspronkelijk geheel gekazemateerde courtine tussen het voormalige, nu verdwenen Lindenbastion en het eveneens verdwenen Krokodilbastion. Deze ruïne en funderingsresten liggen thans op een zeer onaantrekkelijke wijze ingeklemd tussen recent opgetrokken paviljoens van een uitbreiding van het nabije gymnasiumgebouw. Niet ver hier vandaan is in een parkaanleg nog een overwelfde en met aarde gedekte ruimte te vinden, welke oorspronkelijk tot het Lindenbastion moet hebben behoord.

Aan de noordoostzijde van de stad, ter plaatse van de keel van het thans geheel verdwenen bastion Philipsberg, is een twee verdiepingen hoog bouwwerk aanwezig (thans in gebruik als een onderdeel van een omvangrijke gevangenis) met een zeer fraai toegangsportaal uit 1615 naar ontwerp van de hertogelijke bouwmeester Paul Francke. Aan de hand van een oude plattegrond van stad en vesting bleek tijdens het bezoek dat dit portaal vroeger een onderdeel vormde van een zeer uitgebreid kazemattenstelsel onder een kat (Kavaliër), welke op eerder genoemd bastion was gelegen. Het nu vrijstaande gebouw moet eertijds geheel met aarde overdekt zijn geweest en de voorgevel hiervan met genoemd

portaal aan de Ziegenmarkt voor de stadsbewoners zichtbaar. Sedert het einde van de vorige eeuw kunnen de inwoners van Wolfenbüttel deze fraaie aanleg zelfs niet meer zien – tenzij vanuit de gevangenis – omdat hiervoor op genoemde markt een ander gebouw is geplaatst.

Tijdens het bezoek aan de oude kern van de stad – waarbij vooral de stede-
bouwkundige structuur en de vele fraaie vakwerkhuzen grote aandacht kregen – werd nog een bezoek gebracht aan de in de laatste fase van een restauratie verkerende protestantse hoofdkerk van Wolfenbüttel. Deze is naar een ontwerp van de eerder genoemde bouwmeester Paul Francke in de jaren 1608 tot 1623 op de plaats van een oudere kerk in het centrum van het eerder vermelde vijfhoekige stratennet gebouwd. Het is één van de eerste protestantse kerken in Duitsland; de oude naam van vroegere kerk Beatae Mariae Virginis bleef gehandhaafd. Deze door Francke ontworpen hallenkerk laat een bijzonder interessante versmelting zien van stijlelementen van de gothiek, de renaissance en de barok.

Van de beide bezochte schansen bleek de Rote Schanze geheel door struikgewas overwoekerd en totaal onherkenbaar te zijn. Een bijzonder verrassende tegenstelling hiermede vormde de Weisse Schanze ten zuidwesten van de oude stad. De schans bezit een lunettevorm, waarin alle opritten en dergelijke nog goed herkenbaar zijn. Het zeer interessante object ligt in een buitenwijk geheel vrij, omgeven door een boomgaard en tuinderij. Het is m.i. niet onmogelijk te achten (doch dit is tijdens de besprekingen niet aan de orde gekomen) dat deze schans reeds uit de 16de eeuw dateert en heeft behoord tot een reeks van tien, welke door de bekende vestingbouwkundige Daniël Specklin in 1583 rondom de stad waren geprojecteerd op de hoeken van een zeer groot pentagoon en in de middenas van de enigszins inspringende, vijf zijden hiervan.

In het zich in het museum te Straatsburg bevindende zeer fraaie manuscript van het bekende werk van Specklin 'Architectura von Vestungen' – tijdens de tentoonstelling te Wolfenbüttel geëxposeerd – is een ideaal plattegrond van deze grootse aanleg te vinden, welke in de later verschenen drukken van dit werk niet is opgenomen.

De lunetvormige schansen of wel gedetacheerde geschutsplatformen waren gedacht onderling en met de stad te zijn verbonden door middel van gedekte wegen en bijbehorende grachten. Gezien de niveauverschillen rondom de oude stad zouden deze grachten – indien het tot een volledige aanleg was gekomen – zonder twijfel moeten zijn gereguleerd met behulp van dammen en sluisen.

Na de referaten en de hiervoor genoemde bezoeken zijn zeer uitvoerige discussies gehouden. In de eerste plaats over een mogelijke verdere aanpak van het onderzoek naar de stede-
bouwkundige en vestingbouwkundige ontwikkeling van Wolfenbüttel. Een dergelijk onderzoek zou kunnen resulteren in exact kaartmateriaal en beschrijvingen omtrent de overal in de stad in de grond zeker nog aanwezige resten van vestingwerken (zowel bouwkundige delen als andere sporen, b.v. rooilijnen, begrenzingen, visuele assen en dergelijke).

Vervolgens kwamen talrijke punten omtrent monumentenbescherming en de zorg voor het behoud van monumenten aan de orde. Opvallend waren

– vooral vanuit een Nederlands gezichtspunt gezien – de verschillende benaderingswijzen tengevolge van de grote onderlinge verscheidenheid aan wetgeving en procedure in de diverse landen van de Bondsrepubliek. Het bleek bovendien dat de monumentenwet van Nedersachsen – waartoe Wolfenbüttel behoort – geen mogelijkheid biedt een volledige stadskern tot Stadtdenkmal aan te wijzen.

Tenslotte vormde het instrumentarium, dat aan stadsbestuurders en diensten wordt geboden in de Duitse Bondswetgeving op het gebied van de ruimtelijke ordening het slotonderwerp van de discussies. Op grond van bekende en in de toekomst te verwachten onderzoeksresultaten kan hier – evenals in Nederland – in een bestemmingsplan (Bauleitplanung) het nodige t.a.v. een bescherming van terreinen, waarin voormalige vestingwerken zijn gelegen of kunnen worden verwacht nader worden geregeld.

De uitvoerige discussies hebben geleid tot een slotverklaring waarin een aantal desiderata met betrekking tot de behandelde thema's 'Forschung', 'Denkmal-schutz und Denkmalpflege' en 'Bauleitplanung' zijn vastgelegd.

De Wolf – monument in brons – symboliseert de stad Wolfenbüttel. (Foto H. A. Treu)

Von wegen Ihrer Churfürstlichen
Durchl. zu Pfalz.

Wird hienit kund gethan / daß man in der Chur-
Pfälzischen Statt Manheim die daselbstige For-
tifications- arbeit von Erden- Mauer- und Wasen-
werck den 2. künftigen Monats Aprilis 1700. öffent-
lich außbiethen / und denen Entrepreneurs der Be-
zahlung halber genugsame Versicherung geben wird.
Diejenigen welche hierunter mehrere Erklutterung
und die Conditiones zu wissen verlangen / können
sich bey dem Platz Major zu gemeltem Man-
heim anmelden,

Van wegens Syne Ceurvorstl. Doorl: van de Paltz.

Doet men te weten, dat men binnen de Statt
Manheim in de Paltz, op den 2. April 1700.
publicquelic sal uitbieden verscheyde Stucken,
van Aerdt-werck Metzel-werck ende Wasen-
werck vande nieuwve Fortificatien aldaer, en dat
men aen de geene de sulx ondernemen willen,
verseeckeringe voor hunne betaalinge sal geven.
Die gene die verclaeringe der Conditien verlan-
gen, kunnen hun aengeven by den Major van
de vorschreven Stadt.

**MENNO VAN COEHOORN
EN DE VESTINGWERKEN VAN MANNHEIM**

**(Uit: Friedrich Walter-Mannheim in Vergangenheit und Gegenwart,
Band I, blz. 366 e.v., Mannheim 1907)**

bewerkt door H. A. Treu

Na de verwoesting van Mannheim in 1689 door de Fransen, dus in het begin van de Negenjarige Oorlog, die met de Vrede van Rijswijk (1697) eindigde, besloot Keurvorst Johann Wilhelm van de Pfalz, kort nadat deze vrede was gesloten, de vestingwerken der stad zo spoedig mogelijk weer op te bouwen.

Van de noodzaak daartoe was iedereen wel overtuigd en als het niet zou gelukken daarvoor financiële steun te krijgen van andere 'Reichsstände', in het bijzonder van nabuurlanden in wier belang het óók zou zijn, dan kon men weinig anders doen dan de kosten voor eigen rekening te nemen. Een snelle uitvoering leek óók zeer gewenst, gezien de spanningen die in Europa waren gebleven.

'Zo stelde de keurvorst zich spoedig na de Rijswijkse Vrede in verbinding met een der beroemdste vestingbouwmeesters, een man die naast Vauban het hoogste gezag op dit gebied genoot, de Nederlandse generaal Menno van Coehoorn. Hij nodigde Van Coehoorn uit naar Mannheim te komen en plannen voor de wederopbouw te ontwerpen.

In 1668 reisde deze over Coblenz en Ehrenbreitstein, waar hij in opdracht van de Aartsbisschop van Trier de vestingwerken bezichtigde, door naar de Pfalz en hij werd daar met vorstelijke eer ontvangen.

Toen Van Coehoorn destijds Mannheim in ogenschouw nam bevond hij zich in een land dat aan het stamland van zijn voorvaderen grensde. Want de familie "Kuhhorn" was van Duitse oorsprong; reeds sedert de 14de eeuw is zij onder de Frankfurter patriciërfamilies aan te wijzen. Zij bezat de in het noorden van het stedelijk rechtsgebied gelegen en pas in onze tijd (1907) afgebroken "Kühhornshof", een schilderachtige door water omgeven "Tiefburg".

Lambert, een van 's generaals voorouders, trad in 1572 als infanteriekapitein in dienst van Willem van Oranje en zo kreeg de familie in de Nederlanden vaste voet. In Lettinga (State) een familiegoed bij Leeuwarden in Friesland, werd in 1641 Menno geboren als zoon van Gosse van Coehoorn en de Oostfriese adellijke Aeltin Hinkema von Hinkenburg.' Aldus F. Walter.

Het kortstondige bezoek aan Mannheim, waaromtrent helaas geen bijzonderheden bekend bleven en dat in de late zomer of in de herfst van 1698 plaats vond, schijnt het enige bezoek te zijn gebleven dat Coehoorn aan die stad bracht.

'Aangenomen mag worden dat hij ter plaatse terreinstudies ondernam en grondplannen voor de herbouw van de vesting heeft gemaakt, waarvan hij de persoonlijke leiding niet op zich heeft kunnen nemen daar zijn Hollandse dienst hem volledig in beslag nam. Zijn schetsen, noch de volgens deze gemaakte plannen en modellen zijn bewaard gebleven.

Toch kan men uit aantekeningen in acten concluderen dat het eerste plan in grote trekken niet wezenlijk afweek van de oude werken, in het bijzonder omdat daarin nog aan het gescheiden blijven van citadel en stad werd vastgehouden' (hetgeen niet overeenkomstig de wensen van de Stadsraad was).

In fortificatorisch opzicht, zo meende men, had de scheiding tussen de stad en de 'Friedrichsburg' haar nut niet bewezen; uit een oogpunt van stadsbestuur scheen zij onnodig en voor het stedelijke bouwplan was de scheiding direct hinderlijk.

Op 1 april 1699 zond de raad de keurvorst dan ook een verzoek om te mogen vernemen of het juist was — zoals werd gezegd — dat de citadel aan de stad zou worden getrokken. Keurvorst Johann Wilhelm liet echter weten dat een beslissing nog niet was gevallen. Dat zou pas geschieden als de generaal Van Coehoorn het plan voor Mannheim zou hebben geformeerd.

De wens van de keurvorst was, dat Coehoorn persoonlijk het werk zou bezoeken en keuren. Reeds in april 1699 en nogmaals in mei van dat jaar had de keurvorst de raad dringend aanbevolen Van Coehoorn en zijn adjudant Heldewir, die spoedig konden worden verwacht, een goede ontvangst te bereiden. Maar de reis ging niet door en in de herfst lag Coehoorn ziek in Leeuwarden, zodat alles verder schriftelijk moest worden afgehandeld.

Op 30 november schreef de keurvorst aan Van Coehoorn een brief waarin hij er zijn vreugde over uitsprak dat deze intussen was hersteld en voorts, dat hij hem dankbaar zou zijn als hij het toegezegde houten model voor de Mannheimer versterkingen zou willen toezenden.

Robiano, de stadsmajoor, werd nu naar Leeuwarden gezonden voor persoonlijk overleg met Van Coehoorn.

Eind december liet Van Coehoorn de keurvorst weten dat hij Robiano omtrent alles nauwkeurig had geïnstrueerd en dat men zich volkomen op hem zou kunnen verlaten. Met het uitbestedingsplan van Robiano schijnt Van Coehoorn volledig te hebben ingestemd.

En zo verschenen er in tal van steden kleine plakaten in het Duits en in het Nederlands gesteld, waarin werd aangekondigd dat de wederopbouw van de Mannheimer fortificatiewerken in het openbaar zou worden aanbesteed. Ook in het buitenland vond deze bekendmaking plaats zoals in Brussel, Gent, Kortrijk, Charleroi en Namen. De aanbesteding zou plaats vinden onder leiding van de generaal graaf van Nassau en zijn vestingingenieurs.

Aanbesteed werden o.a. de aardwerken en de metselwerken aan 5 bastions, 3 ravelijnen, 3 courtines, 1 contregarde en de bijbehorende lunetten tussen de Heidelbergerpoort en de Neckarpoort, verdeeld in 11 kavelingen. Er schreven

gegadigden uit Mannheim, Luik, Namen en Landau in. Op de openbare aanbesteding die op 2 april 1700 plaats vond, ging het nogal warmpjes toe. Voor sommige kavelingen werden onderbiedingen van soms duizenden guldens gedaan, zodat het totaal van de aannemingsom (154800 gulden) 23000 gulden onder de raming van Robiano was gebleven.

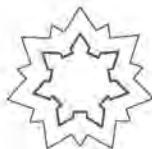
Eind april kon met het werk worden begonnen, dat evenwel door geldgebrek herhaaldelijk stil lag, tot grote ontevredenheid van de keurvorst.

Volgens een militaire deskundige op het einde van de vorige eeuw, zijn de bolwerken gemaakt volgens 'Coehoorn's Eerste manier'. De profielen zijn volgens Coehoorn's stelsel aangehouden. In andere opzichten is men echter van Coehoorn's Eerste manier afgeweken.

Coehoorn's vernieuwingen schijnen hoofdzakelijk betrekking te hebben gehad op verbetering van bastions, steilere walprofielen e.d.

De bouwwijze van de nieuwe Mannheimer bastions was veel solider en gecompliceerder dan de 17de-eeuwse waren geweest. De toepassing van oreillons en kazematten verhoogde de verdedigingskracht. Het verloop der grachten week weinig af van de vroegere toestand.

De vereniging van stad en citadel, zoals de Stadsraad steeds had gewild, werd uiteindelijk toch geëffectueerd. Maar daarin schijnt Van Coehoorn geen aandeel meer te hebben gehad. Van Coehoorn overleed in 1704.

AFSCHEID VAN DE GEMEENTE-SECRETARIS VAN VLAGTWEDDE

In een op vrijdag 14 september 1984 gehouden buitengewone raadsvergadering werd officieel afscheid genomen van de heer G. Dijk als gemeente-secretaris van Vlagtwedde, de gemeente waarbinnen de vesting Bourtange is gelegen.

Uit hoofde van onze langdurige contacten met deze vesting was onze Stichting uitgenodigd voor de receptie, waarbij de heer en mevrouw Dijk afscheid namen. Onze Stichting was vertegenwoordigd door de heer Ing. A. J. Tempelman, hetgeen bijzonder werd gewaardeerd door de vertrekkende gemeente-secretaris die aan de wederopbouw van de vesting van het allereerste moment af tot nagenoeg het einde toe het zijne heeft bijgedragen.

Redactie

Deel van de ruïne van kasteel Homburg. (Foto H. A. Treu)

COLLOQUIUM 1984 VAN DE DEUTSCHE GESELLSCHAFT FÜR FESTUNGSFORSCHUNG

Homburg, 26-28 oktober 1984

door Mr. S. H. Poppema

'Vesting, ruïne, monument' was het onderwerp van gesprek in het derde internationale colloquium van de DGF, dat van 26 tot 28 oktober 1984 in Homburg (Saar) is gehouden. Naast een groot aantal deelnemers uit de Bondsrepubliek Duitsland namen ook veel belangstellenden uit België, Denemarken, Frankrijk, Groot-Brittannië, Nederland, Polen en Zwitserland deel aan het programma dat bestond uit een studiebijeenkomst, excursies en een openbare vergadering van het curatorium. Daarnaast was er een algemene ledenvergadering onder leiding van de heer Ir. K. Buschhausen, voorzitter.

Homburg en in het bijzonder het vroegere, hoog boven de stad gelegen gebastioneerde kasteel Homburg, kregen de meeste aandacht.

De heer Ir. T. Biller heeft in de studiebijeenkomst een beeld gegeven van de ontwikkeling van het kasteel van een middeleeuwse burcht naar het gebastioneerde slot dat tot ongeveer 1715 als zodanig heeft bestaan. De gebastioneerde enceinte met twee ravelijnen dateert uit het laatst van de zestiende eeuw. Tegen het einde van de zeventiende eeuw legde Vauban voor de zijde die het gemakkelijkst kon worden aangevallen, nog een groot hoornwerk met ravelijn aan. Van 1715 af verviel het werk tot een ruïne.

De colloquiumgangers hebben bij een bezoek aan het werk – helaas vóór de lezing van de heer Biller – kunnen vaststellen dat het achter Vaubans aanvulling gelegen gebastioneerde front met ravelijn door de hoge muren van facen, flanken en courtine nog steeds zeer indrukwekkend is.

Op diezelfde plaats was het verheugend te zien dat de stad Homburg aandacht besteedt aan de toekomst van wat er van het werk is overgebleven: de caponnière tussen de courtine en de keel was gedeeltelijk tot de oude vorm teruggebracht. Op het terrein van het oude kasteel, waarvan nog aanzienlijke muurresten over zijn, worden opgravingen verricht.

Later in het programma, tijdens een soirée, beval de secretaris van de DGF, de heer Dr. V. Schmidtchen, aan bij restauraties en reconstructies rekening te houden met een eventueel nieuw gebruik. In een toespraak over de problemen verbonden aan het geschikt maken van ruïnes voor toeristische doeleinden, zei hij dat herstel van een ruïne als die van Homburg, slechts één bepaalde fase kan tonen. Het is daarom noodzakelijk voorlichting te geven door middel van bordes met afbeeldingen en verklaringen op het terrein en van brochures.

Mevrouw Dr. M. Schöppner belichtte in haar lezing de militaire geschiedenis van Homburg in de tijd van 650 tot 1750.

De deelnemers brachten nog een bezoek aan een omvangrijk stelsel van kunstmatige grotten onder het kasteel van Homburg. In de tijd dat het gebastioneerde kasteel nog als vestingwerk in gebruik was, dienden de grotten – tien

Kasteel Homburg, gedeeltelijk gerestaureerde Caponnière met schietgaten tussen courtine en keel van een ravelijn. (Foto Mr. S. H. Poppema)

Maginolinie, gross ouvrage Simserhof, ingansblak voor munitie. (Foto Mr. S. H. Poppema)

verdiepingen diep – tot onderkomen voor soldaten en tot opslagplaats, zelfs van kruit, zoals uit door onbedoelde ontploffingen gevormde ruimten in de berg blijkt. In de Tweede Wereldoorlog gebruikte de bevolking van Homburg ze als schuilkelders.

De Poolse Prof. Dr. J. Bogdanowski gaf een uiteenzetting van de problemen van monumentenzorg rond de vesting Kraków. Hij maakte melding van een plan om van de vestingwerken van die stad 'een openluchtmuseum van militaire architectuur' van de middeleeuwen tot en met het begin van de twintigste eeuw te maken.

Maginotlinie

De Britse publicist A. Kemp hield een lezing over 'de Maginotlinie', werkelijkheid en fictie'.

Vele colloquiumdeelnemers hebben op de laatste dag gebruik gemaakt van de mogelijkheid het artilleriewerk Simserhof bij Bitché (Frankrijk) te bezoeken. In de ondergrondse ruimten van dit werk is een indrukwekkende verzameling van wapens en apparatuur uit de voormalige linie tentoongesteld. Een particuliere organisatie beheert het wapenmuseum en zorgt ervoor dat het treintje dat vroeger munitie van een van de twee ingangsblokken naar de gevechtsblokken transporteerde, nu voor het vervoer van de bezoekers kan worden gebruikt. Van de acht gevechtsblokken kon er slechts één binnendoor worden bezocht. De rondgang leidde helaas niet langs de buitenzijde van de gevechtsblokken. Het programma omvatte voorts een bezoek aan Vaubans citadel van Bitché.

Officiële belangstelling

De stad Homburg heeft veel belangstelling voor het colloquium van de DGF getoond, te beginnen met een ontvangst door burgemeester R. Uhmke in het stadhuis, waar verder alle vergaderingen werden gehouden. Verder was in dat gebouw ter gelegenheid van het colloquium een tentoonstelling van kaarten en plattegronden van Homburg ingericht.

KANONNEN

Een sprekende minderheid - een zwijgende meerderheid

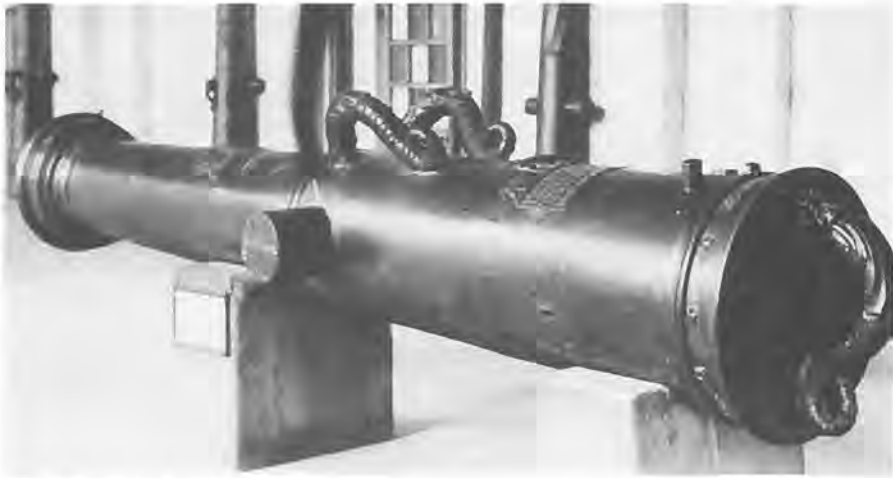
door H. A. Treu

Een lange treinreis door een prachtig landschap in 'den vreemde' is een aangename ontspanning voor lichaam en geest. Zo ervoer ik het op mijn reis van Homburg huiswaarts, sporend langs Saar, Moezel en Rijn op 29 oktober van het vorige jaar. Een medereiziger die de trein had verlaten, liet een 'Frankfurter Allgemeine' van die dag achter en voor de afwisseling keek ik het blad door. Direct werd mijn belangstelling gewekt door een artikel dat als opschrift had 'Feldschlange von 1528'.

'Vogel Greif' luidde de naam van een legendarische oude vuurmond, waarmee zich op dat moment zelfs de Franse president Mitterrand en bondskanselier Kohl bezig hielden. Niet alleen kopstukken van deze tijd maar ook uit het verleden hadden aan Vogel Greif aandacht geschonken: Napoleon en Hitler waren niet de minst bekenden onder dezen.

*'Der Greif heis ich / meinem Genedigen Herrn von Drir Dien ich / Wo er mich heist
Gewalden / do wil ich Dorn und Mauern zu spaltten / Simon gos mich 1524.'*

'Vogel Greif' in Parijs.

Het bewogen 'leven' van 'Vogel Greif'

Een 'ding' kan men zo'n beroemdheid – want dat is het – moeilijk noemen, het is een 'wezen' dat ons iets heeft te vertellen over zijn ontstaan en over de opdracht die het moet vervullen (meestal in krijgshaftige taal):

'Der Greif heis ich
meinem Genedigen Herrn von Drir Dien ich
Wo er mich heist Gewalden
do wil ich Dorn und Mauern zu spaltten
Simon gos mich 1524.'

Er zijn veel van zulke 'sprekende' kanonnen bekend. Ze behoorden vaak tot de vorstelijke artillerieparken en staan nu soms ergens opgesteld als historisch monument of vormen de pronkstukken in musea. Men leze er het bijzonder aantrekkelijke, rijk geïllustreerde en voortreffelijk gedocumenteerde boek van Volker Schmidtchen* op na, dat ook technische gegevens vermeldt: 'Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister'.

Het geboortjaar is dus 1524 (volgens Schmidtchen) en de maker was Meister Simon uit Frankfurt, die de opdracht had ontvangen van de Aartsbisschop van Trier, Richard von Greifenklau, voor wien 'Vogel Greif' beloofde torens en muren te zullen doen splijten. Het stuk meet 468 cm, weegt 7 ton, heeft een kaliber van 28,5 cm, verschoot ijzeren kogels van 94 kg en behoorde tot de categorie belegeringsgeschut. 'Vogel Greif' had eertijds de vesting Ehrenbreitstein als standplaats. In 1799, toen deze vesting werd veroverd door de Fransen, werd

'Vogel Greif' als krijgsbuit met 150 andere kanonnen per schip naar Metz overgebracht.

Na de nederlaag van Napoleon trachtte Koblenz het stuk terug te krijgen maar het bleek 'onvindbaar' te zijn en het heette dat het was omgesmolten. In 1865 dook de vuurmond echter weer op in Parijs en kreeg een plaats in de Dôme des Invalides. Het mag verwondering wekken dat Bismarck 'Vogel Greif' in 1871 niet terugvorderde. Dat gebeurde wel in 1940 na de verovering van Parijs. Het stuk herkreeg zijn plaats in Ehrenbreitstein maar niet voor lange duur, want na WO II werd het andermaal naar Parijs gehaald (zie foto blz. 143).

En wat stond er dan nú te gebeuren?

Ter bezegeling van de thans hechte Frans-Duitse vriendschap zou op dinsdag 30 oktober 1984 de Franse Staatspresident 'Vogel Greif' 'in Dauerleihgabe' aan de stad Koblenz afstaan om weer in de vesting Ehrenbreitstein te worden opgesteld. En aldus vond de overdracht op die dag met veel plechtig vertoon, in aanwezigheid van de beide regeringsleiders en vele 'vips' plaats. Oberbürgermeister Willi Hörter was zo vriendelijk aan ons verzoek om een foto in ons Jaarboek te mogen plaatsen, te voldoen en zond ons deze opname (zie foto hieronder).

'Vogel Greif' in Ehrenbreitstein, gereed voor overdracht.

De Franse president Mitterrand met de Duitse bondskanselier Kohl op de vesting Ehrenbreitstein, waar 'Vogel Greif' werd overgedragen. Op de achtergrond 'Deutsches Eck' in Koblenz, waar Rijn en Moezel samenvloeien. (Detail krantenfoto)

President Mitterrand behoefde óók niet met lege handen huiswaarts te keren. Als tegengeschenk had hij de avond tevoren uit de handen van de Bundeskanzler het wit-rood-blauwe vaandel van het Franse 3e Regiment Artillerie te Voet in ontvangst mogen nemen, dat in 1792 in de slag van Valenciennes door de Oostenrijkse Oberleutnant Carl Caspar Joseph von Hauenstein was buitgemaakt.

Nu dan de zwijgende meerderheid

Dat zijn de stukken die als geschut worden afgedankt en aan de smeltoven zijn ontkomen, die ons geen soldateske boodschap hebben over te brengen maar een 'nuttige' bestemming hebben gekregen, hetzij als botslichaam op straat-hoeken of bij de ingang van poorten en hekken, die ook wel langs trottoirs zijn geplaatst of . . . als meerpalen langs onze kanalen dienst doen of deden. En juist over deze allerlaatste categorie ging het ons, toen wij onlangs onze lezers verzochten ons te melden waar deze zich bevinden en vooral wanneer ze aan hun huidige bestemming zullen worden onttrokken.

Van verschillende zijden ontvingen wij reacties. Zeer uitvoerig was daarin de heer Frans Erens, tekenleraar in Utrecht, die ons een lijst van niet minder dan 38 stukken deed toekomen die in de binnenstad van Utrecht te vinden zijn. Hij gaf zelfs kalibers en maten op en voorts of de mondingen open waren of opgevuld met een kogel. Een zeer interessant verslag.

De heer J. Albarda, artillerist in hart en nieren, signaleerde een aantal kanonlopen in een twintigtal steden. 'Als schamppaal in gebruik — wat een ontheiliging — in Hoorn en in KLundert.' Wij hebben begrip voor deze wanhoopskreet.

Vanzelfsprekend zijn wij de rapporteurs zeer erkentelijk voor de soms grote moeite die zij zich hebben gegeven. Wij hopen er later nog eens op terug te komen.

Tóch zal het voor iedereen wel duidelijk zijn dat ook deze 'nederigen' die in een stadsbeeld zijn verwerkt en daar stilzwijgend hun diensten blijven verlenen, min of meer onbereikbaar zijn voor ons, die willen trachten zoveel mogelijk kanonlopen veilig te stellen om er vestingsteden mee te kunnen verblijden (als ze het tenminste met 'Domeinen' eens kunnen worden over de prijs en dat valt soms niet mee).

Wij doelen dus vooral op de lopen die in honderdtallen langs onze waterwegen zijn te vinden. Als ze worden uitgegraven (wat soms klandestien gebeurt) omdat ze hun taak hebben volbracht, lijkt de bestemming 'schroot' wel onafwendbaar, tenzij wij alert zijn en de autoriteiten die er zeggenschap over hebben, weten te doordringen van het besef dat het om historische stukken gaat, waarvoor veel vestingsteden belangstelling hebben.

In het verleden hebben wij soms kunnen bemiddelen (zie Jaarboek 1971, blz. 39 e.v.). Eenmaal in handen van zulke gegadigden, worden de stukken gereinigd en vertroeteld en, zoals dat heet, 'in oude glorie' hersteld.

Ook voor een aantal Duitse, voormalige vestingsteden die ooit in Nederlandse handen zijn geweest, zoals Wesel en Jülich hebben wij leencontracten voor onbepaalde duur kunnen doen sluiten. Evenzo werden vuurmonden geleverd aan het Belgische Wervik, waar in 1793 moedig slag werd geleverd door Prins Willem George Frederik van Oranje tegen een Franse overmacht (zie Jaarboek 1975, blz. 49 e.v.).

Wij blijven daarom onze lezers verzoeken vooral te denken aan de oude kanonlopen langs kanalen e.d. die hun huidige bestemming gaan verliezen en voor verkoop in aanmerking komen.

* Dr. Volker Schmidtchen heeft van dit werk, dat inmiddels is uitverkocht en dat voorheen DM 98.— heeft gekost, een aantal exemplaren in voorraad die men bij hem kan bestellen tegen de sterk gereduceerde prijs van DM 35.—. Adres: Dr. Volker Schmidtchen, Heyerstrasse 2, 46 Dortmund 30, BRD.

BOEKBESPREKINGEN

De plattegrond van de stad Groningen door Jacob van Deventer uit omstreeks 1565.

Vorming en vernietiging van een kaartbeeld door Dr. G. Overdiep.

1984, Uitgeverij Canaletto Alphen aan den Rijn, met subsidies van Anjerfonds, J. B. Scholtenfonds en gem. Groningen. Formaat 27 × 20 cm; 146 blz., rijk geïllustreerd en kaartbijlage. Prijs f 55,—.

Jacob van Deventer, geboren tussen 1510 en 1515, overleden 1575, keizerlijk/koninklijk geograaf, de 'vader der Nederlandse kartografie', is in onze kringen bekend om zijn provinciekaarten maar bovenal door zijn steden-atlas met ca. 250 plattegronden van Noord- en Zuid-Nederlandse steden.

Deze, met de hand getekende en ingekleurde kaarten, alle op dezelfde schaal en alle op het magnetische Noorden georiënteerd, blijken met een grote graad van nauwkeurigheid te zijn vervaardigd en kennelijk voor militair gebruik bedoeld.

Een van die plattegronden, namelijk die van de stad Groningen, stond al centraal bij de reeds lang tevoren door de schrijver begonnen bestudering van de vestingbouwkundige en waterstaatkundige geschiedenis van provincie en stad: juist vanwege de talrijke gegevens, die deze kaart bij nadere beschouwing oplevert. Vandaar de titel van het boek.

Vóór de beschrijving van de plattegrond geeft de schrijver een uitvoerig overzicht van de staatkundige geschiedenis van de stad tot omstreeks 1565. Hij wijdt hieraan vier hoofdstukken. De groei van het dorp, voor het eerst in de negende eeuw genoemd, tot de XVIe-eeuwse stad, die Van Deventer in kaart heeft gebracht, is geenszins geruisloos aan de inwoners noch aan de buitenwereld voorbijgegaan en hieraan zijn dan ook vier hoofdstukken gewijd.

Koning Philips II had kort voor zijn definitief vertrek naar Spanje in 1559 de opdracht tot het opmeten enz. van alle steden in de Nederlandse gewesten aan Jacob van Deventer verstrekt. De vervaardiging had derhalve plaats in de tijden van spanning vóór en tijdens het begin van de 80-jarige oorlog. De schrijver neemt aan dat de kaart van Groningen vóór de strijd gereed was. Na de beschrijving van de kaart en hetgeen deze aan bijzonderheden omtrent de verdedigingswerken toont, volgt de historie van de beginperiode van de 80-jarige oorlog, waarin Groningen al dadelijk in ernstige mate werd betrokken. De verdedigingswerken ondergingen vooralsnog geen belangrijke wijzigingen. Er werd een dwangkasteel naar Antwerpens voorbeeld gebouwd, maar dat mocht in 1607 weer worden afgebroken.

Eerst in 1608 begon men met een grote uitleg, een plan, dat in de aanleg van een aarden wal met 17 bastions voorzag en in 1624 werd voltooid.

Met dit plan werd de vernietiging van de, op de plattegrond van Jacob van Deventer in functie zijnde verdedigingswerken, wegen en wateren ingeleid. Met een aan laatstgenoemd thema gewijd hoofdstuk wordt het boek besloten.

Een voortreffelijk gedocumenteerd en rijk geïllustreerd boek — in een fraai blauw bandje —, dat blijk geeft van een door een gedegen studie vergaarde grote kennis van het behandelde onderwerp, hetgeen bij deze auteur geen verwondering behoeft te wek-

ken. Onmisbaar voor iedere Groninger, die belang stelt in de geschiedenis van zijn stad, maar evenzeer interessant voor degenen, die de ontwikkeling van een vestingstad door de eeuwen heen wil volgen.

W. F. K. Engelbrecht

Het Militaire Hospitaal te Maastricht in het midden van de achttiende eeuw –

Scriptie door Jos Notermans, arts.

Stencil, 108 blz; Kath. Universiteit Nijmegen, 1984.

De auteur (voorzitter S.M.V.) leverde hiermede een interessante 'case study' af. Hoofdstuk I (vrede) geeft oorsprong en historie van het gebouw (1680) en de personele organisatie. Ook de patiënten en de 'aannemer' die de medische verzorging contracteerde, passeren de revue. Hoofdstuk II tekent de omstandigheden tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-'48), politiek, militair, logistiek en medisch. Het voor Maastricht benauwende einde van de oorlog culmineerde in het beleg door de Fransen. 3 mei 1748 worden vredesbesprekingen geopend in Aken, waarop een wapenstilstand volgt. Het garnizoen trekt uit op 10 mei 1748. Medische aspecten zoals de aard der opgelopen verwondingen en de wijze van behandelen hebben betrekking op de ervaringen die tijdens dit beleg werden opgedaan.

Veertien illustraties, schema's, tabellen en historische plattegronden zijn toegevoegd.

H. A. Treu

'Kenmerkboekje', Monumentenzorg in Nederland.

De Uitgeverij Zorn B.V., Alphen a/d Rijn heeft in haar 'Kenmerk-reeks' een eenvoudig boekje het licht doen zien, dat gewijd is aan de monumentenzorg in Nederland. Deze reeks wordt speciaal geschreven ten behoeve van het onderwijs en wordt in een zeer grote oplage gratis op de Nederlandse middelbare scholen verspreid. De auteur Jan Noordhoek geeft in kort bestek en een vlotte, aansprekende stijl, tal van bijzonderheden over monumenten en hun betekenis, stads- en dorpsgezichten, stedelijke en plattelandsbebouwing, kerkelijke en militaire bouwkunst, monumenten van bedrijf en techniek, 'kleine' monumenten en historisch straatmeubilair en eindigt met een overzicht van de monumentenbescherming, zoals die geregeld is in de Monumentenwet, de Woningwet en de Wet op de Ruimtelijke Ordening. De passage in het hoofdstuk 'Miliaire Bouwkunst' voor zover betrekking hebbend op de historische vestingwerken, is door het bestuur van onze Stichting tevoren kritisch bekeken, zodat de auteur voor eventuele ontsporingen op dit terrein is behoed! De met zorg gekozen, zeer gevarieerde kleurenfoto's zijn wat flets uitgevallen, maar dat zal wel verband houden met het eenvoudige drukprocedé. Jammer dat op het omslag de foto van de Haven te Goes wordt ontsierd door de – op zich geestige – kop van een antieke gaper!

De uitgave van het aardige propagandaboekje werd mede financieel mogelijk gemaakt door bijdragen van enkele particuliere organisaties op het terrein van de monumentenzorg, waaronder de Stichting Menno van Coehoorn.

Mr. P. J. van der Mark

Wehrhafte Schweiz – door Karl Lüönd.

Gebonden, afm. 24 × 32 cm, 144 blz. Uitgave: Ringier en Co AG, Zürich, Zwitserland, 1984; prijs Zw. Frs. 36.20 (incl. verz.).

De Zwitsers zijn in het algemeen nogal voorzichtig met het publiceren van gegevens over hun landsverdediging. Zij hebben daarvoor zeer steekhoudende argumenten. Maar voor een volk is het nuttig en nodig te weten waarvoor zovelen moeten dienen en waarvoor men betalen moet, bovenal echter wat de waarden zijn, die men verdedigen en behouden wil.

Schrijver probeert daaraan een steentje bij te dragen en stelde een omvangrijk voorlichtingsboek samen in samenwerking met de legerleiding. Het werk geeft een, van vele foto's voorzien, beeld van alle wapens en diensten met – opmerkelijk openhartig – kaarten, waarop hun garnizoenen, oefenterreinen en vliegbases zijn aangegeven. Men vindt er verder wel beschrijvingen van vestingwerken, hindernisplannen (zo zijn b.v. alle strategisch belangrijke bruggen van permanente springladingen voorzien), alsmede de luchtbescherming (met schuilplaatsen voor 90% der bevolking) maar wijselijk doet men er met betrekking tot de locaties van verdedigingswerken het zwijgen toe. Duidelijk is dat men een groot aantal werken in stand houdt en dat opzet en inrichting veel doen denken aan delen van de voormalige Maginotlinie.

Toen tijdens het 'Internationales Kolloquium zur Festungsforschung' in oktober 1984 te Homburg (Saar) een der sprekers opperde, dat operationele linies of stellingen in Europa niet meer bestonden, duurde het geen drie seconden of onze Zwitserse collega Herr Günther Reiss stond achter de microfoon en weerlegde die veronderstelling in een zeer kort en helder betoog, dat niet voor tweeërlei uitleg vatbaar was! Men vindt dat in het boek bevestigd: 'Die Festungen sind das unberechenbare Rückgrat der schweizerischen Strategie des hohen Eintrittspreises' (blz. 87). Ook in de beschouwing van Oberst i Gst Gustav Däniker (blz. 138 e.v.) over de landsverdediging in het jaar 2000 blijft die 'Strategie' recht overeind. De geschiedenis geeft hem gelijk.

Samenvattend: een prachtig uitgevoerd boek, dat een helder beeld geeft van hetgeen de Zwitsers met betrekking tot de landsverdediging voor ogen staat en . . . van hetgeen zij er daadwerkelijk aan doen.

J. Sneep

De Grebbelinie – Van militair verdedigingswerk tot cultuurhistorisch erfgoed en natuurmonument – door J. C. T. van Blommestein.

Derde druk, 1984; f 12,—.

De derde druk van dit intussen bekend geworden en veel gevraagde boekwerkje werd met verlangen tegemoet gezien. De uiterlijke vorm is gelijk gebleven doch de inhoud verrijkt met een negende hoofdstuk en liefst 15 goede foto's, die een indruk geven van terrein en objecten hier en daar.

Het aantal bladzijden is gestegen van 36 naar 44, het aantal afbeeldingen kwam van 15 op 30.

Het negende hoofdstuk vermeldt de veranderingen, verbeteringen en herstelwerkzaamheden sedert 1976 per object.

Als bijzondere attractie heeft Staatsbosbeheer een vouwblad 'Wandelroute door de Grebbelinie' in zoveel exemplaren beschikbaar gesteld dat bij elk verkocht exemplaar een vouwblad kan worden verstrekt.

Te bestellen bij de penningmeester Stichting Menno van Coehoorn, Prins Hendriklaan 92, 3743 KC Baarn, giro 63844, onder vermelding van 'Grebbe'.

H. A. Treu

De Stede Nieuwpoort. – Samenstelling Historische Kring Nieuwpoort.
Uitgeverij Snijders, april 1983. ISBN 90 6729 001 7.

In het jaar 1983, waarin de vestingstad Nieuwpoort het feit herdacht dat haar 700 jaar geleden stadsrechten werden verleend, heeft de Historische Kring Nieuwpoort het boekje 'De Stede Nieuwpoort' het licht doen zien.

Dit zeer goed verzorgde boekwerkje bevat een tiental opstellen over uiteenlopende onderwerpen, waarin een stukje geschiedenis van Nieuwpoort is vastgelegd.

Tevens is opgenomen een overzicht van boeken en artikelen in het bezit van de Historische Kring, alsmede een verklarende woordenlijst en een index familienamen.

Het geheel geeft een goede indruk van het wel en wee van Nieuwpoort door de eeuwen heen.

H. C. Tesink.

Inventaire des plans des bâtiments militaires belges (1836 – 1914) – door C. Hastir.
Paperback, afm. 29 × 29 cm, 45 blz. Uitgave Centrum voor militaire geschiedenis, Koninklijk Legermuseum, Brussel, 1982.

Een inventaris van de verzamelingen tekeningen van kazernes, forten, arsenalen, enz. Het boek is voorzien van indexen op persoonsnamen, plaatsnamen en soorten objecten.

J. Sneep

Jaarboek '85 – Alblasserwaard en Vijfherenlanden.

Paperback, afm. 17 × 24 cm, 96 blz. Uitgave Stichting Matrijs, Utrecht, 1984.
ISBN 90.70.482.19.3.

Een prachtig uitgevoerd, van vele foto's en tekeningen voorzien, jaarboek. Het derde in een reeks. Het boek bevat onder meer een artikel over bedrijfsmonumenten (vooral op waterstaatkundig gebied) door Drs. P. Nijhof en een artikel over een sector in de Nieuwe Hollandse Waterlinie: De Diefdijk, door R. van den Berg.

J. Sneep

Schakels in stedenbouw – door W. F. van Voorden.

Een model voor analyse van de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteiten van 19de-eeuwse stadsuitbreidingen op grond van een onderzoek in Gelderse steden. Proefschrift. Technische Hogeschool, Delft, 1983. Uitg. De Walburg Pers.

De meeste van onze voormalige vestingsteden – door de eeuwen heen vergroot en daarbij telkenmale door nieuwe aan de eisen van de tijd aangepaste verdedigingswerken omgeven – zijn nu uitgegroeid tot grote bevolkingscentra. In de stedenbouwkundige ontwikkeling heeft dit zijn sporen achtergelaten. Van belang hierbij is het beschouwen van hetgeen zich op het breukvlak van deze oude en nieuwe wereld heeft afgespeeld, in het bijzonder de lotgevallen van de bestaande historische vestingwerken, die de scheidingslijn ertussen vormden.

De steden die na 1860 een periode van industrialisatie tegemoet gingen hadden dringend behoefte aan ruimte. Binnen de bestaande omwalling waren er nog de aarden bastions, waarop kerkhoven werden ingericht en nutsgebouwen verzezen, maar dit bood onvoldoende soelaas. Ontmanteling van de steden en daarmee het verlies van een deel der militaire werken – die overigens in een erbarmelijke staat van onderhoud verkeerden – was onvermijdelijk.

Van Voorden verdiept zich in dit proces, waarbij vooral Arnhem en Nijmegen in de beschouwing worden betrokken. Aan de hand van de zeer fraai getekende reconstructions gunt hij ons een boeiende wandeling door dit stuk stedelijke geschiedenis. Hij besteedt daarbij ook aandacht aan de gevolgen van de werking van de Vestingwet van 1874 en stelt daarbij in het licht hoe zorgvuldig en terughoudend de overheid daarbij is te werk gegaan. Al betreuren we nu, dat er zoveel monumenten onder de slopershamer zijn gevallen, mag er niet van een 'vogelvrij-verklaring' van de voormalige vestingwerken worden gesproken.

Voor allen die de geschiedenis van de vestingwerken ter harte gaat wordt de lezing van dit zo goed verzorgde boek van harte aanbevolen.

Dr. Ir. H. A. van Oerle

Architekt und Ingenieur. Baumeister in Krieg und Frieden (Wolfenbüttel - BRD, 1984). Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek nr. 42, 415 pagina's, prijs 30 DM. ISBN 3-88373-040-8.

Zoals elders in dit jaarboek te lezen valt, vond op 5 mei 1984 in het Duitse Wolfenbüttel de opening plaats van de tentoonstelling *Architekt und Ingenieur, Baumeister in Krieg und Frieden*. Deze beoogde, aan de hand van in de periode 1500-1800 in Duitsland verschenen publicaties over bouwkunde, een beeld te geven van de diversiteit aan projecten die de civiele en militaire bouwmeesters in Duitsland in dat tijdvak daar uitgevoerd hebben. De Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel bevat een uitgebreide hoeveelheid gedrukte betreffende de architectuur uit die tijd en dit vormde dan ook de aanleiding om aan dit onderwerp een expositie te wijden.

De bij deze tentoonstelling behorende catalogus bevat een driedeling. Eerst komt een aantal hoofdstukken waarin enkele algemene aspecten omtrent dit onderwerp behan-

deld worden. In het tweede en derde deel komen respectievelijk de civiele en militaire bouwkunde zelf aan de orde.

In het eerste gedeelte wordt allereerst ingegaan op de nauwe relatie tussen civiele en militaire architectuur. Anders dan in de periode na 1800 zijn deze twee terreinen in het tijdvak 1500-1800 moeilijk van elkaar te scheiden. Militaire ingenieurs maakten namelijk ook vaak ontwerpen voor bouwwerken met een zuiver civiel karakter en hadden soms tevens de algehele leiding over de bouw ervan in handen. Verder raakten beide disciplines elkaar in objecten als poorten en arsenalen. De eerste vormden weliswaar een integraal onderdeel van de vestingwerken rond een stad, maar hun decoratie was ontleend aan de civiele bouwkunde. De arsenalen stonden meestal midden in de stad en verschilden qua grondvorm niet wezenlijk van andere bouwwerken met een civiel karakter. In de beginhoofdstukken wordt verder nog aandacht besteed aan onder meer boekwerken betreffende architectuur die in de aan de orde zijnde periode verschenen zijn, de bouwstijlen en de door de bouwmeesters gebruikte instrumenten.

In het gedeelte over de civiele bouwkunde worden voornamelijk de diverse daartoe te rekenen categorieën gebouwen behandeld, dus woonhuizen, kastelen, raadhuisen, scholen, universiteitsgebouwen, kerken en dergelijke. Dr. Ulrich Schütte, van wie het idee voor deze expositie afkomstig was en die een belangrijke bijdrage leverde aan de totstandkoming ervan, schreef het merendeel van de tekst van het eerste en tweede gedeelte van de catalogus.

De hoofdstukken over de militaire bouwkunde zijn samengesteld door de ook in Nederland bekende onderzoeker Hartwig Neumann. Daarin geeft hij een overzicht van de ontwikkeling van de vestingbouw vanaf het eind van de middeleeuwen tot in de negentiende eeuw, dit in relatie tot de opeenvolgende verbeteringen van het geschut. Hierin komen uiteraard ook de verschillende vestingbouwkundige stelsels ter sprake, te beginnen bij de ideeën van de Duitser Albrecht Dürer en de Italiaanse methode tot aan de zogenaamde Nieuw-Pruisische manier, die volgens Neumann beter als Nieuw-Duitse manier betiteld kan worden.

In het begin van het eerste door hem samengestelde hoofdstuk (p. 287) stelt de auteur dat pas in de loop van de vijftiende, maar vooral vanaf het begin van de zestiende eeuw de legers over geschut zijn gaan beschikken dat bij belegeringen werd ingezet. Hij denkt in dit verband ongetwijfeld aan de artillerie die de Franse koning Karel VIII in de jaren negentig van de vijftiende eeuw meevoerde op zijn veldtocht door Italië en tegen het geweld waarvan de stadsmuren aldaar niet opgewassen bleken. Neumann gaat hier echter voorbij aan het feit dat zeker al in het laatste kwart van de veertiende eeuw er door de legers geschut werd meegenomen dat bij belegeringen in actie kwam. Zijn rol daarbij was echter nog vrij beperkt. De afgeschoten kogels, toen nog van steen en dus met aanzienlijk minder massa dan de loden kogels van latere datum, richtten vanwege de geringe stuwkracht van het ontbrande kruit, dat toen nog een slechte kwaliteit had, nog vrij weinig schade aan. Bovendien kwam het vaak voor dat door hun onvolwaardige constructie de vuurmonden bij langdurig of ondeskundig gebruik uit elkaar barstten. De kwaliteit van zowel kruit als geschut verbeterde snel. Sinds de tweede helft van de vijftiende eeuw ging de artillerie bij belegeringen een vooraanstaande plaats innemen en dit zou nog heel lang zo blijven. Hoewel er vooral in de vijftiende en zestiende eeuw een groot aantal verbeteringen plaatsvond (onder andere de opkomst van de wielaffuit en de drastische beperking van de hoeveelheid kalibers), veranderde er tot in de negen-

tiende eeuw aan het geschut zelf vrij weinig. Met de mening van Neumann dat de ontwikkeling van het geschut in de achttiende eeuw verder voortschreed (p. 292), ben ik het dan ook niet eens.

Na het hoofdstuk D, waarin Neumann de op de expositie aanwezige vuurmonden en meetinstrumenten bespreekt, volgt een hoofdstuk over de vestingbouwkundige literatuur uit de behandelde periode, te beginnen bij het eerste leerboek in het Duits over de vestingbouw van de nieuwe tijd, van de hand van Dürer, met als titel: '*Etliche unterricht zu befestigung der Stett, Schlosz und flecken*' uit 1527, tot aan een Duitse uitgave van Carnots '*De la défense des places fortes (. . .)*' uit 1816. Het zesde en laatste hoofdstuk van dit slotgedeelte handelt over de zogenaamde poliorketiek, dat wil zeggen de techniek van het belegeren, en de castrametatio, een tak van het militaire bedrijf die zich bezighield met het aanleggen en inrichten van legerkampen.

Evenals in de twee voorafgaande delen wordt in elk van de hoofdstukken over de militaire bouwkunde na een inleiding over het daarin te behandelen onderwerp een beschrijving gegeven van de tentoongestelde objecten die op dat aspect betrekking hebben. Wie geïnteresseerd is in de theorieën van de diverse vestingbouwkundigen uit de betreffende periode, kan vooral aan het hoofdstuk over hun publicaties zijn hart ophalen. Neumann vermeldt daarin namelijk, behalve de nodige details over die werken, een groot aantal bijzonderheden over de schrijvers ervan en over hun rol in de ontwikkeling van de vestingbouw. Degene die zich nog verder in deze materie wil verdiepen, treft hier een uitgebreid aantal literatuurverwijzingen aan. Dergelijke grote hoeveelheden opsommingen van publicaties die op de in de catalogus behandelde onderwerpen betrekking hebben, zijn overigens ook in alle andere hoofdstukken te vinden.

Deze expositiecatalogus is vanwege de grote hoeveelheden daarin verwerkte informatie over zowel de civiele als de militaire bouwkunde erg waardevol. Het is geschreven in een goed leesbare stijl en het verhaalde wordt verduidelijkt met een groot aantal illustraties.

Drs. J. P. C. M. van Hoof

Siege warfare – door Christoffer Duffy. Vol. I The fortress in the early modern world 1494-1660, 289 blz. (1979); Vol. II The fortress in the age of Vauban and Frederick the Great (1660-1789), 318 blz. (1985). Uitg. Routledge & Kegan Paul, London.

Er verschijnen nogal wat boeken over de bouw van vestingen, enkele over het belegeren van vestingen, maar slechts weinige over de rol van vestingen in de krijgsgeschiedenis. Het hier aangekondigde werk beweegt zich op dit derde gebied, de twee eerstgenoemde onderwerpen komen alleen kort ter sprake bij belangrijke ontwikkelingen in vestingontwerp en belegeringstechniek. Het hoofdonderwerp wordt gevolgd over de gehele wereld. Hoewel het tijdens het behandelde tijdvak uiteraard voornamelijk gaat over Europa – niet alleen West-Europa, maar ook bijv. Skandinavië en Turkije – komen ook Amerika, India en het Verre Oosten aan bod. Verder besluit deel I met een hoofdstuk over raakpunten van de vestingkunde met de samenleving, o.a. in het oorlogsrecht, in het leven van de burgers van vestingsteden, de vesting in muziek en literatuur en de samenhang met bouwkunst en stedenbouw. Het in deel II behandelde tijdvak zag het

ontstaan van vaste korpsen militaire ingenieurs. De vestingoorlog werd daardoor op steeds volmaakter wijze uitgevochten. In het slothoofdstuk van deel II behandelt de schrijver de paradox dat in diezelfde tijd de relatieve betekenis van de vesting in de oorlogvoering afnam. Volgens hem leidde juist de toenemende specialisatie er toe dat de legerbevelhebbers de vestingoorlog zoveel mogelijk gingen vermijden.

De hoofdinhoud van het boek bestaat uit de beschrijving van vele tientallen oorlogen. Een in plaats en tijd zo uitgebreid onderwerp noopte de schrijver tot beknoptheid. Dat is jammer, want het boek is boeiend geschreven (en goed geïllustreerd). Telkens stuit de lezer op zaken waarover hij graag meer had gezien. Ook kan een zo beknopte behandeling gemakkelijk tot misverstanden leiden, zoals bijv. bij de behandeling van het Oudnederlandse stelsel en zijn herkomst. Hier worden vier bladzijden aan gewijd (deel I, blz. 90-93) en waarin de argeloze lezer te horen krijgt dat dit stelsel tot stand kwam onder Prins Maurits.

Adriaan Anthoniszoon, die al vanaf 1573 vestingen bouwde, moet het doen met één zinnetje op blz. 82 in deel I, waarin hij wordt vermeld als 'one of Maurice's most talented fortress engineers'.

Dit alles neemt niet weg dat het boek een overvloed aan gegevens bijeenbrengt (waaronder een zeer uitgebreide literatuurlijst) en alleen al daarom ook als naslagwerk een lang leven zal hebben.

Dr. J. S. van Wieringen

Opmars naar Rotterdam – door E. H. Brongers. Deel 3: De laatste fase. Gebonden, afm. 14 × 22 cm, 274 blz., vele kaarten en foto's. Uitg. Hollandia B.V., Baarn, 1983. ISBN 90.6045.416.2. Prijs f 38,50.

In ons jaarboek 1981/82 zijn we uitgebreid ingegaan op de delen 1 ('De luchtlanding') en 2 ('Van Maas tot Moerdijk'). In deel 3 wordt beschreven hoe tenslotte de door Noord-Brabant oprukkende Duitse pantserstrijdkrachten de Moerdijkbruggen passeren, de weerstand bij Dordrecht overwinnen en Rotterdam bereiken.

In de oude binnenstad van Rotterdam wordt, vooral door Genietroepen en Mariniers, tegenstand geboden tot de capitulatie, na het beruchte bombardement. In de binnenstad van Dordrecht doet zich het zeldzame verschijnsel voor dat geruime tijd door Pontoniers en Wielrijders effectief weerstand tegen tanks wordt geboden bij de bruggen over de oude stadsgracht, de Vest.

In het brede kader van de militaire operaties in Nederland beschrijft Brongers gedetailleerd de gevechtshandelingen in en om Dordrecht en Rotterdam, tot het bittere einde. Zijn bronnen zijn enerzijds Nederlandse, Duitse en Franse gevechtsrapporten, anderzijds persoonlijke ervaringen van militairen en burgers, die in de strijd betrokken waren.

Als gebruikelijk: een boek, dat we belangstellenden van harte aanbevelen.

J. Sneepe

Revue internationale d'Histoire Militaire nr. 58.

Paperback, afm. 17 × 24 cm, 237 blz. Uitgave: Commission Internationale d'Histoire Militaire, Comité néerlandaise.

Redactie: Drs. H. Amersfoort en Drs. P. H. Kamphuis. 's-Gravenhage, 1984.

Het boek bevat bijdragen van: Dr. C. M. Schulten, Drs. H. L. Zwitzer,

Drs. J. P. C. M. van Hoof, Drs. H. Amersfoort, Prof. Dr. G. Teitler,

Drs. G. J. A. Raven, Drs. J. J. A. Wijn en F. C. van Oosten.

Al sinds 1939 worden, onder auspiciën van deze internationale organisatie, bundels in deze vorm en binnen dit vakgebied (geleidelijk met een wat grotere frequentie) uitgegeven. Vrijwel alle Europese landen, alsmede Canada, Japan, Israël, Tunesië en Brazilië leverden hun bijdrage. Nederland deed dat voor het eerst in 1957 en verzorgde voor 1984 weer een bundel.

Het was een goede gedachte van de Commission néerlandaise om nummer 58 van de serie te wijden aan een beknopt overzicht van de Nederlandse militaire geschiedenis, alsmede die van de landsverdediging in de voormalige Oost- en Westindische gebieden. (Helaas is de geschiedenis van de militaire luchtvaart niet opgenomen.)

Onze militaire geschiedenis is vastgelegd in een groot aantal boekwerken en manuscripten, die echter niet de gehele te beschrijven periode 'afdekken'. Insiders weten daarin de weg wel te vinden, maar voor anderen – en zeker voor buitenlanders ligt dat wat moeilijker.

Wel, de nieuwe, in de Engelse taal gestelde, bundel kan wat dat betreft in een behoefte voorzien. Een omvangrijke hoeveelheid feitenmateriaal over een complexe materie is op een overzichtelijke wijze gegroepeerd en in het algemeen in heldere samenvattingen verwerkt. (Op zichzelf een gedurfde en moeizame onderneming.) Daarbij heeft men zich (terecht) niet beperkt tot de krijgsgeschiedenis in engere zin, maar zich gericht op de landsverdediging in ruimere zin. Zo komen de samenhang tussen het buitenlands beleid en het defensiebeleid, de opbouw, organisatie en bewapening van de strijdkrachten, de aanleg van linies en vestingen, het financieel beheer, de bevelsverhoudingen tussen het civiele en militaire gezag, enz. aan de orde. Uiteraard moest men zich daarbij nogal wat beperkingen opleggen, c.q. selectief te werk gaan. Aan elk hoofdstuk is echter een bibliografisch overzicht toegevoegd; daarin vindt degene, die verder op de materie wil ingaan, nuttige handreikingen. Ook hierin is men zodanig selectief te werk gegaan, dat de lezers 'de bomen én het bos kunnen blijven zien'.

Bijzonder te waarderen valt het uitstekende kaartmateriaal, vervaardigd bij de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf (S.M.G.), waarin de in dit verband essentiële zaken er goed uitspringen.

Samenvattend: een boek, dat internationaal een brede verspreiding krijgt en dat, naar wij verwachten, ook in ons land door velen gelezen en benut zal worden.

Het boek is verkrijgbaar via de boekhandel. Deze dient het te bestellen bij I.U.B., Kapt. Grantstraat 1, 7821 AD Emmen, tel. 05910-14272. Prijs f 30,—.

J. Sneepe

Stad in kaart / Voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werkelijkheid', Groningen, 18-19 november 1983. Redactie F. J. Bakker, E. A. J. Boiten en W. K. van der Veen. Alphen aan den Rijn, 1984. (Canaletto), 148 pp. ill., f 35,—. ISBN 90 6469 622 5.

In de bundel *Stad in kaart* zijn de, soms verder uitgewerkte, geïllustreerde lezingen afgedrukt van tien specialisten van diverse pluimage die hier hun licht laten schijnen op de mogelijkheden en beperkingen van het gebruik van oude kaarten en plattegronden bij historisch onderzoek. Gezien de karige literatuur op methodologisch gebied – recentelijk in Nederland iets verbeterd door artikelen van Koeman en Margry in *Caert-Thresoor*, *Kartografisch Tijdschrift en Skript* – een zeer nuttige onderneming.

De bundel levert boeiende visies op, soms van specialisten die vanuit vrijwel tegen-gestelde disciplines de materie bezien. Zo onderzoekt Pouls de wiskundige bagage van de landmeters – in hoeverre konden zij de werkelijkheid benaderen – terwijl Peeters ons inzicht verschaft in de psyche van de kaartmakers – wat wensten zij aan de beschouwers over te brengen.

Een bespreking van tien bijdragen is hier onmogelijk, daarom een keuze uit de artikelen die kan dienen als illustratie voor de geleidelijke opwaardering van kaarten en bouwtekeningen de afgelopen decennia.

Van Voorden (Monumentenzorg) vertelt dat bij restauraties vanaf de jaren '50 geregeld gewerkt werd naar en aan de hand van een oude tekening. Zodoende creëerde men het monument als het ware opnieuw en kwam de zorg voor het gehele monument als document en de continue historische ontwikkeling ervan op het tweede plan. Deze isolerende aanpak van monumenten wrikte ze los uit de versneld voortgaande stedebouw en maakte ze tot sierelementen in overigens 'gemoderniseerde' stadsdelen (men denke aan de Nieuwe Kerk in Den Haag).

Van Herwijnen (redacteur van de *Historische Stedenatlas*) sluit hier in zijn bijdrage op aan. Ook de studie in immateriële zin heeft zich gekenmerkt door aandacht voor losse gebouwen en personen. Geleidelijk is de aandacht voor een deel verschoven naar die voor de geschiedenis van gemeenschappen in materiële en immateriële zin. Beiden beschouwen kaarten daarbij als bronnen die een goed inzicht kunnen geven in de gemeenschap, als verstilde totaalopnames.

Zowel Van Herwijnen als Van Voorden wijzen op het belang van seriële kartografische bronnen waardoor de analyse geüniformeerd en de vergelijkingsmogelijkheden vergroot kunnen worden. Voor Nederland zijn de stadsplattegronden van Van Deventer en de kadastrale minuutplans de twee pijlers voor het onderzoek.

Een te ver doorgevoerde aandacht voor seriële bronnen leidt misschien tot een te grote aandacht voor structuren waarin het individuele en het streekgebundene verdrinkt, en misschien tot een verheffing van de gekozen seriële bron. De kadastrale minuutplans geven geen inlichtingen over de vestingwerken en Visser merkt in de bundel op: 'De stadsplattegronden van Van Deventer zijn van grote betekenis voor het historisch-topografisch onderzoek onder voorwaarde, dat bij de interpretatie van de kaarten het doel waarvoor deze gemaakt zijn goed in 't oog wordt gehouden. Het patroon van wegen en waterlopen is zéér nauwkeurig, alsmede de ligging van de vestingwerken. De door Van Deventer schetsmatig aangegeven details, bijvoorbeeld de bebouwing, moeten met grote voorzichtigheid geïnterpreteerd worden'.

Naast de seriële bronnen blijven er vele kaarten en tekeningen over die bij gedetailleerde studie de vervlakkende structurele benadering en de restauratie tot modellen en maquettes kunnen verrijken en nuanceren. Huussen wijst vanuit de historische praktijk op de rijkdom aan gegevens mits men ook de getekende bronnen herkent naar hun doel en in hun tijd, zodat ze in hun context beschouwd inderdaad tot correcte interpretaties in plaats van falsificaties aanleiding kunnen geven. Al met al zouden de gegeven bijdragen een aanzet kunnen geven tot een grotere coördinatie van restauratie en nieuwbouw met het historisch proces als gezamenlijke achtergrond.

De uitgave in oblong-formaat is goed verzorgd met kwalitatief hoogstaande illustraties. Het formaat en de slappe kft dwingt de lezer aan tafel plaats te nemen, hetgeen bij mijn huiswerkassociaties oproept. Men zij daarvoor gewaarschuwd.

Kees Zandvliet

Annals of a Fortress – door E. Viollet-le-Duc (*Histoire d'une Forteresse*, Parijs 1874). London 1983, met een introductie van Simon Pepper & Quentin Hughes. Arms and Armour Press, London. 14 × 22 cm, 390 blz., 85 ill. Prijs £ 15.— (ca. f 71,85). ISBN 0,85368.567.3.

'*Histoire d'une Forteresse*', een der beroemdste boeken op vestingbouwkundig gebied, geschreven door een 19de-eeuwse auteur met internationale vermaardheid als architect en als militair ingenieur; die een actief aandeel had in de verdediging van Parijs in de oorlog van 1870/71 met Pruisen.

Desondanks een boek waarvan de inhoud nog maar vaag bekend is. Dit laatste is goed verklaarbaar uit het feit dat de originele uitgave thans wel zeer ouderwets aandoet. Een jaar na het verschijnen in Frankrijk kwam er een Engelse vertaling van Benjamin Bucknall en deze vertaling is thans, 108 jaar later, opnieuw uitgegeven met een introductie van Pepper en Hughes, beiden van de Universiteit van Liverpool. Dat bewijst drie dingen: ten eerste dat het een waardevol boek is, ten tweede dat de Engelse vertaling van 1875 nog goed leesbaar is en ten derde dat er een markt voor is, hetgeen wijst op een groeiende belangstelling voor de historie van de vestingbouw.

De door Pepper en Hughes toegevoegde biografie van Viollet-le-Duc is op zichzelf een boeiend verhaal. In de rang van luitenant-kolonel had hij in 1870 het commando over 1200 man genietroepen met de opdracht de toegangswegen naar Parijs te versterken. Hij nam na de capitulatie goede nota van de z.i. betere middelen en tactiek van het Duitse leger. Over een uitgesproken tekentalent beschikkend vervaardigde hij zelf vele van de illustraties in verschillende van zijn werken, waaronder de tiendelige '*Dictionnaire Raisonné de l'Architecture Française du XIe au XVIe Siècle*', een werk waarin men bij wijze van spreken alles vindt, ook over vestingbouw e.d.

Met zijn grote theoretische kennis en praktische ervaring zette Viollet-le-Duc zich aan het schrijven van een wel zeer merkwaardig boek over een voornamelijk militaire historie (toegespitst op verdedigingsbouw) in *het fictieve land 'Ohet'*, dat ergens in het gebied van Haute-Marne zou kunnen liggen en dat een ontwikkeling doormaakt zoals in duizenden andere gevallen: van primitieve nederzettingen in het grijze verleden tot belangrijke vestingsteden. Het verhaal klinkt zeer geloofwaardig omdat het parallel verloopt met de werkelijke gang der historie.

De eerste bewoners van Ohet zijn vredelievende mensen, primitief en zonder middelen van verdediging, die moeten wijken voor indringers die beter bewapend zijn en die wél maatregelen treffen om zelf niet te worden verdrongen. Dat betreft dan wel de meest primitieve verdedigingswerken zoals een omwalde kampplaats op een heuveltop. Aan deze plek ergens in Frankrijk trekken de Druïden, de Romeinen, de Bourgondiërs voorbij. De periode van de volksverhuizingen, de vroege middeleeuwen, de feudale periode en die van de stedelijke ontwikkeling beïnvloeden het voormalige Ohet dat inmiddels is uitgegroeid tot de belangrijke stad La Roche-Pont. Niet minder dan zeven belegeringen, gerekend vanaf de tijd der Druïden tot aan de val van Napoleon in 1813 moeten worden doorstaan. Telkens wordt lering getrokken uit de opgedane ervaring en wordt het verdedigingsstelsel aangepast. Zo is het na de zesde belegering dat Vauban La Roche-Pont van nieuwe versterkingen voorziet en de auteur laat zien op welke wijze. Deze Vauban-versterkingen weerstaan het beleg van 1813 als de geallieerde legers Frankrijk binnenrukken waarna Parijs capituleert en Napoleon abdiceert. Dan capituleert ook La Roche-Pont. Maar, zegt Viollet-le-Duc, een beschieting met de Duitse artillerie van 1870/71 zou de stad geen 48 uur hebben kunnen weerstaan. Conclusie: men moet zich bezinnen op nieuwe aanpassingen aan de zich steeds verder ontwikkelende wapens en oorlogstechniek.

Zoals gezegd doet het verhaal geloofwaardig aan en de auteur heeft ook levende personages op het podium van 's werelds schouwtoneel geplaatst, zodat men op onderhoudende wijze gaandeweg goed wordt ingevoerd in de ontwikkeling van de militaire architectuur en dat was de opzet van dit interessante boek.

H. A. Treu

'Binnensteden veranderen'. Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw – (proefschrift) door

Rutger A. F. Smook.

Paperback, afm. 22 × 30 cm, 280 blz. Uitgave: De Walburg Pers, Zutphen, 1984. ISBN 906011.330.6.

In 1976 verscheen 'Nederland van boven', door J. van den Berg en G. Glerum, een boek met enige honderden luchtfoto's uit de jaren 1920 – 1930.* In het voorwoord schreef J. Jessurun, Hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, onder meer:

'Een collage als deze, die Nederland in vogelvlucht weergeeft, toont behalve een beeld van de ontwikkeling in de nog jonge geschiedenis van de luchtfotografie tevens een onbarmhartige getuigenis over ons doen en nalaten inzake de belangrijkste bebouwingskenmerken in steden en dorpen. Onbarmhartig in die zin, dat maar al te goed waarneembaar is welke karakteristieken van ons land – vaak onnodig – verdwenen zijn.

Bij het aanschouwen van de foto's zal bij velen de herinnering aan hoe het was, nog aanwezig blijken te zijn. De vraag is of dit voor een volgende generatie ook nog zo zal zijn. Juist daarom is deze uitgave zo belangwekkend, omdat de strekking ervan verder kan reiken dan alleen maar een prentenverzameling, wanneer wij er ook de nodige lering uit trekken.

Wel, dat was dan bijna tien jaren geleden en het ging over beelden van (toen) ongeveer vijftig jaar geleden. Beelden van onder meer vele Nederlandse steden, gezien door lucht-waarnemers. Of dat de heer Smook op het spoor heeft gezet, weten wij niet, maar zijn boek sluit er wonderwel op aan.

Smook begint zijn onderzoek bij de situatie omstreeks 1825 en sluit het af in 1983. Hij betreft daarin vrijwel alle steden, die toen (in 1825) 5000 of meer inwoners hadden en beperkt zich tot de binnensteden. Als uitgangspunt hanteert hij de kadastrale minute-plans, gemaakt in de periode 1811 – 1839. Het centrale onderwerp van de studie is het voortdurende veranderingsproces van de Nederlandse binnensteden. Hij beschrijft en analyseert de verschillende maatschappelijke invloeden, die veranderingen in de structuur veroorzaakten en veelal een proces in beweging brachten van méér veranderingen, dikwijls van versnellingen in die veranderingen.

Behalve met overvloedig cijfermateriaal en grafieken maakt hij met behulp van vergelijkend kaartmateriaal en vooral de over elkaar geprojecteerde stadsplattegronden (1825 versus 1983) overtuigend duidelijk wat er aan de hand is: een

‘onbarmhartig getuigenis van ons doen en nalaten . . .’

Het ligt voor de hand, dat hij zijn onderzoek afsluit met een pleidooi voor meer doordacht en zorgvuldig omgaan met onze bebouwde omgeving. Bestuurders, ontwerpers, planologen én burgers kunnen aan dit boek sterke en steekhoudende argumenten ontleenen om waardevolle structuren te bewaren. Het moet toch mogelijk zijn om iets van de geschiedenis te leren!

Wat ons betreft nog dit: De in de studie betrokken 36 steden zijn vrijwel alle voormalige vestingsteden – van Alkmaar tot Zwolle – en bij die steden bleek de ontmanteling, na het vervallen van de vestingstatus, doorgaans van grote invloed op de verdere ontwikkeling te zijn.

Meer dan de helft van het boek gaat over de ontwikkeling in en van die steden. Ofschoon men nog in vele gevallen in vorm en structuur de vroegere vesting herkent, is de overheersende gewaarwording toch dat belangrijke waarden verloren gingen. Voldoende redenen dus om bovenvermeld pleidooi van de schrijver te onderschrijven.

En om dit m.i. zeer waardevolle boek te gebruiken: ter lering en als instrument!

J. Sneep

* Zie recensie in ons jaarboek 1976, blz. 33. – J.S.

14/18 Een oorlog in Vlaanderen – door Luc Schepens. Paperback, afm. 20 × 24 cm, 180 blz. Uitg. Lanno, Tielt en Weesp. ISBN 90.209.1066.3.

Een verslag van de stellingoorlog aan de IJzer, waarin in het bijzonder de leefomstandigheden en overlevingsmogelijkheden der verdedigers, alsmede die van de burgerbevolking, beschreven worden. Vele foto's geven daarvan een indrukwekkend beeld.

J. Sneep

Steevast – 1984 – jaaruitgave Vereniging ‘Oud Enkhuizen’.
Gebonden, afm. 16 × 21 cm, 56 blz.

Mooi uitgevoerd jaarboek met vele oude foto’s en verscheidene interessante artikelen. In het artikel ‘Enkhuizen bebollewerckt’ van S. H. de Zoete vindt men beschreven hoe de stad volgens het Oudnederlandse stelsel door Adriaen Anthonisz, op basis van de theorie van Simon Stevin wordt versterkt. Jammer dat een tekening van het eindresultaat ontbreekt.

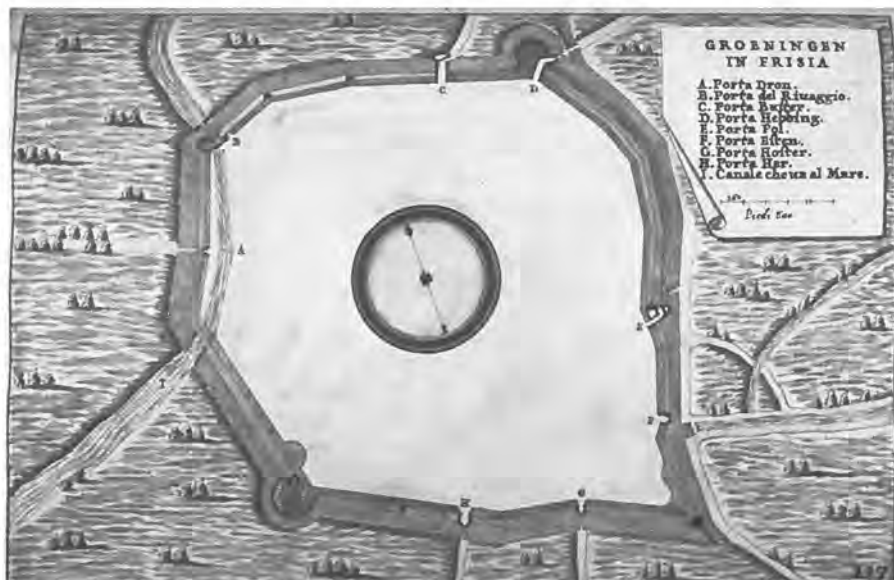
Het voorwoord van P. J. de Vries is ons uit het hart gegrepen. Hij schetst kort en helder wat een vereniging voor stad of streek kan betekenen, hoe bewoners bestuurders aan het denken zetten over de betekenis van monumenten.

J. Sneep

Jaarverslag 1983 – Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Paperback,
afm. 20 × 24 cm, 176 blz. Uitg. R.D.M.Z., afdeling Voorlichting en P.R.

Het in 1984 verschenen jaarverslag 1983 is, zoals de laatste jaren gebruikelijk, een tamelijk omvangrijk boekwerk geworden, waarin men informatie over vrijwel alle facetten van de monumentenzorg kan vinden. Het is rijk voorzien van foto’s, kaartjes en cijfermatige gegevens en bijzonder fraai uitgevoerd: een waardevol naslagwerk.

J. Sneep

Biblioteca Nazionale, Florence, Italië (II. I. 281-c. 117).

KORTE MEDEDELINGEN OVER HISTORISCHE VESTINGWERKEN

(onder redactie van Ing. P. L. Mulder)

Groningen

Leethe (blz. 7, nr. 22)

In februari tot en met april 1984 is in het gebied De Leethe, tegen de Duitse grens in de gemeente Bellingwolde, de voormalige redoute, die totaal was verdwenen, aan de hand van het vestingplan B 38 uit 1797 en op grond van een vijftal door de gracht gegraven profielen gereconstrueerd. Dit gebeurde binnen het kader van de ruilverkaveling Vrieschelo, waarin de betreffende grond aan Staatsbosbeheer was toebedeeld.

In dezelfde tijd is binnen hetzelfde kader, de eveneens aan Staatsbosbeheer toebedeelde, uit dezelfde tijd daterende, redelijk bewaard gebleven flèche gerestaureerd, aan de hand van vestingplan B 39 en op grond van twee gegraven profielen.

Bij de reconstructie en restauratie was de heer Dr. G. Overdiep, onze correspondent in Groningen, betrokken.

Het Biologisch Archeologisch Instituut te Groningen had de supervisie over het archeologisch onderzoek en verleende technische assistentie, terwijl de amateur-archeoloog J. Lenting, die ook werkzaam is in Bourtange en Oudeschans, het vondst-materiaal onder zijn hoede nam.

De met een 20 cm dikke smeerlaag bedekte grachtbodem lag bij de redoute gemiddeld 0,70 m onder het huidige maaiveld. Om ondanks de verlaagde grondwaterstand water in de gracht te krijgen is de grachtbodem in het midden ongeveer 1 m dieper uitgegraven. De na de vernietiging van de redoute rechtdoorgaande laan is nu weer buiten om de redoutegracht gelegd. Bij de aanleg van het cunet van deze weg is buiten, langs de buitenrand van de zuid-westelijke gracht, een palissadering aangetroffen, bestaande uit grenen planken die, ten opzichte van elkaar verspringend, in staanders waren geklemd. Het vondst-materiaal was schaars en dateerde, zoals te verwachten was, uit het begin van de 19de eeuw.

De flèche-gracht, die verland was, had geen smeerlaag en er zijn geen bodemvondsten gedaan. Ook hier is de grachtbodem in het midden in verband met de verlaagde grondwaterstand 1 m uitgegraven, zodat de gracht nu weer water houdt. De verbinding met de omringende sloten is verbroken.

Een merkwaardigheid was, dat bij de aanleg van het werk in 1793 de ondergrond, bestaande uit een dunne laag klei op een iets dikkere laag veen, het veen niet is weggegraven op de plaats waar de wal is aangelegd. Hierdoor is een verstromingsfase van het laagveengebied door de Dollard, onder het wallichaam gefixeerd. In het omringende cultuurlandschap was het dunne kleidak al lang onherkenbaar in de bouwvoor verwerkt.

Bellingwolder- of Oude Schans (blz. 5, nr. 7)

Van de secretaris van de Stichting Vesting Oudeschans ontvingen wij het volgende bericht.

Het jaar 1984 stond in het teken van de voortgaande renovatie en van archeologische vondsten.

Wederom kon een woning geheel gerestaureerd worden opgeleverd en aan de nieuwe bewoners worden overgedragen.

Tijdens graafwerkzaamheden in een pand aan de Voorstraat zijn funderingen van de oude soldaten-barakken gevonden. De balken, zo'n 300 jaar oud, waren nog bijzonder gaaf. Ook werd er weer veel aardewerk gevonden, waaronder een Wanfried bord van ± 1600.

Helaas zijn er ook minder gunstige ontwikkelingen. De overheid heeft er in toegestemd om, ondanks ernstige bezwaren van onze stichting en vele inwoners, de hoogspanningsleiding Meeden – Diele pal langs Oudeschans te laten lopen. Om de 400 m worden 48 m hoge masten geplaatst.

Zwolle, aansluiting stadsmuur met restant toren Diezerpoort. (Foto A. J. Tempelman)

Kampen, restant fundering stadsmuur met randeel. (Foto A. J. Tempelman)

Overijssel

Deventer (blz. 1, nr. IV)

Bij graafwerkzaamheden aan de Willekade, ter hoogte van de voormalige Duimpoort, heeft men achter de muren (wederom) restanten gevonden van de buitenste verdedigingsmuur. Eveneens bij graafwerkzaamheden, in de Damstraat, zijn restanten gevonden van een landhoofd van een brug over de voormalige binnengracht.

Kampen (blz. 3, nr. X)

Bij afbraak van enige oude panden in het Keizerskwartier heeft men, over een afstand van ± 25 m, de fundatie gevonden van een stuk stadsmuur met randeel, aangelegd op een roosterwerk van takken; een en ander daterend uit ± 1543 . De fundering was meer binnenwaarts gelegen dan het bekende tracé van de stadsmuur deed vermoeden. Helaas is men niet zover gegaan om op de gevonden fundamenten de muur met randeel boven het maaiveld te reconstrueren. Op de onderhavige plaats zijn nieuwe woningen verzezen.

Zwolle (blz. 7, r. XIX)

De gerestaureerde stadsmuur met overdekte weergang heeft een aansluiting c.q. afsluiting gekregen tegen een torenrestant van de voormalige Diezerpoort. Aan weerszijden van de Wijndragerstoren heeft men de stadsmuur – variërend van volle hoogte tot even boven het maaiveld – gerestaureerd. Aldus is een aaneengesloten verdedigingsmuurwerk met muurtorens ontstaan, voorzien van een gedeeltelijk wel en een gedeeltelijk niet overdekte weergang. Het werk heeft een lengte van ± 350 m en is het bekijken zeker waard. Met een onderbreking van ± 100 m is de stadsmuur met overdekte weergang over een lengte van ± 80 m wederom zichtbaar.

Gelderland

Doesburg (blz. 5, nr. VIII)

Een door het gemeentebestuur aan onze stichting toegezonden plan voor de wijziging c.q. verbetering van de afwatering van de stadsgrachten, gaf ons aanleiding op enige wijziging van het ontwerp aan te dringen.

Een te graven afvoer/verbindingssloot zou de meest zuidelijke redan van de Hoge Linie en het restant van de tenaille aldaar doorsnijden.

Dezerzijds is gepleit voor het ter plaatse van voornoemde doorsnijding aanbrengen van een buisduiker, na aanleg waarvan de Liniewerken in de oude toestand kunnen worden teruggebracht.

Met de beheerswerkzaamheden aan zowel de Hoge- als de Lage Linie kon door Staatsbosbeheer ook in 1984 worden doorgegaan. In uitvoering is thans het restant (anderhalve lunet) van de Lage Linie.

Groenlo (blz. 8, nr. XII)

Aan de plannen tot rehabilitatie van de oostelijke vestinggracht c.a. tussen de Eibergseweg en de Winterswijkseweg, die plaatselijk dreigt te verlanden, kon wegens het niet beschikbaar zijn of stellen van financiële middelen geen (begin van) uitvoering worden gegeven.

Wel is sinds 1983 de in de Eibergseweg gelegen duiker, die de verbinding vormt tussen de westelijke en de oostelijke grachten, vernieuwd en verruimd.

Hattem (blz. 10, nr. XIV)

In Hattem is een groep vrijwilligers bezig om, met medewerking van de dienst gemeentewerken, fragmenten van muren en (mogelijk) muurtorens te ontgraven.

Huussen (blz. 11, nr. XVI)

Waar in de jaarboeken 1976 en 1977 werd gemeld dat bij toekomstige sloop- en graafwerkzaamheden in de Walstraat vermoedelijk restanten van de voormalige stadsmuur en de Arnhemse Poort zouden worden aangetroffen, achten wij het van belang thans mede te delen dat dit in 1980/'81 inderdaad het geval is geweest.

Konden de op grotere diepte aangetroffen stadsmuurresten helaas niet in de nieuwbouw worden opgenomen of in zicht worden gebracht, anders was dit bij de restanten van de voormalige Arnhemse Poort.

Bij de gelijknamige, in 1981 aldaar gebouwde fiets-/voetgangerstunnel onder de stadswal (straat) konden deze resten op verschillende hoogte in het verdiept aangelegde, belendende plantsoentje blijvend in zicht worden gebracht, waardoor men zich nu enigszins een beeld kan vormen van het tracé van het toenmalige poortgebouw.

Het metselwerk van de fundamentresten is aan de bovenkant op passende wijze afgewerkt en geconserveerd.

De Historische Kring Huessen heeft zich voor dit behoud zeer beijverd. Wat niet in zicht kon blijven is ingemeten, in tekening gebracht en/of op foto vastgelegd.

Wageningen (blz. 17, nr. XXIV)

De opgravingen in Wageningen achter het Kantongerechtsgebouw, waarvoor onze stichting indertijd een kleine subsidie gaf, hebben als voorlopig resultaat opgeleverd: het blootleggen van een van de kasteeltorens en het vinden van de resten van een houten sluisje.

Momenteel is men bezig met de restanten van een tweede toren.

Het werk wordt uitgevoerd door vrijwilligers onder supervisie van de stadsarcheoloog van Utrecht, de heer Hoekstra. Deze meent overeenkomsten te zien met de torens van het voormalige kasteel Vreeburg te Utrecht.

Getracht zal worden de gevonden fragmenten te conserveren.

Sperfort Pannerden (blz. 29, nr. 12)

Teneinde onbevoegden de toegang te beletten en verdere vernielingen in het fort te voorkomen, is in 1981 de toegangsbrug weggenomen en zijn alle gevelopeningen (waaronder de schietgaten) dichtgemetseld. Het fort is nog steeds Rijkseigendom en wordt beheerd door de Inspectie Domeinen Arnhem. Het omringende terrein waarop een zevental nog vrij gave 'stekelvarkens' staan, wordt als wei- en grasland verpacht.

Sperfort Westervoort (blz. 32, nr. 16)

In aansluiting op de uitgebreide verslaggeving in het jaarboek 1983/84 kan vermeld worden dat de (terrein)afwerking en de conservering van de gespaarde gedeelten van het fortcomplex medio 1984 voltooid waren. Het betreft:

- de bomvrije, ter weerszijden van en onder de verkeers- en spoorweg gelegen gebouwen met gronddekking; en
- de onder voornoemde wegen doorgaande poterne en delen van de terrepleins noord en zuid.

Het zuidelijk deel van het fortgebouw is via een stalen deur toegankelijk; voor het overige zijn alle openingen en toegangen ervan op verdiepte wijze dichtgemetseld.

De twee ruimtes van het noordelijke gebouw zijn (voorshands nog) niet afgesloten. Er is voor deze gebouwen nog geen passende bestemming gevonden.

De fortrestanten zijn thans eigendom van de provincie Gelderland.

Het oorlogsmonument voor veertien, in mei 1940 in- en nabij het fort gesneuvelde militairen van 4 - III 35 RI en 1 - 22 GB is herplaatst op het aangelegde kleine terreplein zuid. Ter gelegenheid daarvan vond aldaar op 10 mei 1984 een korte sobere plechtigheid plaats.

Helaas kon geen passende plek worden gevonden voor herplaatsing van een gespaard gebleven pantserdraaihek, waarmede de spoorlijn aldaar in de oorlogsdagen met succes werd versperd.

Utrecht

De Grebbelinie (blz. 9, nr. 6 C)

In het Natuurreservaat Voormalige Grebbelinie heeft Staatsbosbeheer inmiddels de restauratiewerkzaamheden in het kader van het beheersplan voortgezet. Het ten zuiden van de spoorbaan gelegen deel van het fort aan de Buurtsteeg kwam gereed; de restauratie van de linie van Juffrouwwijk en de Batterij op de Schalmdijk is in uitvoering. Een en ander is meer uitvoerig beschreven in J. C. T. van Blommestein's 'De Grebbelinie'. De derde druk daarvan kwam in het najaar van 1984 van de pers.

Fort Blauwkapel (blz. 20, nr. 15)

Het uit ± 1850 daterende wachthuis (20 × 30 m) was enige jaren in gebruik bij jeugdgroepen en droeg daarvan duidelijk de sporen. Sinds kort is het gebouw verhuurd aan de Stichting 'Willem de Zwijgergroep', een scouting-onderdeel dat het gebouw gaat gebruiken als hoofdkwartier. Onder leiding van coördinator G. van Wolferen werkt deze met een groep ouders al enige maanden aan het opknappen en bruikbaar maken van het jarenlang zeer verwaarloosde en misbruikte complex.

Dit gebeurt op welhaast professionele wijze! De ontsierende beschildering van de frontgevel werd verwijderd, metselwerk hersteld, ventilatie-openingen ontstopt en de druipkokers schoongemaakt. Deze laatste waren merendeels dichtgegroeid met boomwortels van de op het wachthuis aanwezige struiken en bomen. Ze werden inmiddels gerooïd. Ook werden het hang- en sluitwerk, de elektrische installatie en de riolering grondig gereviseerd. Reeds thans heeft het bouwwerk een veel beter aanzien, waaraan ook het omringende terrein, dat met behulp van een bulldozer werd geëgaliseerd, veel bijdraagt. Onze Stichting adviseert bij de werkzaamheden en zorgt voor de nodige documentatie als plattegronden en situatietekeningen. Inmiddels werd ook steun verkregen van gemeentelijke instanties.

Fort bij Rijnauwen (blz. 21, nr. 24)

Sinds het Staatsbosbeheer het cultuur-technisch onderhoud van het fort verzorgt is er de laatste jaren veel verbeterd en is er aan de verwildering van de begroeiing een eind gekomen. Ook de bewaking van het fort is thans in goede handen bij de heer A. A. Polman, boswachter in dienst bij het Staatsbosbeheer.

Inmiddels is ook een begin gemaakt met conserverende voorzieningen aan de gebouwen. Momenteel worden de gemetselde gewelven van de 'bomvrije kazerne' (gebouwd in 1880) voorzien van een bescherming van zwaar plastic-folie tegen doorzakkend regenwater. De voormalige logiesruimten worden hierdoor geschikt gemaakt voor nieuwe bestemmingen, terwijl een halt wordt toegeroepen aan verder verval. Bij de voorzieningen wordt dankbaar gebruik gemaakt van het rapport, samengesteld door de Technische Commissie van de Stichting Menno van Coehoorn (0.5 Aanbevelingen met betrekking tot het ondervangen van vochtbezwaren in met grond gedekte gebouwen). De (steeds toenemende) belangstelling voor het fort bij Rijnauwen kwam onder meer tot uiting in een tentoonstelling die werd gehouden in het voormalige koetshuis van het nabijgelegen Oud-Amelisweerd. Hier was onder meer een fraaie diaserie te zien, in

hoofdzaak gewijd aan het fort bij Rijnauwen en andere forten rond Utrecht, die veel belangstelling trok.

'Plofsluis' te Nieuwegein

De zgn. 'plofsluis' te Nieuwegein in het Amsterdam-Rijnkanaal is thans ingericht en in gebruik voor de tijdelijke opslag van gifgrond. Met de voorzieningen (onder meer het afdekken van de silo's met rolluiken, het afvoeren van zakwater naar een reservoir en het aanbrengen van een hijsinstallatie) waren ± twee miljoen gulden gemoeid.

Voor de opslag van de grond kwam een ruimte beschikbaar van 10.500 m³. Een tweetal silo's bleef in gebruik als schietbaan.

Noord-Holland

Enkhuizen (blz. 7, nr. V)

Van het bestuur van de vereniging Oud Enkhuizen ontvingen wij het volgende bericht:

Op 7 juni had het bestuur een goed gesprek met de Burgemeester. Veel zaken waar de gemeente en onze vereniging bij betrokken zijn werden besproken.

Opgraving.

Op de hierboven genoemde bijeenkomst werd door ons het belang naar voren gebracht van een archeologisch onderzoek naar torenresten onder de opengekomen plek aan het einde van de Paulus Potterstraat. Er werd positief op gereageerd en twee dagen later, 9 juni, kon de Archeologische Werkgroep, met toestemming van de eigenaar, beginnen. Al gauw bleek dat een graafmachine nodig was en door subsidie van de Vereniging Oud Enkhuizen kon die gehuurd worden. Oud Enkhuizen heeft, bij het zien van de resultaten, onmiddellijk de Stichting Menno van Coehoorn (behoud van historische vestingwerken) ingeschakeld. Verder is de Rijksdienst voor de Monumentenzorg er bij betrokken, enkele raadsleden hebben interesse getoond en bij de Enkhuizer bevolking groeit het enthousiasme.

Met medewerking van alle betrokkenen moet het mogelijk zijn om dit unieke restant van de middeleeuwse omwalling (1489) zo te conserveren dat het blijvend zichtbaar wordt. Oud Enkhuizen wil zich daar graag voor inzetten.

Naarden (blz. 14, nr. XIa)

Van de hand van de heer J. Feith te Naarden is het volgende artikel:

Spotlight op behoud Vesting Naarden.

1984 was voor het behoud van de Vesting Naarden een belangrijk jaar.

Achtereenvolgens werden er met betrekking tot dit onderwerp twee beslissingen genomen. De eerste betrof het uitbaggeren van de beide vestinggrachten, wat sinds de bouw nog niet had plaatsgehad.

Men wacht nu in spanning op hetgeen de baggeraars straks aan historische vondsten boven water brengen.

Het tweede besluit was niet minder belangrijk: Eind 1984 vond de aanbesteding plaats van de restauratie van het Bastion Oranje. Beide operaties zullen veel tijd vergen.

De restauratie van het Bastion Oranje is de vierde in successie. Oud Molen, Nieuw Molen, Turfpoort en Promers gingen hieraan sinds 1964 vooraf, terwijl 3 ravelijnen ook de broodnodige aandacht kregen van de Rijksgebouwendienst. De ervaring, hiermede opgedaan, vinden we in de voorbereidingen van deze restauratie terug.

Vochtbestrijding is hierbij een zwaarwegend punt. Onder de bekwame leiding van de heer J. D. Mol b.i. van de Rijksgebouwendienst zal in 1985 een aanvang met deze gigantische operatie worden gemaakt. Begonnen zal worden met de totale afgraving van het bastion. Het blootgelegde metselwerk wordt daarna geïnspecteerd en zonodig gerepareerd. Daarna wordt een laag plasticfolie aangebracht van de soort, die ook bij de fundering van de dijken bij de uitvoering van de Deltawerken is gebruikt.

Vervolgens worden drainagebuizen gelegd, welke uitmonden in haaks hierop staande kleine gangen, welke in de grond zijn geboord en met scherp zand zijn gevuld. Daarop wordt dan weer nieuwe grond aangebracht.

Het geheel zal dan opnieuw worden beplant, waarbij is rekening gehouden met de talloze geïnteresseerde wandelaars, die dit bastion steeds weer bezoeken om van het uitzicht te genieten. De rondleiding, die altijd via dit bastion gaat, kan daarvan eveneens profiteren.

Waar nodig zal het metselwerk aan twee zijden tot ca. 40 cm worden opengehakt om plantenresten te verwijderen terwijl de erosie, veroorzaakt door de tijd en de milieuvervuiling, hiermede een halt zal worden toegeroepen.

Tijdens een informatieavond in het Stadhuis van Naarden gaf de heer Mol een boeiende uiteenzetting van de plannen terwijl hij daarna de vragen beantwoordde. De meeste zorg van de aanwezigen ging uit naar het afgraven, waardoor de bestaande beplanting geheel leek te verdwijnen. Inmiddels is gebleken, dat aan de stadszijde de beplanting merendeels onbeschadigd blijft.

Als over twee jaar deze restauratie is beëindigd kunnen wij ons verheugen over het bereiken van een nieuw stadium in het in stand houden van dit unieke product van vestingbouw.

Fort Kijkduin (blz. 38, nr. 11)

Dit fort is nog steeds in gebruik bij de Koninklijke Marine, die het benut als werk- en opslagplaats voor de Werf Sport- en Ontspanningsvereniging. Dit is echter nog slechts een kwestie van maanden. Zoals het zich nu laat aanzien zal, nadat de Marine zich uit het fort teruggetrokken heeft, Domeinen het fort proberen af te stoten.

De bouwvalligheid van het fort (vooral het afbrokkelen van de buitenmuren) neemt nog altijd toe. In de afrastering van het fort en het omliggende terrein verschijnen steeds meer gaten.

Fort Oostoever (blz. 40, nr. 20)

Blijkens berichten in de pers (Helderse Courant, 2-XI-1984) is het fort te koop. Domeinen wil het van de hand doen voor 3.000.000 gulden. De gemeente Den Helder heeft belangstelling voor het fort in verband met een te maken off-shorekade (Plan Oostoever).

Zuid-Holland

Brielle (blz. 2, nr. III)

Ook in 1984 werd door de dienst Gemeentewerken veel aandacht besteed aan het vestingcomplex. Nabij de Langepoort werden de overjarige populieren vervangen door minder snel groeiende bomen zoals platanen en linden. Ook werden er essen aangeplant. Bedenklijk is, dat het vandalisme hier zulke ernstige vormen heeft aangenomen dat de toegangen tot de verschillende remises en verdere bewaarplaatsen moesten worden dichtgemetseld.

Het in 1983 door de jeugd zo zwaar gehavende kruithuis is inmiddels weer hersteld. Een nieuwe bestemming werd nog niet gevonden.

In opdracht van de stichting Brielse Molen is een molenbouwer met de bouw van een standerdmolen begonnen. De werkzaamheden vorderen gestaag. Met spanning wordt naar het moment uitgekeken waarop deze standerdmolen op het vroegere Molenbolwerk zal verrijzen.

Brielle (bij Oostvoorne)

De kogelgloeioven nabij het Steene Bakken (de vroegere Brielse vuurtoren) is, na de grote beschadigingen van vorig jaar, weer hersteld.

Hellevoetsluis (blz. 14, nr. XIII)

Het voegen van de bekledingsmuren aan de westzijde vond gestage voortgang. Uit alles blijkt de groeiende belangstelling van het gemeentebestuur voor zijn vestingwerken. Toch zal er nog veel moeten gebeuren. Verschillende bouwwerken bieden een troosteloze aanblik.

In november ging de raad over tot aankoop van het zo bekende 'droge Dok'.

Dit dok werd tijdens de Franse bezetting gebouwd onder leiding van Jan Blanken. Naar verluidt worden er plannen voor een algehele restauratie (mogelijk met pomphuis) voorbereid. Een loffelijk streven. Moge hierdoor echter de aandacht voor de vesting zelf niet verslappen.

Fort Penserdijk (blz. 45, nr. 8)

De zware populieren rondom het bomvrije gebouw werden verwijderd. Een grote verbetering. Het omringende terrein ziet er echter minder verzorgd uit. Nog steeds is het in gebruik bij een afdeling Zeeverkenner.

Het toegangshek midden op de brug werd gerestaureerd.

Fort Noordijk (blz. 45, nr. 9)

Terrein en gracht zien er tamelijk verzorgd uit. Betreurd wordt dat er enkele appartementen van het bomvrije gebouw onderdak bieden aan de aldaar grazende schapen. Dit komt het interieur zeker niet ten goede en bevordert het verval.

Noord-Brabant

Breda, Reduit

Het unieke, uit 1842 daterende reduit, staande op het terrein van het Gemeentelijk Vervoerbedrijf, is op de aanvullende monumentenlijst van de gemeente geplaatst. (Zie ook Jaarboek 1982/83, blz. 91).

Geertruidenberg, Arsenaal

In het verslagjaar is begonnen met de restauratie van het 18de-eeuwse arsenaal, hetwelk in particuliere handen is overgegaan. In het arsenaal wordt een partycentrum gevestigd.

's-Hertogenbosch

Citadel

De restauratie van de Citadel is thans ongeveer voltooid. Tussen de bastions II en III is in de courtine een 17de-eeuwse toegangspoort herbouwd terwijl in de keel van het omstreeks 1880 gesloopte bastion I een nieuwe keermuur is aangebracht, in vorm afwijkend van de rest van de ommuring.

De vier vleugels, die in het begin van deze eeuw aan de voormalige kazerne zijn toegevoegd, zijn verwijderd. Hierdoor werd het mogelijk het noordelijke deel van de ommuring en omwalling weer in zijn vroegere staat terug te brengen.

Van de oorspronkelijke bebouwing zijn behouden en gerestaureerd de voormalige kazerne, het wachtgebouw en het kruutmagazijn. In een gedeelte van de omwalling zijn ondergrondse ruimten aangebracht en nabij de noordelijke courtine is een nieuw gebouw verrezen. Nog dit jaar zal de Citadel in gebruik worden genomen door het Rijksarchief in de provincie Noord-Brabant.

(Zie ook Jaarboek 1975, blz. 86.)

Maquette

Op 26 juni zal in het Noord-Brabants museum een maquette van de vesting 's-Hertogenbosch worden onthuld. De maquette is gemaakt naar de toestand van 1794 op een schaal van 1 : 400 en heeft een afmeting van ongeveer 5 × 6 m. Archieftekeningen, welke als basis hebben gediend, worden hierbij getoond.

De maquette is een geschenk van het museum en van de bevolking van de stad en omgeving aan het 800-jarige Den Bosch.

In het Gouvernementshuis, waarheen het museum in 1987 verhuist, zal een aparte zaal voor de maquette worden bestemd.

Terheijden, Kleine Schans

Op verzoek van het gemeentebestuur heeft de voorzitter van de T.C. advies gegeven omtrent de restauratie, fondswerving en het gebruik voor recreatieve doeleinden van de Kleine Schans. De schans is inmiddels pachtvrij gemaakt. De bestektekeningen voor de restauratie zijn gereed zodat na het beschikbaar komen van gelden spoedig met de werkzaamheden kan worden aangevangen.

Heusden, maquette

Een fraaie maquette van de vesting op een schaal van 1 : 1200, groot ongeveer 8 × 4,5 m, is thans voltooid. Het geeft de toestand weer van einde 18de eeuw en heeft een vaste plaats gekregen in het museum, ondergebracht in het Gouverneurshuis.

Grave

Het verdere herstel van de vestingwerken heeft door gebrek aan financiële middelen in 1984 nagenoeg stilgelegen. Ook ten aanzien van de bestemming van de *Hampoort* valt helaas nog niets te melden, al blijft de Stichting Graeft Voort alert; immers in 1988 zal het 300 jaar geleden zijn dat de poort werd opgeleverd.

Beter gaat het met de restauratie van historische panden in de binnenstad van Grave, waar 8 panden in de Hampstraat, 1 in de Rogstraat en 1 op de Markt werden gerestaureerd. Voor 1985 staan liefst 18 panden voor een totale restauratie op de nominatie zodat het aanzien van de binnenstad in 1986 er aanzienlijk op vooruit zal zijn gegaan.

Peel-Raam-stelling

De werkgroep die is samengesteld om te pogen de sector Mill voor het nageslacht te behouden/conservieren, is nagenoeg compleet en met medewerking van het Regiment Infanterie Menno van Coehoorn, waarvan 47 Painfbat. de traditie voortzet van 3 R.I. zal dit voorjaar (1985) een aanvang worden gemaakt met het weer toonbaar maken en nummeren van de meeste nog bestaande kazematten van deze linie, terwijl bordjes met verklarende tekst zullen worden geplaatst bij de, uit krijgskundig oogpunt bezien, belangrijkste kazematten en plaatsen. Een wandelroute zal worden uitgezet; dit alles als aanzet voor een verdere reconstructie.

Kroonwerk Coehoorn t.o. Grave

Het verdwenen 'Kroonwerk Coehoorn' waarvan de contouren grotendeels nog in het landschap aanwezig zijn, zal – althans zo ligt in het voornemen van Staatsbosbeheer – weer in het landschap worden geaccentueerd. Het wachten is nu op ten eerste de Ruilverkavelingscommissie Rijk van Nijmegen en indien de betrokken partijen tot overeenstemming kunnen komen (de gemeenten Heumen en Grave hebben in principe medewerking toegezegd) ten tweede de keuze van een uitvoeringsplan, wat weer zal afhangen van de financiële ruimte.

Limburg

Maastricht, oude stads-enceintes

Romeins

Door de minister van W.V.C. werd een bedrag van f 400.000,— uitgetrokken voor het behoud en toegankelijk maken van de Romeinse vondsten ter plaatse van het voormalige hotel Derlon (zie Jaarboek 1983/84). Subsidie is eveneens te verwachten van de Provincie en de gemeente Maastricht.

De muurresten enz. zullen worden opgenomen in een kelderruimte van het nieuw te bouwen hotel Derlon dat, althans volgens plan, in september 1985 gereed zal moeten komen.

Eerste stads-omsluiting

Het terrein achter Sint-Pieterstraat 26 – hoek Lang Grachtje – wordt binnen afzienbare tijd ingericht als schoolwerktuin. Het terrein is inmiddels vrijgemaakt van bebouwing, waardoor de veldkant van een interessant gedeelte van de muur van '1229' en een muurtoren zijn blootgelegd. De bedoeling is om de tuin in beperkte mate voor het publiek open te stellen.

Voor de aanleg van de tuin heeft de gemeente een bedrag van f 41.000,— beschikbaar gesteld. Daarvan zal men ook de noodzakelijke herstellingen aan de stadsmuur bekostigen. Het comité Kinderpostzegels schonk f 12.500,—.

In verband met geconstateerde bodemverontreiniging kon met de inrichting van het terrein nog niet worden begonnen.

Tweede stads-omsluiting

Binnenkort zal een aanvang worden gemaakt met de restauratie van de tweede ommuring tussen de weststoren van de Reek bij de Ramen (Aldenhofpark) en de muurtoren ten westen ervan.

Wyck, ommuring

Fundering Sint-Maartenspoort

Bij grondwerkzaamheden te Wyck is nabij de Sint-Martinuskerk de fundering van de in 1857 gesloopte middeleeuwse Sint-Maartenspoort tevoorschijn gekomen.

De bouwresten zijn in tekening gebracht en, voor zover behouden, naderhand weer ingegraven.

Diversen

Verwijdering schadelijke begroeiing

Zoals in Jaarboek 1983/84 vermeld, werd door B. en W. besloten schadelijke en te overvloedige begroeiing van vestingwerken te verwijderen, teneinde de fortificaties beter zichtbaar te maken en ontwrichting en afbrokkeling van metselwerk te voorkomen.

In het kader van genoemd besluit zijn in de loop van dit jaar verscheidene gedeelten van de oude versterkingen van ongewenste begroeiing ontdaan. We noemen hier de toren achter de Feilzusters (Pater Vincktoren), de waterpoort over de Jeker aan de zuidkant van de Sint-Pieterstraat en de rechterface van het voormalig bastion Wilhelmina. De

*De toren achter de Feilzusters (Pater Vincktoren) na verwijdering van overtollige begroeiing.
(Foto L. J. Morreau)*

naamsteen van dit bastion is toevallig teruggevonden en zal worden herplaatst. De werkzaamheden werden uitgevoerd door Openbare Werken, afdeling Onderhoud Groenvoorziening.

Het valt toe te juichen, dat de gemeente wederom blijk heeft gegeven, haar verantwoordelijkheid ten aanzien van de historische vestingwerken ten volle te beseffen.

Overblijfselen van oude vestinggangen

Tijdens de aanleg van een riolering in de Volksbondweg werden in het voorjaar restanten van oude, bemetselde mijngalerijen aangetroffen. De fragmenten, uitgevoerd in ca. 1690 en in 1747, behoren tot de in ca. 1775 buiten gebruik gestelde ondergrondse verdedigingswerken van de voormalige lunet d'Estrades (1674/75), welk werk later in het werk Overijssel werd veranderd.

De ontdekte bouwresten bleven grotendeels gespaard.

*Inlaat van de duiker in het bastion B., na de ontvreemding van de sluitsteen.
(Foto L. J. Morreau)*

Nieuwe Bossche fronten

In april is aan het licht gekomen, dat een der sluitstenen van de duiker in de saillant van het bastion B., vertonend een gekroonde W, door onbekenden is ontvreemd. Men is daarbij bijzonder hardhandig tewerk gegaan, waardoor de hardstenen omlijsting van de inlaatopening zware schade heeft opgelopen. Van de daders ontbreekt elk spoor. Het bastion B. bevindt zich in een uithoek van de stad, waar slechts sporadisch iemand komt.

Verplaatsing naamsteen

De naamsteen van de voormalige lunet Overijssel (1773), die lang aan de voet van de Jezuïetenwal heeft gestaan, is in de afgelopen zomer overgebracht naar het 'Blauwdorp'. Deze nieuwere stadswijk beslaat een groot gedeelte van het terrein dat tot diep in de vorige eeuw door de linkervleugel van de Hoge Fronten werd ingenomen.

Behalve de lunet Overijssel behoorden tot de fortificaties in deze vestingsector o.a. de werken Stad en Lande, Bentinck en Louise, waarvan de naamstenen eveneens behouden bleven. Het ligt in de bedoeling de historische monumentjes eerlang weer in de oorspronkelijke omgeving op te stellen.

Stevensweert

Nog net voor het einde van 1984 konden de werkzaamheden aan het historische stratenplan van Stevensweert worden beëindigd. De straten in de oude kern werden aangelegd in 1633 volgens een radiaal grondpatroon dat vanuit de hoofdwacht in het meetkundig middelpunt van de vesting de verbinding tot stand bracht met de eromheen gelegen vestingwerken. In drie fasen is dit zeldzame stratenplan nu volledig gerenoveerd: alle asfalt is uit het straatbeeld verdwenen en vervangen door historisch meer verantwoord materiaal: gebakken klinkers en natuursteen, waaronder de typische Maaskeitjes. Deze grote opknapbeurt accentueert nog meer het historisch karakter van het oude vestingstadje. Bij de werkzaamheden kwamen ook enkele interessante vondsten voor de dag, waaronder de funderingen van de Maaspoort, een niet ontplofte mortierkogel uit 1702 (doorsnede 29 cm, gewicht 50 kg – zie bijgevoegde foto), aardewerk en een gedeelte van een hardstenen pilaar, waarschijnlijk afkomstig van de hoofdwacht. Van groot belang is tevens het besluit van de gemeenteraad, genomen op 21 december 1984, om geen gemeentegronden meer te verkopen in het gebied van de voormalige vestingwerken. Hierdoor blijven de mogelijkheden voor een eventuele gedeeltelijke reconstructie van de vestingwerken aanwezig.

Gietijzeren mortierkogel afkomstig van het bombardement door Coehoorn in 1702. De kogel was nog gevuld met buskruit en voorzien van de houten ontstekingsbuis.

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Staat van baten en lasten over 1984

LASTEN	1984	1983	BATEN	1984	1983
	<i>f</i>	<i>f</i>		<i>f</i>	<i>f</i>
Publicaties incl.			Ontvangen		
kosten jaarverslag	34.463,88	37.032,16	contributies	28.612,58	28.270,75
Drukwerken	4.617,—	5.584,34	Interest	2.598,42	2.395,46
Kantoorbehoeften	6.688,12	4.519,98	Bijdrage Fonds de		
Kosten secretariaat	14.693,30	11.421,59	Girard de Miolet		
Reiskosten	15.876,73	15.579,22	van Coehoorn	82.000,—	69.500,—
Excursie (per saldo)	1.431,17	2.451,70	Opbrengst drukwerk	6.149,60	22.556,69
Bibliotheek	2.249,53	2.911,75	Opbrengst dassen		
Onkosten Catsheuvel	15.809,21	16.741,66	en penningen	186,90	262,50
Bijdrage aan derden	8.300,—	8.380,—	Representatiefonds	—	110,—
Diverse algemene			Legaat	—	250,—
kosten	11.693,13	9.901,42	Diverse opbrengsten	—	371,31
Mortieren	—	1.717,20			
Restauratie					
Assendelverzeedijk	1.684,39	3.050,—			
Batig saldo	2.041,04	4.425,69			
	<u>119.547,50</u>	<u>123.716,71</u>		<u>119.547,50</u>	<u>123.716,71</u>

Staat van bezittingen en schulden per 31 december 1984

BEZITTINGEN	1984	1983	SCHULDEN	1984	1983
	<i>f</i>	<i>f</i>		<i>f</i>	<i>f</i>
Postgiro	5.187,83	2.431,05	Kapitaal	52.304,14	52.304,14
Algemene Bank			Rekening		
Nederland N.V.	842,05	955,59	koersverschillen		
Effecten	43.489,—	40.959,—	effecten	8.981,09	7.478,89
Waarborgsommen	2.800,—	2.800,—		61.285,23	59.783,03
Voorschotten	1.500,—	3.100,—	Nadelig saldo		
			(cumulatief)	7.781,35	9.822,39
				53.503,88	49.960,64
			Vooruitontvangen		
			contributies	315,—	285,—
	<u>53.818,88</u>	<u>50.245,64</u>		<u>53.818,88</u>	<u>50.245,64</u>

Baarn, 31 december 1984.

E. van Walree, penningmeester

STUDIECOMMISSIE

Van onze uitgave 'De Grebbelinie' verscheen met medewerking van Staatsbosbeheer en met subsidie van het Ministerie van W.V.C. een derde druk; het boekje werd uitgebreid met 8 blz. tekst en foto's.

Aan de atlassen van Noord-Brabant, Zeeland en Limburg wordt verder gewerkt. Aan de projectgroepen Zeeland en Limburg werd de laatste versie van de inleidende hoofdstukken en een aantal objectbeschrijvingen van de Atlas Noord-Brabant verstrekt. De Studiecommissie besprak deze tijdens een gezamenlijke bijeenkomst met vertegenwoordigers van de drie projectgroepen op 11 oktober j.l. te 's-Hertogenbosch.

Onze medewerker Ing. G. van der Wel stelde een index op de jaarboeken 1932-1983 samen. We hopen deze in 1985 te laten drukken.

J. Sneep

MONUMENTEN-ADVIESCOMMISSIE (MAC)

In de loop van het verslagjaar trad de correspondent voor Zuid-Holland III, de heer C. F. de Meyere te Bodegraven, op verzoek van het dagelijks bestuur toe tot de MAC. Van zijn bekendheid met de objecten in zijn rayon en zijn groot enthousiasme voor het werk van de Stichting in het algemeen hopen wij profijt te kunnen trekken zodra de nadere classificatie van de vestingwerken in de provincie Zuid-Holland en een eventueel noodzakelijk geworden aanvulling van de in de atlas voor dat gewest opgenomen gegevens aan de orde worden gesteld.

Na een bezoek aan de overblijfselen van de in de Tweede Wereldoorlog bekend geworden Peel-Raamstelling en aan de voormalige vesting Grave kunnen de inventarisatie en de classificatie van de in de provincie Noord-Brabant gelegen vestingwerken als afgerond worden beschouwd. In een gemeenschappelijk overleg met de leden van de Studiecommissie, die bezig zijn met de samenstelling van de atlas voor dat gewest, werden de voorlopige resultaten ter discussie gesteld.

Op verzoek van de Werkgroep Kornwerderzand, die zich ten doel stelt de instandhouding van en het vinden van een passende bestemming voor de voormalige verdedigingswerken op de Afsluitdijk, is advies uitgebracht aan welke beheersvorm de voorkeur zou moeten worden gegeven teneinde de verschillende taken van die Werkgroep naar behoren en juridisch verantwoord te kunnen vervullen. Het dagelijks bestuur achtte daarvoor de vorm van een afzonderlijke stichting aanbevelenswaardig, die b.v. de naam zou kunnen dragen 'Vrienden van de Stelling Kornwerderzand'.

Het dagelijks bestuur meent dat de tijd is gekomen voor het samenstellen van een overzicht van de thans nog bestaande, vóór het jaar 1870 als zodanig gebouwde arsenalen en kruithuizen in Nederland. Een aan de hand van de op de Monumentenlijst voorkomende objecten opgestelde, voorlopige inventarisatie werd ter controlering en aanvulling aan alle correspondenten van de Stichting toegezonden.

De heren Agema, Moelaert, Oele en Trimpe Burger verstrekten interessante aanvullende gegevens, zodat thans wel over een welhaast complete inventaris kan worden beschikt. Een afzonderlijk overzicht zal worden gemaakt van nog bestaande muurtorens, die gedurende korte of lange tijd voor het opslaan van kruit zijn gebruikt.

Mr. P. J. v.d. Mark

VERSLAG TACTISCHE COMMISSIE OVER 1984

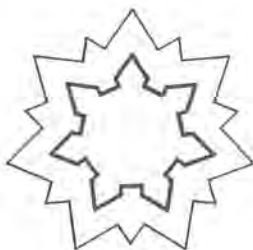
De TAC, die nu twee jaar bestaat, heeft nog maar weinig van zich laten horen. De drie leden, die graag versterking krijgen, zijn op speurtocht in archieven en beginnen nu pas enigszins wegwijs te worden in deze zaken.

In de loop van 1984 is het accent wat verlegd naar de recentere geschiedenis en wel het verzamelen van gegevens over het leven op de forten in de perioden 1914/'18 en '39/'40. Er zijn nu nog personen die dit zelf meegemaakt hebben. Om in contact te komen met mensen, die in genoemde perioden op de forten gelegerd waren, werden oproepen geplaatst in enige periodieken als 'Ons Leger', 'Mars et Historia' en andere.

Reeds enige aardige reacties zijn hierop binnengekomen. Soms komen ook heel onverwachte publicaties naar voren, zoals een artikel van Hendrik Willem van Loon: 'The Citizen Army of Holland' in 'The National Geographic Magazine' van juni 1916; een interessant artikel met vele foto's.

Wij hopen in 1985 nog meer gegevens te krijgen en dan eens iets hierover te laten horen.

A. v.d. Waag

AANHANGSEL I

(Voor adressen wordt verwezen naar bijvoegsel I)

Bestuurssamenstelling per 15 april 1985

EREVOORZITTER EN LEDEN VAN HET HOOFDBESTUUR

<i>Erevoorzitter (1982)</i>	W. F. K. Engelbrecht
<i>Erelid (1978)</i>	J. J. de Wolf
<i>Erelid (1981)</i>	Mr. J. Belonje

DAGELIJKS BESTUUR (tevens hoofdbestuursleden)

<i>Voorzitter</i>	J. Sneepp	Woudenberg
<i>Ondervoorzitter-secretaris</i>	H. A. Treu	Oisterwijk
<i>Tweede secretaris</i>	Ing. P. L. Mulder	Aerdenhout
<i>Ledenadministrateur</i>	Ing. A. J. Tempelman	Zwolle
<i>Penningmeester</i>	E. van Walree	Baarn
<i>Adviseur (monumentenbeleid)</i>	Mr. P. J. van der Mark	Den Haag
<i>Lid (bijzondere taken)</i>	H. C. Tesink	Nieuw Vennepp

HOOFDBESTUUR

De leden van het hoofdbestuur zijn:

I Zie dagelijks bestuur

II Met mandaat

<i>Naam</i>	<i>Plaats</i>	<i>Functie/Aangewezen door:</i>
J. K. Munters	Willemstad	Loco-burgemeester
L. M. Voster	Woudrichem	Burgemeester
Drs. H. J. Kastein	Naarden	Burgemeester
H. Vegter	Brielle	Burgemeester en wethouders
J. J. M. W. ter Laak	Heusden	Burgemeester
vacant		Bond Heemschut
H. B. E. Warnaars	Overveen	Vereniging 'Hendrick de Keyser'
Dr. Ir. R. A. F. Smook	Dordrecht	Ned. Inst. voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV)
Mevr. P. A. Hengeveld-Brand	Amsterdam	Ned. Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten
Prof. Dr. J. G. N. Renaud	Amersfoort	Kon. Ned. Oudheidkundige Bond
Ing. W. L. F. Rietbergen	Wassenaar	Kon. Nederlandse Toeristenbond ANWB
J. Jessurun	Utrecht	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
F. B. E. E. von Derschau	Voorburg	Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum, Delft
Mr. G. J. Kolff	Deil (Gld.)	Vereniging 'De Hollandsche Molen'
Ir. N. Molenaar	Utrecht	Landinrichtingsdienst
Ing. A. D. Kusse	Oosterbeek	Ver. Kon. Nederlandse Heidemaatschappij
Drs. J. A. van der Ven	Wijk bij Duurstede	Ned. Ver. tot Bescherming van Vogels
Mr. J. A. C. de Jonge	Den Haag	Rijksplanologische Dienst
W. J. H. Cortenraad	Wassenaar	Departement van Defensie - Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen (DGWT)
Lkol. B. G. de Vree	Havelte	Commandant Regiment Infanterie Menno van Coehoorn

III Overige leden

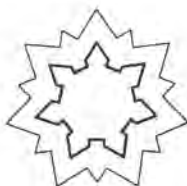
Ing. J. W. C. Besemer	Rotterdam
P. B. Bouman	Veenendaal
Dr. G. Overdiep	Peize
Mr. M. Tydeman	Blaricum

BELEGGINGSADVISEURS

Jhr. Mr. L. H. J. M. van Asch van Wijck	Laren (NH)
Jhr. Mr. G. C. Six	Laren (NH)

MEDEWERK(ST)ERS VOOR HET D.B.

F. H. N. Bloemink	Voorburg (Doc.)
W. H. M. Geertsen	Breda (Alg.)
Dr. C. van der Graaf	Brouwershaven (Alg.)
Mevr. J. C. Meeter-Heetland	Den Haag (Alg.)
Mej. W. G. Moen	Den Haag (Bibl.)
Mevr. E. A. M. Scheltema-Vriesendorp	Naarden (Alg.)
K. Zandvliet	Oegstgeest (Alg.)

Secretaris	Postbus 110	5060 AC Oisterwijk	04242-82346
	(algemeen correspondentieadres)		
2de secretaris	Anjelierenlaan 4	2111 BP Aerdenhout	023-242547
Bibliotheek en Documentatie	Catsheuvel 87	2517 Den Haag	070-547227
	De heer Bloemink is in de regel dinsdag, woensdag en donderdag des voormiddags aanwezig (bezoek alléén na afspraak)		
Penningmeester	Prins Hendriklaan 92	3743 KC Baarn	02154-16594
	Giro Baarn 63844		
	Bank ABN-Baarn nr. 55.29.22.226		
Ledenadmin.	Vliet 23	8032 AR Zwolle	038-531196

(Voor andere adressen wordt verwezen naar de nominatieve adreslijst — bijvoegsel I)

AANHANGSEL II

Correspondentschappen

- Friesland**, provincie: Drs. G. P. Karstkarel, Leeuwarden
- Groningen en Drente**, provincies: Dr. G. Overdiep, Peize
- Overijssel**, provincie: D. J. Reeskamp, 'Oversticht', Zwolle; Ing. A. J. Tempelman, Zwolle
- Gelderland I**, Veluwe & Grebbelinie (ged.): Drs. L. H. Postma, Ede
- Gelderland II**, gebied ten oosten van de Rijn en de IJssel + de forten IJsseloord, Westervoort, Pannerden: J. Agema, Velp
- Gelderland III**, gebied tussen de Rijn/Lek en de Maas (v.z.v. ten oosten van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch): J. Moelaert, Wijchen
- Gelderland IV**, gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch en ten zuiden van de Linge: A. J. Busch, Gorinchem
- Gelderland V**, gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch en ten noorden van de Linge: Ing. G. Koppert, Utrecht
- Utrecht I**, Rhenen: J. Combrink, Rhenen
- Utrecht II**, Grebbelinie (ged.): Drs. L. H. Postma, Ede
- Utrecht III**, Prov. Utrecht (m.u.v. I en II): Ing. G. Koppert, Utrecht
- Noord-Holland I** (voor zover niet inbegrepen in NH II), Nieuwe Hollandse Waterlinie: Ing. G. Koppert, Utrecht
- Noord-Holland II**, Vesting Naarden e.o. Muiden, Weesp: C. G. Scheltema, Naarden
- Noord-Holland III**, Stelling van Amsterdam en het kustgebied van NH ten zuiden van Castricum: Dr. M. Kiel, Castricum
- Noord-Holland IV**, Stelling van Den Helder en Texel: G. Gerrits, Den Burg- Texel
- Noord-Holland V**, het gebied tussen NH III en NH IV: Ing. N. J. Groot, Hoorn
- Zuid-Holland I**, Voorne-Putten, Hoeksche Waard en Goeree en Overflakkee: J. Klok, Oostvoorne
- Zuid-Holland II**, Gorinchem e.o.: A. J. Busch, Gorinchem
- Zuid-Holland III**, Bodegraven – Woerden – Oudewater: C. F. de Meyere, Bodegraven
- Zuid-Holland IV**, Leiden e.o. en kustgebied Scheveningen-Noordwijk: Drs. H. E. LaGro, Leiden
- Zuid-Holland V**, Hoek van Holland e.o. en kustgebied Hoek van Holland-Kijkduin: J. M. van der Graaf, Hoek van Holland
- Zeeland I**, Zeeuws-Vlaanderen Oost (gem. Hulst en Hontenisse): P. J. Brand, Hulst
- Zeeland II**, Zeeuws-Vlaanderen Oost (m.u.v. I): R. Slock, Sas van Gent
- Zeeland III**, Walcheren: waarnemend – zie Zeeland V
- Zeeland IV**, Eiland Tholen: J. R. P. Zuurdeeg
- Zeeland V**, provincie (m.u.v. I t/m IV): Ir. J. A. Trimpe Burger, Oostkapelle; B. Oele, Kapelle
- Noord-Brabant I**, West-Brabant (m.u.v. II): J. A. Maris Wzn., Fijnaart
- Noord-Brabant II**, Vesting Steenberg e.o.: waarnemend - zie Noord-Brabant I

Noord-Brabant III, Midden-Brabant en Land van Altena: Ing. G. van der Wel, Tilburg

Noord-Brabant IV, Oost-Brabant: J. A. P. Laguette, Grave

Limburg I, Noord-Limburg, Venlo e.o.: W. Hendriks, Venlo

Limburg II, Roermond e.o.: G. W. G. van Bree, Roermond

Limburg III, Land van Weert: Mr. Stan Smeets, Weert

Limburg IV, Sittard e.o.: A. E. L. Jonkergouw, Sittard

Limburg V, Zuid-Limburg: L. J. Morreau, Maastricht

Adviseur en landelijk correspondent, natuurbehoud in en op vestingwerken: Drs. A. Littel, Leiden

Bijzondere correspondent: Dr. M. Kiel, Castricum

Buitenlandse contacten

a. Zusterinstellingen:

België

Simon Stevinstichting, St. Jacobsmarkt 45, Antwerpen 0102

Bondsrepubliek Duitsland

Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung, Heyerstrasse 2, 4000 Dortmund 30

Verenigd Koninkrijk

Fortress Study Group, 24 Walters Road, Rochester Kent, ME 3 9 JR

b. Overige contacten:

België

Dr. jur. H. le Page, Berchem-Antwerpen (bestuurslid Simon Stevinstichting)

Koninklijk Museum van het Leger, Brussel

Comité Animation Citadelle de Namur (Admin.-général, Alex Humblet, Namen)

Les Amis de la Citadelle de Namur (Secretariaat, Erpent)

Bondsrepubliek Duitsland

Hartwig Neumann, Jülich

Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster

Denemarken (+ overige Scandinavische landen)

Drs. Juliette Andersen-Roding, Kopenhagen, Denemarken

Italië

Drs. C. M. J. M. van den Heuvel (bibliothecaris van het Ned. Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut Florence), Florence

Japan

Hakodate City – Hokkaido: Hon. Akira Shibata, Mayor

Republiek Zuid-Afrika

Simon van der Stel Stichting, Pretoria

AANHANGSEL III

Commissies

STUDIECOMMISSIE (SC)

Voorzitter:

J. Sneep – Woudenberg

Leden:

W. A. van Ham – Bergen op Zoom
Drs. J. P. C. M. van Hoof – Den Haag
A. H. Mohr – Doorwerth
Dr. Ir. H. A. van Oerle – Oud Ade
Mr. S. H. Poppema – Leidschendam
Mr. Stan Smeets – Weert

Medewerkers:

Ing. K. J., J. Brand – Hulst
G. W. G. van Bree – Roermond
Ir. A. van Drunen – 's-Hertogenbosch
W. Hendriks – Venlo
Drs. J. T. J. Jamar – Heerlen
A. E. L. Jonkergouw – Sittard
Drs. A. C. M. Kappelhof –
's-Hertogenbosch
L. J. Morreau – Maastricht
Dr. G. Overdiep – Peize
Drs. E. P. M. Ramakers – Maastricht
Prof. Dr. J. G. N. Renaud – Amersfoort
H. G. M. Rutten – Stevensweert
Ing. G. van der Wel – Tilburg
Dr. J. S. van Wieringen – Waalre
Ing. M. H. Wilderom – Vlissingen
J. P. B. Zuurdeeg – Tholen

KASCONTROLECOMMISSIE 1984

Drs. J. A. van der Ven – Wijk bij Duurstede
Drs. H. J. Kastein – Naarden
P. B. Bouman – Veenendaal

MONUMENTEN-ADVIESCOMMISSIE (MAC)

Mr. P. J. van der Mark – Den Haag
C. F. de Meyere – Bodegraven
Mr. J. E. van Nievelt – Leidschendam
Mr. M. G. L. van Schouwenburg – Zwolle
J. Sneep – Woudenberg

TECHNISCHE COMMISSIE (TC)

Ing. J. W. C. Besemer – Rotterdam
W. de Jong – Noordwijkerhout
Ing. Th. G. R. Linders – Grave
Ing. J. H. Spoelman – Hillegom

TACTISCHE COMMISSIE (TAC)

A. van der Waag – Breda
P. J. M. Kamps – Amersfoort
J. Vuyk – Rotterdam

INHOUD

Titels zijn soms verkort weergegeven

Voorwoord – voorzitter	5
Inleiding en algemeen overzicht – secretaris	6
De Walburg Pers/Stichting Menno van Coehoorn – C. F. J. Schriks	10
Ter nagedachtenis J. W. M. Slokkers – H. A. Treu	12
Menno van Coehoornpenning	13
Poolse geschiedenis – H. A. Treu	15
School der Oudnederlandse versterkingskunst in Klein-Polen – Prof. Dr. Janusz Bogdanowski	17
De Nederlandse forten op Sri-Lanka – J. Sneep	49
Welke vestingen of buitenlandse steden heb ik nog niet in mijn album? – Drs. C. M. J. M. van den Heuvel	54
Collectie Francesco de Marchi in Florence – H. A. Treu	60
Die Festungswerke von Antwerpen im 16. Jh. – Hartwig Neumann	61
Expositie 'Architekt und Ingenieur' Wolfenbüttel – Drs. J. P. C. M. van Hoof	71
Prijs voor de Monumentenzorg – J. Sneep	75
De gerestaureerde kazerne Muiden (H.B.-vergadering 1984) – H. A. Treu	77
Reünie Crailo rond Z.K.H. Prins Bernhard – H. A. Treu	77
Voorjaars-correspondentendag – Mr. P. J. van der Mark	78
Menno van Coehoorn in Namen – Mr. S. H. Poppema	79
Vestingstedendag Nieuwpoort – H. C. Tesink	84
Ieper 1984, uitstap Simon Stevinstichting – J. Sneep	87
De vesting Ieper – Dr. H. M. Le Page	88
Geschiedenis van Fort Zoutman op Aruba – Dr. J. Hartog	95
Zuid-Nederlandse vestingplans in Brussel – H. A. Treu	107
Koninklijke onderscheiding voor Naardens burgemeester	108
Conferentie 1984 Fortress Study Group, Edinburg – Mr. S. H. Poppema	109
Torenfort, groepsschuilplaatsen, beeldende kunst – Mr. S. H. Poppema	113
Het project Spaanse forten en Staatse schansen (natuur) – Drs. Ad Littel	114
Boomkickers in Westelijk Zeeuws-Vlaanderen – Drs. Ad Littel	115
Stichting Vrienden van de Vesting Naarden/Vestingmuseum – J. Sneep	117
Bourtange 1984 – J. Sneep	119
Najaars-correspondentendag Bourtange – Ing. P. L. Mulder	122

Generaal Snijders-monument – J. Sneep	124
Rotterdam-Maaskantprijs – J. Sneep	126
NCM (Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming) – J. Sneep	126
Vestingstad Wolfenbüttel – Ing. J. W. C. Besemer	129
Menno van Coehoorn en de vesting Mannheim – H. A. Treu	135
Afscheid van de gemeentesecretaris Vlagtwedde – Redactie	137
Colloquium 1984 van de D.G.F. Homburg (Saar) – Mr. S. H. Poppema	139
Kanonnen: sprekende minderheid, zwijgende meerderheid – H. A. Treu	142
Boekbesprekingen	147-160
G. Overdiep, Plattegrond van de Stad Groningen – W. F. K. Engelbrecht	147
J. Notermans, Militair Hospitaal Maastricht XVIIIe eeuw – H. A. Treu	148
'Kenmerkboekje', Monumentenzorg in Nederland – Mr. P. J. v.d. Mark	148
K. Lüönd, Wehrhafte Schweiz – J. Sneep	149
T. v. Blommestein, De Grebbelinie – H. A. Treu	149
De Stede Nieupoort – H. C. Tesink	150
Inventaire des plans des bâtiments militaires belges – J. Sneep	150
Jaarboek '85 – Alblasserwaard en Vijfherenlanden – J. Sneep	150
W. F. v. Voorden, Schakels in Stedebouw – Dr. Ir. H. A. van Oerle	151
Architekt und Ingenieur. Baumeister in Krieg und Frieden – Drs. J. P. C. M. van Hoof	151
Chr. Duffy, Siege Warfare, The Fortress vol. I en vol. II – Dr. J. S. van Wieringen	153
E. H. Brongers, Opmars naar Rotterdam – J. Sneep	154
Revue Internationale d'Histoire Militaire nr. 58 – J. Sneep	155
Stad in kaart, voordrachten Congres 1983, Groningen – K. Zandvliet	156
E. Viollet-le-Duc/S. Pepper & Q. Hughes, Annals of a Fortress – H. A. Treu	157
A. F. Smook, Binnensteden veranderen – J. Sneep	158
L. Schepens, 14/18 Een oorlog in Vlaanderen – J. Sneep	159
Steevast 1984/Oud Enkhuizen/Jaarverslag 1983 R.D.M.Z. – J. Sneep	160
Historische vestingwerken, Correspondenten-rapporten	161-175
Groningen	161
Overijssel	163
Gelderland	164
Utrecht	166
Noord-Holland	167
Zuid-Holland	169
Noord-Brabant	170
Limburg	172
Financieel overzicht Stichting Menno van Coehoorn – E. van Walree	176
Commissieverslagen: S.C. – J. Sneep, M.A.C. – Mr. P. J. v.d. Mark, T.A.C. – A. v.d. Waag	177/178
Aanhangsels	179-183
I	179
II	181
III	183

